

ՄԻՈՆ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ
ՓԵՏՐՈՒԱՐ
ՄԱՐՏ

ԹԻՒՆ 1 - 2 - 3

2002

ՄԻՈՒՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

Հ.Զ. ՏԱՐԻ - ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

2002	ՅՈՒՆՈՒԱՐ - ՓԵՏՐՈՒԱՐ - ՄԱՐՏ	Թիւ	1 - 2 - 3
2002	January - February- March	No.	1 - 2 -3

SION

VOL. 76

A MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

Proprietor : His Beatitude The Armenian Patriarch Of Jerusalem

St. James Press , Jerusalem

ԾԱՅՐԱԿՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱՇԵՆ

SUPREME PATRIARCH
CATHOLICOS
OF ALL ARMENIANS
MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՒ
ԱՍՏՈՒԱԾՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ**

(Սուրբ Էջմիածին, 2002թ. Յունուարի 6)

«Դիր զիս իրրեւ կնիք ի սրտի
բում եւ իրրեւ մատանի ի վերայ քազկի բռ,
բունն է քան զմահ սէր» (Երգ. Երգոց. 8.6):

Սիրելի բարեպաշտ հաւատացեալներ.

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին այսօր իր սուրբ խորաններից աւետում է մեզ Սուրբ Ծնունդը Քրիստոսի, արծաթաձայն զանգերի խնդագին դողանքով հնչեցնում մեծ Աւետիսը մարդկութեան փրկութեան շնորհի:

Մարդկութիւնը 2000 տարի շարունակ զարմացել ու հիացել է Փրկչի Ծնունդով: Մտին անհասանելի եւ միայն հաւատով տեսանելի Սուրբ Ծննդեան խորհրդի աշխարհակեցոյց ճշմարտութիւնը շատերը թերահաւատօրէն մերժել են շատերը հաւատով ընդունել եւ վկայել իրենց կեանքով:

Հաւատի աշխարհով այսօր տեսնում ենք Բեթղեհէմի այրի մէջ խանձարուրով փառարուած Մանուկ Յիսուսին, Ով աստուածաբար սուրբ ու մանկաբար մաքուր իր հայեացքն է յառել աշխարհին եւ «Եկայ առ իս» հրաւերն է կարդում մարդկութեանը: Տեսնում ենք Աստուածային Փառքը Նորածին Մանկան, երկնից իջնող հրեշտակների օրհնաբանող զօրերը եւ մոգերի ու հովիւների հետ խոնարհեալ փառաբանում ենք՝ «մեզ եւ ձեզ մեծ աւետիս, Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ»:

Մսուրի խոնարհ յարկի տակ Աստուած մարդացաւ՝ ծնունց Անբաւելին երկնի եւ երկրի: Շարականագիրը «մեծ ու սքանչելի» է կոչում այս խորհուրդը, որի բովանդակութիւնը Աստուծոյ Մարդասիրութիւնն է, Աստուծոյ առ Իր արարածը ունեցած Սիրոյ Յայտնութիւնը: «Քանզի, - ինչպէս առաքեալն է ասում - ո՞վ կարող է պահել մեզ անբարատ ու անրիժ եւ կանգնեցնել իր փառքի առաջ անխառն ցնծութեամբ» (Յուդա, 1, 24): Ո՞վ կարող է մեղքի մահացու ոստայնից ազատել մարդուն, նորոգել մեղաւոր ու վիրաւոր հոգին եւ բարձրացնել դէպի իր նախաստեղծ կատարելութիւնը, եթէ ոչ Նա, Ով արարեց մեզ Իր պատկերով ու նմանութեամբ:

Եկաւ Աստուածորդին, քաջ մարդկանց մէջ, ուսուցանեց, ուրախացաւ Կանայի հարսանիքում, արտասուեց Ղազարոսին սգացողների հետ, բժշկեց, մխիթարեց ու յարութիւն պարգեւեց Աստուածային զօրութեամբ ու մարդկային կատարելութեամբ եկաւ, յօժարութեամբ ըմպեց մարդկային մեղքի դառնութեան քաժակը, յանձն առաւ խաչելութիւնը, ու մենք «սէրը նրանով ճանաչեցինք»:

Սէր, որ մշտապէս յոյս է տածում ու հաւատում, որ երկիւղ չունի, քանզի չար բան չի խորհում, անիրաւութեան վրայ չի ուրախանում: Սէր, որ վերափոխել ու վերափոխում է մարդկային հոգիներն ու ժամանակների ընթացքը եւ հնչում է իբրեւ յորդոր յաւերժական. «Դիր զիս իբրեւ մատանի ի վերայ բազկի քո, զի բունն է քան զմահ սէր» (Երգ. Երգոց 8.6):

Սիրելի բարեպաշտ ժողովուրդ.

Սուրբ Ծննդեան խորախորհուրդ այս պահին գոհաբանութեան մեր աղօթքը մատուցեմք Աշխարհի Փրկչին, Ով Աստուածային Սիրոյ շնորհները առատօրէն պարգեւել է նաեւ մեր ժողովրդին՝ իր սուրբ առաքելների փարոքութեամբ հաստատելով Հայոց Եկեղեցին: Աստուածային ամենառատ Սիրոյ շնորհ է Մայր Աթոռը հայոց՝ այս Սուրբ Տաճարը իր առաքելութեամբ, որ յառնել է մեր Հայրենիքի սրտում, որտեղից այսօր Սուրբ Ծննդեան Աւետիսն ենք յղում մեր սիրելի ժողովրդին ի Հայաստան, յԱրցախ եւ ի Սփիւռս:

Այստեղ՝ Արարատի դիմաց, ի տես Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի, իջաւ Աստուածորդին եւ հաստատեց Հայոց Բեթղեհէմը, որպէս զի Իջման Սուրբ Սեղանից հանուր հայ կեանքի վրայ սփռուեն Բեթղեհէմեան Լոյսի սիրոյ շողերը: Իջաւ՝ ոսկէ մուրճի կնիքով դրուագելով համազգային մեր դարձի խորհուրդը, որպէս զի Սուրբ Էջմիածնով յարատեւի ժողովուրդը մեր ու միաւորեալ մնայ՝ թէկուզ մասնատուած ու աշխարհասփիւռ: Իջաւ «Դիր ինձ իբրեւ կնիք քո սրտի վրայ, իբրեւ մատանի՝ քո ձեռքին, քանզի զօրեղ է սէրը մահուանից» պատգամով: Եւ դրեցինք սիրոյ կնիք մեր սրտերին ու կապեցինք որպէս բազպան մեր աչին: Առ Քրիստոս սէրը 301 թուականին ընտրեալ դարձրեց ազգիս հայոց, հաւատով ու յոյսով լցրեց հայ կեանքը, նոյնացաւ հայ ինքնութեան հետ, դարձաւ ազգը միաւորող եկեղեցու, ազգը պահող Հայրենիքի սէր, անձնագոհ նուիրումի ու հաւատարմութեան՝ ընտանիքի սէր: Զօրացրեց մեր հոգում արդարի, ճշմարիտի ու կեանքի սէրը՝ չարը մերժելու, մահեր յաղթելու: Երկունքով լցրեց հայ հոգու անդաստանները, որ առատօրէն պտղաբերեցին՝ միշտ հաղորդ փառափայլութեան առաջընթացին:

Սիրելիներ.

Աստուծոյ Սէրը միշտ մեզ հետ է եւ Սուրբ Ծննդեան խորհրդով կրկին ու կրկին յայտնուում է մեզ: Եւ եթէ այսօր մեր Հայրենիքում, ազգային մեր կեանքում ամէն ինչ չէ, որ հարթ է, ամէն ինչ չէ, որ բարուօք է, ուրեմն մեր սէրն է պակասել առ Տէրը, առ Եկեղեցին ու Հայրենիքը, ուրեմն մենք ենք թերանում, մենք ենք ուշանում մէկս միւսի հանդէպ սիրոյ մէջ: Սիրոյ պակասից են ծնունդ առնում անվստահութիւնն ու անհանդուրժողականութիւնը, հակառակութիւնն ու թշնամանքը, աղփատութիւնը, օտարացումը միմեանցից, փախուստը Հայրենիքից: Սիրոյ պակասը այսօր վտանգում ու սասանում է մեր միաբանութիւնը, որ յոյս է, հաւատ եւ յաղթանակ, լաւատեսութիւն ու վստահութիւն եւ ճանապարհ դէպի ապագայ: Միաբանութեամբ ազատագրեցինք Արցախը, վերահաստատեցինք Հայաստանի անկախութիւնը, դիմացանք թանկ կորուստների ցաւին, յանձնառու եղանք բազում գոհողութիւնների ու դժուարութիւնների: Արդարեւ, ճշմարիտ է ասուած, վկայ մեր պատմութիւնը. անմիաբանութեամբ մեծերը փոքրանում են, միաբանութեամբ՝ փոքրերը մեծանում:

Այսօր հայոց եկեղեցիները Սուրբ Ծննդեան Աւետիսով մեր գաւակներին ի Հայաստան, յԱրցախ եւ ի Սփիւռս վերստին հրաւիրում են մտուրը Բեթղեհէմի, կոչում Աստուածսիրութեան, պահանջում եղբայրսիրութիւն, քանզի առ Աստուած եւ միմեանց նկատմամբ սիրով ենք զօրեղ իբրեւ անհատներ, իբրեւ ազգ, պետութիւն ու սուրբ եկեղեցի: Զլինի, որ լսենք ու անտարբեր անցնենք, չլինի, որ թերահաւատ գտնուենք, չլինի, որ իշխանասիրութիւնը, շահը, հոգսերը կամ ունայն, անցողիկ պատրանքներն ու մոլորութիւնները խեղդեն մեր հաւատը: Զլինի, որ սէրը տկարութիւն նկատենք եւ խաւարը աւելի սիրենք, քան լոյսը:

Արդ, կատարեալ հաւատով նայենք դէպի վեր, գտնենք քարայրը Բեթղեհէմեան, ճանաչենք խանձարուրում խայտացող Մանկանը, Ով գալիս է բնակուելու մեր մէջ, ազատելու մեզ մեղքից, առաքինութեամբ շնորհագարդելու, աներկիւղ ու անդաւան դարձնելու, Ով գալիս է զօրացնելու մարդասիրութիւն, օրինայարգութիւն, հայրենասիրութիւն, ստեղծագործ ջիւղ ու արարում, որպէս զի Սուրբ Ծննդեան օրհներգը՝ «եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հանութիւն», մշտապէս հնչի աշխարհում համայն ու բազմապատկուի մարդկային հոգիներում:

Աստուածային Սիրոյ յայտնութեան, Սիրոյ յաղթութեան երգը մեր շուրթին՝ Ամենայն Հայոց Միաձնաէջ Մայր Աթոռից եղբայրական սիրոյ Մեր ողջոյնն ենք յղում Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու Նուիրապետութեան Աթոռների Գահակալներին՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեանին, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Մուրաֆեանին:

Բարձրեալի օրհնութեան եւ զօրակցութեան հայցով Մեր ողջոյնն ենք յղում Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ Տիար Ռոբերտ Քոչարեանին, Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան Նախագահ Տիար Արկադի Ղուկասեանին, ողջունում ենք Հայաստանի եւ Արցախի պետական ողջ աւագանուն, Հայաստանում հաւատարմագրուած դիւանագիտական առաքելութիւնների դեկավարներին ու ներկայացուցիչներին:

Տիրոջ Սուրբ Ծննդեան բարի Աւետիսով Հայրապետական Մեր սէրն ու օրհնութիւնն ենք բերում մեր Սուրբ Եկեղեցու Թեմակալ Առաջնորդներին, ուխտապահ հոգեւոր ողջ դասին, թեմական եւ համայնքներին վարչական մարմինների պատուարժան անդամներին եւ համայն մեղր հաւատացելոց ի սփիւռս աշխարհի:

Հայցենք միասնաբար, սիրելիներ, փրկարար Կամֆն ու Շնորհը Բարձրեալի: Ուր Կամֆն Աստուծոյ, այնտեղ՝ խորհուրդ մեծ ու սքանչելի եւ գործ հրաշալի, ուր Շնորհն Աստուծոյ, այնտեղ՝ օրհնութիւն:

Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ, մեզ, ձեզ մեծ աւետիս:

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԱՆՈՐԻ ԽՕՍՔԸ

Սիրելի ժողովուրդ հայոց.

Նոր Տարի է սեմին: Թերթում ենք պատմութեան եւս մէկ էջ՝ նոր հազարամեակի առաջին՝ 2001 թուականի էջը, որը ոսկեգիր է ու ոսկեկնիք Հայաստանում Քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակման 1700ամեակի եւ Հայաստանի ու Արցախի անկախութեան տասնամեակի մեծասան խորհուրդներով:

Բարձրեալի օրհնեալ Կամփի հայցումով բարի տարի ապրեցինք: Առաւել աղօթք բարձրացաւ երկինք հայ հոգիներից: Աստուծոյ խօսքը առաւել ու առաւել լսելի եղաւ մեր ժողովրդին, եւ օրհնուեց ազգս հայոց: Խաղաղութեան օրհնութիւն իջաւ Հայաստան եւ Արցախ հայրենի մեր երկրին: Արդարութեան շնորհ իջաւ հայոց կեանքին: Ֆրանսիան օրէնքի ուժով դատապարտեց Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Փառք Քեզ Աստուած, յաղագս ամենայնի Փառք Քեզ:

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն հռչակելու հայոց մեծ տարեդարձը նշանաւորուեց իբրեւ համաքրիստոնէական իրադարձութիւն: Հայաստան այցելեցին եւ մեր ժողովուրդին իրենց հայրական սրտի ամենաբարի մաղթանքներն ընծայեցին Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու եւ Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական Պատրիարքները, Հռոմի Սրբազան Քահանայապետը, բոլոր եկեղեցիների հոգեւոր պետեր ու բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ, բարեկամ պետութիւնների պատուարժան պատուիրակներ:

Հաւատաւոր հայ հոգու նոր վկայութիւններ եղան նորոգուած ու նորակառոյց սրբատեղիները՝ տարբեր երկրներում, բայց մանաւանդ՝ հայրենի հողի վրայ: Հայոց Մեծ Դարձի լոյսով հազարաւոր հայ մանուկներ ու մեծեր ստացան մեր Սուրբ Եկեղեցու մկրտութեան դրոշմը եւ այսօր նոր տարին դիմաւորում են իբրեւ հայ քրիստոնեաներ: Տասնեակ ձեռնադրեալ հոգեւորականներ հովուութեան իրենց գաւազանն առան՝ ՅՈՒՆ.ՓԵՏՐ.ՄԱՐՏ. թուականի խորհրդով սկսելով իրենց սպասաւորութիւնը: Ապրեցինք Հայրենիք-Սփիւռք միասնականութեամբ, միմեանցով ուժեղ լինելու վստահութեամբ, որի փայտեղէն մարմնացումը 1700-ամեակի Յաղթական մարտի փառաբանման Երեւանի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր եկեղեցին է, որի լուսեղէն խորհուրդը 1700-ամեակի նորօրհնեալ Սրբալոյս Միւռոնը:

Փառք Քեզ Աստուած, յաղագս ամենայնի Փառք Քեզ:

Գոհունակութեան այս զգացումով ենք հրաժեշտ տալիս 2001 թուականին: Հաւատում ենք, որ պարգեւած ուրախութեամբ ու լաւատեսութեամբ, հոգեւոր լիցքով անցնող տարին դառնալու է մեր կեանքի բարեշրջութիւնների ելակէտ, խրախոյս ու ներուժ:

Սիրելի ժողովուրդ հայոց ի Հայաստան, յԱրցախ եւ ի սփիւռս.

Ամանորի խորախորհուրդ այս գիշեր ամէն հայի հոգում վերստին աղօթք է՝ շաղախուած անցնող տարուայ յուշերի, բայց առաւել եւս՝ նոր Տարուայ յոյսի հետ:

Սիրելիներ, մենք խաչելութեամբ չէ, որ խաչակից ենք Քրիստոսին, այլ՝ սրտերում ծանրացած վրդովմունքը, օտարութեան մէջ իրենց բարօրութիւնը փնտռող հարազատների կարօտը մեր հոգիներում, այլեւ անվստահութիւնն ու

անհանդուրժողութիւնը եւ այլ ինչ գործ չար, չեն կարող խամրեցնել կեանքի մեր լաւատեսութիւնը, սասանիլ հայրենակերտումի մեր կեանքը, չեն կարող ազգային իդձերի իրագործման նուիրական ճանապարհին նահանջի շեփոր հնչեցնել: Քաջերի հետնորդները քաջերն են: Արիութեանը վատութիւն չխառնենք: Այս է պատգամը մեր հայրերի: Զերկնչենք եւ չտկարանանք: Հաւատարիմ լինենք ինքներս մեզ: Պահենք մեր ընթացքը հաւատարիմ Աստուածասէր մեր հայրերին, հաւատարիմ՝ Քրիստոնէական մեր արժէքներին ու հայրենեաց սրբութիւններին: Պահենք ճճեան ազատատենչ, միաբան, արի ոգին, 2001 թուականի աղօթախօս հոգին, յոյսով, հաւատով, սիրով զօրացեալ՝ արարող ու աշխատասէր հոգին: Սա է հայոց նկարագիրը:

Այսօր յիշենք առաւել, որ ուխտաւորի ճանապարհ ենք անցնում: Ուխտաւորի ճանապարհը զօրացնում է անվհատ ու աննահանջ առաջ ընթանալու, անհնարինին հաւատալու, անհնարինը հրաշագործելու: Ուխտաւորի վստահութեամբ քայլենք նոր տարում: Ուխտաւորի ճանապարհը Տիրոջով է յաջողեալ: Հաւատանք, 2002 թուականը դառնալու է ձեռքբերումների ու յաղթանակների տարի:

Շնորհաւոր Ամանոր: Բարի երթ Տիրոջով: Խաղաղութեամբ եւ ժողովուրդների քարեկամութեամբ օրհնեալ 2002 նոր տարի:

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԲԵԹՂԵՀԷՄԷՆ ԾՆՆԴԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄ

Սիրեցեալ Ժողովուրդ Հայոց,
որ ի Հայաստան եւ յԱրցախ,
եւ ի ակիւռն տապաքրուեալ.

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներով եւ հաւատաւոր ժողովուրդով, անգամ մը եւս, քանակեցնողով դարու մուտքին, ուխտի ենք եկեր Բեթղեհէմի Սուրբ Քարայրին, Քրիստոսի Ծննդավայր Սուրբ Մատրին, եւ համաքրիստոնէական սրբավայր Քրիստոսի Ծննդեան Տաճարին:

Եւ մեր սրտի մաղթանքը կը յղենք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Նուիրապետական Աթոռներու Գահակալներուն եւ իրենց հոգեւոր խնամքին յանձնուած հաւատացեալ մեր ժողովուրդին, եւ Թեմական Առաջնորդներուն եւ Խորհուրդներուն, աղօթելով որ ապահով եւ բարգաւաճ զարգանայ անկախացեալ մեր Հայաստան աշխարհը, իր Պետական եւ Ռազմական կառոյցով: Եւ Ամենայն Հայոց Առաքելահաստատ Մայր Եկեղեցին եւ Քրիստոսահիմն Սուրբ Էջմիածին Մայր Աթոռն Հայոց, “յամերամ ժամանակօք” մնայ անսասան եւ ի բարօրութեան, Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին հովուապետութեան ներքոյ:

Յաւ է մեզ որ Սուրբ Երկրի ներկայ կացութեան եւ պարագաներու բերումով, Պաղեստինեան Ազգային Իշխանութեան Նախագահ Տիար Եասսըր Արաֆաթ կարող չէր մեզի հետ լինել, բայց գոհունակութեամբ կ’ողջունենք իր եւ պետական ներկայացուցիչներու մասնակցութիւնը կէս-գիշերային մեր աղօթքին, Քրիստոսի Սուրբ Քարայրին մէջ:

Երանի կարեւնայինք անխռով սրտով եւ խաղաղ միտքով մեր օրհներգութիւնը կատարել, իբրեւ երկրպագունք Խաղաղութեան Իշխանին:

Յուսալից էինք որ, անցնող տարուան ընթացքին, պիտի իրագործուէր, տազնապալից մեր աշխարհին մէջ, “համայն մարդկութեան սրտին ցանկութիւնը եղող, եւ տազնապնդով խռովուն հոգիներու խորքէն պոռթկացող աղաչանքին ի պատասխան, անխարդախ հաւաստումը հրեշտակներուն, թէ արդարեւ Փրկիչը ծնաւ՝ սուրբեցնելու համար մեզ Աստուծոյ փառքը երգել, որպէս զի իրերամերժ եւ ատելավառ ազգերու միջեւ խաղաղութիւն եւ համերաշխութիւն, եւ “ի մարդիկ հանութիւն” հաստատուի, արդարութեան եւ ապահով կեանքի երաշխիքով”:

Սակայն անցնող տարուան ընթացքին Սուրբ Երկրի Երկնակամարը կը դրդար կործանարար հրթիռներու պայթումներով: Եւ նոյն ժամանակ ամբողջ աշխարհը ականատես եւ ականջալուր եղաւ կործանումի եւ ողբի աղաղակներուն, թէ Իսրայէլեան եւ թէ Պաղեստինեան ժողովուրդներուն ողբերգութեան իբրեւ հանդիսատես:

Դարերու փորձառութեան եւ տառապանքի բուրայով ջրդեղեալ Հայ ժողովուրդին հաւատքի մաղթանքն է՝ լսել կոչը խաղաղութեան իշխանին: Աննահանջ հետապնդել մարդերու եւ ժողովուրդներու համերաշխ համակեցութեան երազը, հակառակ Զարին կործանարար բոլոր սադրանքներուն:

Ա՛յն ատեն միայն պիտի դադրին ռմբասպարտ ցեղասպանութեան անմարդկային նախնիրները: Պիտի խնայւին սովալըլուկ մանուկներու սրտանմիկ մահացումները: Ա՛յն ատեն միայն, անտուն ու թափառական ընտանիքներ պիտի վերադառնան իրենց հայրենի տունը, եւ օրհնեալ երդիքի տակ, իրենց նակտի քրտինքով, պիտի վաստկին իրենց հացը եւ ապրուստը:

Ու սերունդներ իրենց դաստիարակութիւնը պիտի ստանան անկաշառ եւ արժանավայել իտէպներով ու ձգտումներով: Ու պիտի դառնան ռահվիրաներ, մարդկային իսկական քաղաքակրթութեան:

Քրիստոսի Ծննդեան Սուրբ Այրին եւ Տանարին մէջ հաւաքուած, մենք եւս կ'աղօթենք որ, խաղաղութիւն եւ բարօրութիւն հաստատուի բոլոր ազգերու ժողովուրդներուն մէջ, եւ Քրիստոսի Աւետիսը դառնայ աղբիւր շնորհաց եւ գոհութեան:

Հայ Երուսաղէմի սրբավայրերուն օրհնութիւնը կը յղենք մեր ժողովուրդի գաւակներուն, որ ի Հայաստան եւ ի տարասփիւռ ցրուեալ, եւ կը յիշեցնենք թէ անհրաժեշտ է վերսկսիլ կարաւանը հայ ուխտաւորներուն, այնպէս ինչպէս դարեր շարունակ, մեր հայրերն են կատարեր, թերեւս աւելի դժուար պայմաններու մէջ:

Թող հնչէ միշտ հայաբարբառ երգը հրեշտակներուն, աւետելով աշխարհին.

—«Քրիստոս Ծնաւ եւ Յայտնեցաւ:»

—«Օրհնեալ է Յայտնութիւնն Քրիստոսի:»

Թորգոմ Արք. Մանուկեան
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի

CHRISTMAS MESSAGE

BETHLEHEM 2002, January 18, Friday.

Dearly beloved Children of the Armenian Apostolic Orthodox Church in the Motherland of Armenia, in the Mountainous Karabagh, and dispersed in the Diaspora.

It is not with jubilation that we herald to you the joy of fulfilled promise that the Prince of Peace, the Emmanuel (the God with us), has been born in Bethlehem, a humble town with a lowly manger, some two millenia ago. Indeed we are conscious that many members of our own communities have suffered in the past year the pains of loss, uncertainty, unemployment, violence, turmoil and fear.

We witness all these sufferings with sadness, because it is a tragedy that bloodshed and horror should prevail in this Holy Land, the Land of Peace, of Shalom, and of Salam.

And we all, as leaders and religious communities, are directed, instructed and commanded to speak in the name of the same Lord, and to love our neighbour and each other, as the children of the same God of the Universe.

And indeed, it is in this Spirit of Love that we have been requesting and asking the Heads of the States, the Leaders of Nations, and the conscientious faithful of all the Children of Jehovah, the God of Israel, and of all of the compassionate and merciful *Allahu rahman-ul-rahim of Koran*, and of all of the God the Father, the Creator of heaven and earth, as He has revealed Himself in the Holy Book of the Old and the New Testaments, to join in prayer and in action, to alleviate the plight of suffering of the people of this Holy Land, whether Palestinians or Israelis, or whether Christians, Jews or Muslims, in order to lend their hearty support in establishing permanent security and lasting peace, for generations to come.

The September 11th of 2001, with its un-imaginable terrorist and suicidal attacks in New York and Washington, provided additional proof on the need to find a just, comprehensive and permanent solution for one of the longest and most heated conflicts in the world, that is, the inhumanity of man to man.

We Christians believe that God the Father has revealed Himself in the person of Jesus Christ, the Emmanuel, that is "God with us", and that, Christmas to us means to appreciate the mystery of His inexhaustible love, to respond to His teachings, and to worship Him with unflinching integrity. Also to know Him, and to participate in the incarnation of His love, to reach out to the least of our brothers and sisters, and to struggle for truth.

The irony is that even He suffered persecution, hunger and thirst. He was nailed on the cross and given up for dead. Yet despite the treatment that the world meted out to Him, He taught us about forgiveness and loved us all, Jews and gentiles, affirming the belief that all human beings are born in the image and likeness of God.

And the inhumanity of man to man would have been vanished, if everyone of us individually, and all communities collectively, with the Leaders of the Nations, heeded to the heavenly voice, that speaks through the wise men of the children of the Heavenly Father.

One such wise man would incessantly remind us that before taking any drastic action, remember and let your conscience repeat that:

"To do Evil to Evil is beast-like;
To do Evil to Good is devil-like;
To do Good to Good is human-like;
To do Good to Evil is God-like."

And how fitting it is to remind ourselves, as Christians, the Petition for a Life of Contentment, as uttered by a saintly soul, Francis of Assisi:

LORD MAKE me a channel of Thy peace.
That where is hatred, - I may bring love.
That where is wrong, - I may bring the spirit of forgiveness;
That where is discord, - I may bring harmony;
That where there is error, - I may bring truth;
That where there is doubt, - I may bring faith;
That where there is despair, - I may bring hope;
That where there are shadows, - I may bring light;
That where there is sadness, - I may bring joy.

LORD, GRANT THAT I may seek rather to comfort, -
Than to be comforted;
To understand, - Than to be understood;
To love, - Than to be loved;

For it is by giving that one receives;
It is by self-forgetting that one finds;
It is by forgiving that one is forgiven;
It is by sacrificing that one awakens
To eternal life.

It is this kind of a spirit of God-like love and goodness that will reassure us that hope is not a lost product, but a Christian duty, and that we should be thankful and feel overjoyed for the little (or the plentiful) that life has bestowed upon us all, as individuals, families, and communities.

We thank God the Father for granting us the opportunity to glorify His name in this sacred dwelling of the "Incarnate Word", our Lord Jesus Christ.

We are bereaved that, because of harsh circumstances, His Excellency President Yasser Arafat could not be with us. However, we are pleased to have Representatives on his behalf and the Palestinian National Authority, join us to night in our worship.

We pray the Lord to expedite establishing permanent peace, security, trust and prosperity, for all freedom loving peoples to live in harmony, and to restore the moral and social order of civilized society, which has been subjected to such a horrific violence.

May we all join the choir of angels, with this spirit of grateful joy, heralding the good news: "Glory to God in the highest, Peace on earth, and good-will among men." Amen.

ABP. TORKOM MANOOGIAN
Armenian Patriarch of Jerusalem

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ

«Թէպէտ և բաժինք շնորհաց են, այլ Հոգի նոյն է: Եթէ բաժինք պաշտամանց են, այլ Տէր նոյն է»: (Ա. Կորնթացիա ԺԲ:4-5)

Մարդկութեան համար Աստուծոյ կազմած ծրագրին անենայատկանը- չական կէտերէն մէկն է՝ Աստուածային պարգևներու կամ շնորհներու բաշխումը մարդոց: Մեզմէ իւրաքանչիւրս օժտուած է իւրայատուկ պարգևով մը, շնորհքով մը: Ոմանք կը գործեն իրենց ուղեղներով, մինչ ուրիշներ՝ աւելի ատակ կ'ըլլան ձեռային աշխատանքներու մէջ, ատոր համար ալ կան բժիշկներ, գիտնականներ, ուսուցիչներ, քաղաքագէտներ, երկրագործներ, քարտուղարներ ևայլն: Մենք բոլորս տարբեր ենք, և այդ Աստուծոյ ծրագրին է մեզի՝ երկրաւորներուս համար: Ինչպէս որ Աստուած ստեղծած է բընութիւնը, իր այլազանութեամբ և ճոխութեամբ մեր վայելքին համար, նոյնպէս ալ Ան ամէն մէկուս տուած է տարբեր տաղանդ մը, կարողութիւն մը, որպէսզի կարենանք հոգալ մարդկային: Եւ երբ այս բոլոր շնորհները ճիշդ կերպով իրար քով գան ու համադրուին, գիտութիւններն ու ճարտարութեամբ մեծ յաջողութիւն կ'արձանագրեն, սովոր կը վերանայ աշխարհէն, բեկուած հոգիներ կը խնամուին և այս բոլորը պատճառ կ'ըլլան մեր մարդկային կարիքներու զարգացման: Նոյնն է պարագան Եկեղեցւոյ. երբ հոն գտնուող բոլոր տաղանդներն ու շնորհները ճշգրիտ ձևով իրար զօդուին, այն ատեն մենք կ'ունենանք այն իտէպ հաստատութիւնը զոր մեր Տէրը՝ Քրիստոս կ'ուզէր հիմնել երկրի վրայ:

Մեզմէ իւրաքանչիւրս շնորհ մը, տաղանդ մը, պարգև մը ունի, սակայն այս առաւօտ, Թարգմանչաց Վարդապետներու տօնին առթիւ մեր միտքերուն մէջ ծագող հարցումը պէտք է ըլլայ թէ ի՞նչ է մեր պարգևը, թէ ի՞նչ ունինք տալիք աշխարհին, մարդկութեան, մեր ազգին և ինչու չէ նաև մեր Եկեղեցիին: Կ'ըսեն թէ մեծ գիտնական՝ Այնշթայն, լիմուզինով կը պտտէր Ամերիկեան զանազան համալսարաններ՝ խօսելու իր «Յարաբերականութեան» տեսութեան մասին. օր մը, դարձեալ երբ կերթար ուրիշ համալսարան մը, Այնշթայնի անձնական վարորդը կ'ըսէ, «Տոբթոր Այնշթայն, այս դասախօսութիւնդ այնքա՞ն լսած եմ, քաջ վստահ եմ թէ կրնամ անսխալ կերպով կրկնել»: Մեծ գիտնականը ըլլալով կատակասէր բնաւորութեան տէր անձ, կը պատասխանէ. «Թրականութեան մէջ, ուր որ կ'երթանք զիս բնաւ չեն տեսած, հետևաբար ճանչցող չկայ, թող փոխանակենք մեր զգեստները և այսօր դուն խօսիր տեղս»:

Այդ երեկոյ, Այնշթայնի վարորդը անթերի կերպով կը կատարէ Յարաբերականութեան դասախօսութիւնը, սակայն վերջաւորութեան, ներկաներէն՝ գիտնական մը, մաթեմատիքական բարդ խնդրի մը մասին կը հարցնէ իրեն. վարորդը ըլլալով արթնամիտ ու պատրաստաբան, առանց ինքզինք կորսնցնելու կ'ըսէ. «Պարոն, կը զարմանամ որ ինծի այդպիսի պարզ հարցում մը կ'ընես, այդ հարցումիդ նոյնիսկ վարորդս կրնայ պատասխանել...»: Մենք չենք կրնար ուրիշը ըլլալ, ո՛չ ալ օգտագործել ուրիշին պարգևները. մենք միայն

կրնանք գործածել ա՛յն տաղանդներն ու շնորհները՝ որոնք տրուած են մեզի Աստուծոյ կողմէ:

Եւ ի՞նչ են մեզի տրուած պարգևները: Մեզմէ իւրաքանչիւրը կրնայ տարբեր ձևով պատասխանել այս հարցումին: Ու պէտք է միշտ յիշել թէ Աստուծոյ աչքին բոլոր պարգևներն ալ իրենց յատուկ արժանիքները ունին, սակայն երբ այդ մեզի տրուած պարգևները կը վերադարձնենք Աստուծոյ, և կամ մանաւանդ երբ զանոնք կը ծառայեցնենք Իր փառքին համար, այն ատեն այդ տաղանդները կը դառնան թանկարժէք պարգևներ:

Գեղեցիկ պատմութիւն մը կայ երեք փոքրիկ ծառերու մասին, որոնք կը փափաքէին կարևոր բան մը դառնալ երբ մեծնային: Առաջին ծառը՝ կը փափաքէր ըլլալ յղկուած ու գեղեցիկ օրօրոց մը: Սակայն օր մը, մարդիկ եկան ու զայն կտրելով, անոր անտաշ փայտերէն շինեցին ախոռի մսուր մը: Անշուշտ փոքրիկ ծառը յուսախաբ էր, բայց և այնպէս, օր մը Աստուած իր Միածին զաւակը դրաւ անոր մէջ: Մսուրը ինքզինք շոյուած զգաց և ըսաւ. «Երբեք միտքէս չէր անցներ որ այսպիսի շատ յատուկ երեխայ մը պիտի առնէի մէջս. անկասկած, ես մաս կը կազմեմ հրաշքի մը»:

Երկրորդ ծառը, որ երբ մեծնար կ'ուզէր դառնալ մեծ ու կոկիկ նաւ մը, օր մը մարդիկ զայն կացինահար ընելով անկէ սարքեցին ձկնորսական պարզ նաւակ մը: Ամիսներ ետք, երբ լքուած ու յուսախաբ, առանձին մնացած էր լիճին եզերքը և կը սպասէր, Յիսուս անունով մէկը մտաւ նաւակին մէջ և այդտեղէն հոգիներու փրկութիւն քարոզեց: «Ի՛նչ հիանալի բան», ըսաւ փոքրիկ նաւակը ինքնիրեն, «Երբեք միտքէս չէր անցներ որ օր մը մաս պիտի կազմէի հրաշքի մը»:

Մի քանի ամիսներ ետք, փայտահատները կտրեցին երրորդ ծառը ևս, որ մտադրած էր մնալ իր տեղը ու կը ձգտէր հասնիլ դէպի Աստուած: Բայց մարդիկ եկան ու այս ծառն ալ կտրեցին և անոր կտորները իրար միացնելով կոպիտ խաչ մը շինեցին: «Ի՛նչ սարսափելի բան» փսփսաց փոքրիկ ծառը ինքնիրեն, «մէկը պիտի խաչեն»:

Եւ իսկապէս ալ օր մը զինուորներ Յիսուս անունով մէկը բերին ու խաչեցին իր վրայ, ու միակ բանը որ այս ծառը լսեց ներողամտութեան և խաղաղութեան խօսքեր էին: «Ի՛նչ հիանալի բան», խօսեցաւ ծառը ինքնիրեն, «Ես մասնակից կը դառնամ կատարուող հրաշքի մը. երբեք միտքէս չէր անցներ որ այս ձևով պիտի ձգտէի հասնելու Աստուծոյ»:

Աստուածային պարգևներ ու ծառայութիւն, և մանաւանդ այս երկուքը զնեւ ճիշդ ուղիի վրայ, ահա այս է որ կը թելադրէ մեզի Պօղոս Առաքեալ, Կորնթացիներուն ուղղած իր Առաջին թուղթին մէջ:

Մեր սրբազան Թարգմանիչներու յիշատակը՝ զոր կը տօնախմբէ այսօր Հայաստանեայց եկեղեցին, անմահացումն ու պանծացումն է Եռամեծար Վարդապետներու այն բոլորին՝ որոնք գիտցան գեղեցկապէս Թարգմանել իմաստը Անեղին. անոնք՝ որոնք գիտցան իրենց Աստուածատուր շնորհներն ու տա-

ղանդները ի սպաս դնել իրենց ժողովուրդին ու անոր մշակութային գանձա-
րանին, ի փառս և ի գովեստ Բարձրեալին: Այդ սրբազան նուիրեալները ու
հրաշալի Թարգմանիչները լաւ գիտէին թէ բոլորովին ներելի չէր իրենց համար
ըլլալ քանքարաթաքոյց, այսինքն պահել՝ իրենց տրուած տաղանդը միայն
իրենց անձին համար, նման Մնասներու առակին մէջ յիշուած Մէկ Մնաս
ստացող հերոսին, որ փոխանակ շահարկութեան դնելու իրեն տրուած գու-
մարը, զայն կը պահէ հողին մէջ: Ի՜նչ գլխիվայր ըմբռնում Աստուծոյ մեզի
վստահած տաղանդներու և շնորհներու յանձանձման: Կեանքը սիրելի հաւա-
տացեալներ առ և տուր է. Հայր Աստուած կու տայ, սակայն միաժամանակ
կ'ակնկալէ տեսնել ատոր տրիտուրը:

Հայր Աստուած մեզ բոլորս օժտած է զանազան շնորհներով ու տա-
ղանդներով. ոմանք մեծ են ու ոմանք փոքր: Կարևորը քանակը չէ, այլ
շահարկման ձևն ու եղանակը: Մեր կողմէն ճակատագրական սխալ մը պիտի
ըլլար խոստանալ Աստուծոյ իր կամքը կատարել վաղը, երբ մենք մեր
լաւագոյնը պիտի չ'ընենք կատարելու զայն հիմա՝ ներկայիս: Այսօրուան ճա-
շու Աւետարանական ընթերցման մէջ Քրիստոս կը պատուիրէր իր աշակերտ-
ներուն չնետել իրենց մարգարիտները խոզերու առաջ: Գիրերու գիւտէն հա-
զար վեց հարիւր տարիներ ետք, տակաւին Հայ հաւատացեալը յստակ ու
մեկին պատգամ մը պարտի լսել մեր Փրկչին խօսքերու ետին. «Չնմանինք
խոզերու և հետամուտ ըլլանք աղբիւսներու, այլ երախտագիտութեամբ ձըգ-
տինք մեր սրբազան ու եռամեծար Թարգմանիչներուն մեզի հրիտակ ձգած
գանձերուն, որոնց ընդմէջէն անոնք մեզի փոխանցեցին իմաստը Անեղին», որ
է օրհնեալ յաւիտեանս, Ամէն:

ՆՈՒՐՀԱՆ ԱՐՔ.

Յովհաննէս Մկրտիչին մասին ըսաւ. «Ճշմարիտ կ'ըսեմ՝ ձեզի, Կինքերէն ծնած ներուն մէջ Յովհաննէս Մկրտիչէն մեծ մարգարէ չկայ, սակայն Աստուծոյ բազաւորութեան մէջ ամենէն պզտիկը անկէ մեծ է» (Մտք. ԺԱ. 11): Ինչո՞ւ: Որովհետեւ Մկրտիչ մեծ մարգարէն մկրտուած չէր: Ապացոյց՝ մկրտութեան ատեն, երբ Յիսուս Յորդանան գետը եկաւ մկրտուելու Յովհաննէսէն, ասիկա կ'արգիլէր զայն ու կ'ըսէր Յիսուսին. «Ես պէտք է որ բեզմէ մկրտուիմ, դուն ինծի՞ կու գաս (Մտք. Գ. 14):

Գ. ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ- (Մրկ. Ժ. 17-25, եւ Մտք. ԺԹ. 16-22, Ղկս. ԺԸ. 18-25):

Մեծահարուստ երիտասարդի պատմութեամբ կը մտնենք մարդու կեանքի երիտասարդական շրջանը:

Եւ երբ Յիսուս դուրս ելաւ նամբուն մէջ, ահա մարդ մը վագեց, եւ անոր առջեւ ծունկ դնելով՝ անոր կը հարցնէր. Բարի Վարդապետ, ի՞նչ բարի գործ ընեմ որ յաւիտեանական կեանքը ժառանգեմ:

Այս երիտասարդը, ինչպէս պիտի տեսնեն, նախ հաւատացեալ օրինապահ էր եւ մանկութենէն ի վեր տասնաբանեան պահած էր, հարուստի զաւակ եղած, բարեկեցիկ վիճակ ունեցող, հանգիստ կեանք կը վարէր եւ ժողովարանի իշխան. սակայն իր մէջ պակասութիւն մը կը զգար: Երիտասարդը Յիսուսին հանդիպելու համար կը վագէր, վախճալով որ այս առիթը փախցնէ. իր հարցումը իրեն համար շատ կարեւոր էր: Սաղմոսերգութիւն ըսածին պէս. «Քու պատուիրաններուդ նամբուն մէջ պիտի վագեմ, վասն զի դուն սիրտս պիտի լայնցնես» (Սղմ. 119 32): Իսկ ծունկի գալը պարզ յարգանքի մը նշան չէր, այլ՝ աղաչանքի. ինչպէս ուրիշ առթիւ, ուրիշ իշխան մըն ալ

Յիսուսի եկած՝ երկրպագութիւն ընելով՝ կ'ըսէր. «Աղջիկս մինչեւ հիմա մեռած կ'ըլլայ, քայց եկուր ձեռքդ դիր, եւ պիտի ապրի (Մտք. ԺԷ. 14): Այսպիսի օրինակներ շատ են Աւետարանին մէջ, առողջութեան կամ բժշկութեան համար հայցողներ, ոչ թէ՝ միայն պարզ հարցումի մը համար: Սակայն ասով կը բացատրուի երիտասարդին մտահոգութիւնը յաւիտեանական կեանքին համար, թէ երիտասարդութեան ատեն պէտք է պատրաստել ապագան, «յետոյ ուշ կ'ըլլայ» ի հոգեբանութեամբ:

Երիտասարդը այս բոլորը Յիսուսին յայտնելէ ետք, ըսաւ. «Տակաւին ինչ կը պակսի ինծի»: Յիսուս ասոր պնդումին վրայ՝ ըսաւ. «Եթէ կ'ուզես կատարեալ ըլլալ, գնա ունեցածներդ ծախէ, աղքատներուն տուր, երկինքը գանձ պիտի ունենաս, եւ խաչը վերցուր եւ ետեւէս եկուր: Այս խօսքին վրայ՝ ան խոժոռեցաւ եւ գնաց տրտմեքես, որովհետեւ շատ ստացուած ունէր» (Մրկ. Ժ. 21-22): «Եւ Յիսուս իր շուրջը նայելով՝ ըսաւ. Որդեակներ, որքա՞ն դժուար է իրենց հարստութեան վրայ յոյս դնողներուն՝ որոնք կ'ուզեն Աստուծոյ արքայութիւնը մտնել. եւ օրինակ մըն ալ տուաւ. Աւելի դիւրին է ուղտը ասեղի ծակէն անցնի՝ քան թէ հարուստ մը Աստուծոյ արքայութիւնը մտնէ (Մրկ. Ժ. 25): Աշակերտները խիստ զարմացած՝ իրարու կ'ըսէին. Ուրեմն՝ ո՞վ պիտի կարենայ փրկուիլ. Յիսուս անոնց նայելով՝ ըսաւ. Ատիկա մարդոց կողմէ անկարելի է, քայց ոչ՝ Աստուծոյ կողմէ» (Մրկ. Ժ. 27):

Անմիջապէս ըսենք թէ՝ հարստութիւնը արգելք մը չէ արքայութիւնը մտնելու համար, այլ՝ հարստութեան վրայ յոյս դնողներուն համար: Նախ երկու տարբեր բաներ են եւ տարբերութիւնն ալ շատ մեծ է: Այս մէկը լաւ

եւ շիտակ հասկնանք որպէս զի սխալ նամբու մէջ չ'իյնանք: Այն ատեն աղփատները միայն պիտի ժողանգեն յաւիտեանական կեանքը, իսկ հարուստները՝ դժոխք: Ինչ որ շատ մեծ սխալ վարդապետութիւն կ'ըլլայ: Ինչպէս ուրիշ առիթներով ըսած ենք թէ՝ «Արդար վաստակուած հարստութիւնը Աստուծոյ պարգեւն է» (տես, Ժող. Գ. 13):

Երբ մարդիկ իրենց հարստութիւնը Աստուծոյ փառքին, Աւետարանի տարածման եւ մարդոց բարիքին համար կը գործածեն, նախ՝ Աստուծոյ հանելի ըլլալով՝ կ'օրհնուին Տիրոջմէն, եւ իրենց սրտին մէջ անանցանելի երջանկութիւն մը կ'ունենան: Եկեղեցին նոյնիսկ կ'աղօթէ. «Օրհնեա, Տէր, եկեղեցի շինողաց»: միջին Դարուն, ձեռագիր Աւետարաններու պատուիրատուները հարուստներ, իշխաններ, թագաւորներ եւ կաթողիկոսներ կ'ըլլային, որովհետեւ ձեռագիր մագաղաթէ Աւետարան մը շատ մեծ ծախսի կը նայէր:

Բացի անոնք որոնք իրենց հարստութեանը ապաւինելով՝ ամէն չարիք, ամէն տեսակի ոճրագործութիւններ կը կատարեն իրենց նպատակին հասնելու համար: Բացի անոնք որոնք ամէն տեսակ պղծութիւններ, անբարոյականութիւններ կը կատարեն դրամ վաստակելու համար: Անոր պատճառաւ ալ բոլոր ժողովուրդները հոգեւտագնապի մէջ կը պահեն. դժբախտաբար այս դարուն դիւալին ախտաւոր մոլեգնութիւնն իսկ է: Դեռ մարդիկ յոխորտալով՝ կը խօսին. «Իմ աստուածը գրպանիս դրամն է»: Ահաւասիկ այդպիսի յոխորտացողներ չեն կրնար մտնել երկինքի արքայութիւն, ճիշդ ասեղի եւ ուղտի օրինակին պէս:

Երիտասարդը կ'ուզէր անպայման «կատարեալ» մէկը ըլլալ: Կատարելութիւնը քրիստոնէական հասկացողու-

թեամբ նախ կոչում մըն է, որ ամէն մարդու տրուած չէ: Ինքէս, Պօղոս Առաքեալը կ'ըսէ: Աստուած իւրաքանչիւր մարդուն շնորհք մը պարգեւած է. մէկուն՝ հոգիով իմաստութեան խօսք տուած է, ուրիշին՝ բժշկութեան, ուրիշին՝ հրաշագործութիւն, ուրիշին՝ ելլն, ելլն. (տես՝ Ա. Կրթ. ԺԲ. 4), ապա կ'աւելցնէ. «Միթէ ամէ՞նք մարգարէներ են. միթէ ամէ՞նք առաքեալներ են, միթէ ամէ՞նք վարդապետներ են. ելլն, ելլն. (տես՝ Ա. Կրթ. ԺԲ. 29):

Դժբախտաբար մեծահարուստ երիտասարդը չսպասեց լսելու այս գոհողութեան փոխարէն ի՞նչ վարձատրութեան պիտի արժանանար:

Բարեբախտաբար Պետրոս Առաքեալի հարցումէն պիտի հասկնանք Յիսուսի հետեւողներուն վարձատրութիւնները. «Ահաւասիկ մենք ամէն բան թողուցինք եւ ինչ ետեւէդ եկանք: Յիսուս պատասխանեց, ճշմարիտ կ'ըսեմ՝ ձեզի, մէկը որ թողուց տուն կամ եղբայրներ, կամ քոյրեր, կամ հայր, կամ մայր, կամ կիս, կամ որդիներ կամ արտեր, ինձի համար եւ Աւետարանին համար որ պիտ առնէ հարիւրապատիկ, եւ հանդերձեալ աշխարհին մէջ ալ՝ յաւիտեանական կեանքը» (Մրկ. Ժ. 28-30): Ըստ աւանդութեան, յետոյ երիտասարդը դարձի գալով ունեցածը ծախելով՝ աղփատներուն տուաւ իր կոչումին հասաւ: Մատթէոս Աւետարանին մէջ, Պատուիրաններուն մէջ յիշուած է նաեւ. «Քու ընկերդ սիրես ինչ անձիդ պէս» (Մտթ. ԺԹ. 19), իսկ Մարկոս Աւետարանի մէջ, այս համարը չկայ, այլ ասոր փոխարէն՝ Յիսուս ինքն առաջին օրինակը կ'ըլլայ Սիրոյ. «Եւ Յիսուս անոր նայելով՝ սիրեց զինք» (Մրկ. Ժ. 21): Եւ այս սէրն է որ գերազանցեց երիտասարդին ունեցած ամբողջ հարստութեան վրայ: Ապացոյց՝ երիտասարդը իր ամբողջ հարստութիւնը

ծախելով՝ տուաւ աղփատներուն եւ իր կոչումին հասաւ, ըստ աւանդութեան:

Դ.- ԿԵԱՆՔԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ.- (Մրկ. Ժ. 33-34, եւ Մտք. Ի. 19, Ղկա. ԺԸ. 32-33):

ա.- Յիսուս կը նախաձայնէ իր մահը եւ իր Յարութիւնը. «Մարդու Որդին մահուան պիտի դատապարտեն, պիտի մեղցնեն, քայց ԵՐՐՈՐԴ ՕՐը յարութիւն պիտի առնէ: (3) Հետեւելով Մարկոսի Աւետարանի շարահիւսական կարգին կը հասնինք կեանքի վախճանին՝ մահուան:

Ինչպէս ստրված ենք, աղամական կամ սկզբնական մեղքի պատճառաւ, մարդ արարածը մահուան դատապարտուեցաւ. «Հոդ էիր դուն, եւ հոդ պիտի դառնաս (Մկր. Գ. 19): Պօղոս Առաքեալ կը գրէ. «Քանի որ կը հաւատանք թէ Յիսուս մեռաւ մանաւանդ ալ յարութիւն առաւ, նոյնպէս ալ Աստուած ննջեցեալները պիտի բերէ Յիսուսի միջոցաւ, անոր հետ: Իսկ վերջին դատաստանին, նախ Քրիստոսով մեռած հաւատացեալները ամենէն առաջ յարութիւն պիտի առնեն: Քրիստոսի հրամանով, հրեշտակապետին ձայնով եւ Աստուծոյ փողով երկինքէն պիտի իջնէ ու մեռելներու յարութիւնը տեղի

պիտի ունենայ: Եւ այսպէս յաւիտեան Տիրոջ հետ պիտի ըլլանք» (Ա. Թեղ. Դ. 15-16):

Բ.- ՋԵԲԵԴԵԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐՈՒՆ ԽՆԴՐԱՆՔԸ.- (Մրկ. Ժ. 35-40, Մտք. Ի. 20-23):

Այսպէս, յաջորդաբար դէպքերուն կը յաջորդէ Ջեբեդեան եղբայրներուն՝ Յակոբոսի եւ Յովհաննէսին խնդրանքը, որոնք կ'ուզէին նստիլ Քրիստոսի փառքին մէջ, մէկը աջ կողմը եւ միւսը՝ ձախ կողմը: Այս խնդրանքով մենք կը ստրվինք Աստուծոյ բազաւորութեան արժանի ըլլալու պայմանները: Յիսուս կը ստրվեցնէ մեզի. «Ձեզմէ ով որ մեծ ըլլալ կ'ուզէ, ան ձեր սպասաւորը ըլլայ, եւ ձեզմէ ով որ առաջին ըլլալ կ'ուզէ, ան ամենուն ծառան ըլլայ, եւ կեանքը շատերուն համար փրկանք տալու» (Մրկ. Ժ. 40):

Ուստի այս աշխարհի մէջ, կեանքը կը սկսի հարսանիքով եւ կը շարունակուի երկինքի մէջ, երկնային ԳԱՌՆՈՒԿԸ ՀԱՐՍԱՆԻՔՈՎ:

«Երանելի են անոնք, որ գառնուկին հարսանիքի ընթրիքին կանչուած են.» (Յայտ. ԺԲ. 9):

ՎԱԶԷ Ծ. ՎՐԴ. ԻԳՆԱՏԻՈՍԵԱՆ

(3) Այս «երրորդ օրը» աստիճանը յաճախ կը հանդիպինք համատես Աւետարաններուն մէջ (Մրկ. Ը. 31, Բ. 30, Ժ. 34: Մտք. ԺԶ. 21, ԺԷԶԶ, Ի. 19: Ղկա. Թ. 22, ԺԴ. 32 ԺԸ. 33 եւ ԻԴ. 7, 46), որ կը խորհրդանշէ Քրիստոսի Յարութիւնը կամ աւելի ճիշդ Յաղթանակի օրը մահուան վրայ: Այսպէս, Յիսուս երբ կը խօսի իր չարչարաններու, խաչելութեան եւ թաղման մասին, անմիջապէս ետք, կ'աւարտէ երրորդ օրուան յաղթանակով: Օրինակի համար, երբ Հերովդէս բազաւորը կը փնտռէ Յիսուսը սպաննել, Տէրը պատասխանեց. «Գացէ՛ք, այն աղուէսին ըսէ՛ք.- Ահա դեւեր կը հանեմ եւ թշկուտիւններ կը կատարեմ, այսօր, վաղը, եւ երրորդ օրը պիտի կատարուիմ» յաղթանակով: Ինչպէս Պօղոս Առաքեալն ալ կ'ըսէ. «Քրիստոսի Յարութեամբ մահը յաղթութեան մէջ ընկղմեցաւ: Ո՞ր է, ով մահ, ինչ խայրոցդ, ո՞ր է, ով գերեզման, ինչ յաղթութիւնդ» (Ա. Կրթ. ԺԵ. 55): Իսկ Յովհաննէս աստուածաբան Աւետարանիչը միայն մէկ անգամ կը գործածէ այս «երրորդ օրը» աստիճանը, հարսանիքի մը առթիւ. «Եւ երրորդ օրը հարսանիք մը կար կանայ քաղաքին մէջ» (Բ. 1): Յովհաննէս Աւետարանիչ Քրիստոսի առաքելութիւնը կը սկսի յաղթական օրուան յիշատակումով եւ, կը կապէ զայն իր «Յայտնութեան Գրքին» Գառնուկի հարսանիքին հետ (տես Յայտ. ԺԲ. 7, 9):

ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Դժուարին եւ նեղ կացութեանց ժամանակ մեծ է յուսախաբութիւնը երբ մարդիկ հնարներ չեն գտներ բարելաւելու իրենց կացութիւնը: Թէեւ Հոգիներու փրկութեան կրօնքը, քրիստոնէութիւնը, մուտք գործած էր Հայաստան եւ լուսաւորած շատերուն Հոգիները, սակայն, Հայ եկեղեցւոյ առաքելութեան գործը դժուար եւ անել կացութեան մատնուած էր Հայ գրի եւ գրականութեան բացակայութեան պատճառաւ:

Սակայն Աստուած անտես չէ թողած եւ պիտի չթողու իր ժողովուրդը որ միշտ զինք կը փնտռէ, ազատելով զիրենք իրենց նեղութենէն (Սղ. 85:7; 93:14): Ահա այդ յոյս հաւատքով եւ վստահութեամբ, Սուրբ Մեսրոպ «փղձկալով» (լալով) Հոգ կ'ընէր ու կը տանջուէր թէ ինչո՞ւ համար մեր «անձնական գիրերով» եւ գրականութեամբ պիտի չկարողանայինք «չա՛իլ Հոգիները այրերու եւ կիներու մեր եկեղեցիներէն ներս:» Ահա այս էր խոր մտահոգութիւնը Հայ եկեղեցւոյ, որ կը խօսէր Մեսրոպի նման նուիրեալ անձերու սրտին, մտքին եւ Հոգիին մէջ: Անշուշտ այս հարցը ունէր նաեւ իր քաղաքական երեսը՝ թէ ինչո՞ւ Հայ ժողովուրդը պիտի «մուրար» օտար լեզուներ եւ ենթարկուէր օտար մշակոյթի ազդեցութեանց: Եթէ մտահոգութիւնը միայն Հոգիները փրկել էր, այդ կարելի էր ընել օտարներու միջոցաւ եւ օտար լեզուներով: Սակայն եկեղեցին նպատակ չունէր տկարացնել ժողովուրդին ազգային գիտակցութիւնը՝ ենթարկելով զայն օտար լեզուի ազդեցութեանց: Միջոց մը պէտք էր որոնել շահելու համար Հոգիները եւ նաեւ պահել ազգային ինքնորոշման յատկութիւնները:

Քաղաքական եւ կրօնական այս նոյն մտահոգութիւնը եղաւ բուն եւ

ներքին շարժառիթը հետապնդելու եւ կազմելու Հայ գիրն ու գրականութիւնը, որպէս միակ ճշմարիտ միջոց, ազատելու Հայ ժողովուրդը օտար գրականութեան ազդեցութենէն եւ զարգացնելու իր նկարագրի ինքնութիւնը: Այս յաջողութիւնը կը պարտինք Հայ պետութեան եւ եկեղեցւոյ միատեղ եւ համերաշխ գործակցութեան:

Հոգիները եւ մտքերը լուսաւորող Աստուածաշունչ մատեանը չուտով թարգմանուեցաւ (436 թ.): Կազմուեցան լուսամիտ աշակերտներու եւ թարգմանիչներու խումբեր Սահակ կաթողիկոսի եւ Մեսրոպի հսկողութեան տակ: Անհրաժեշտ էր, կարելի եղած փութով, յագեցնել ժողովուրդի Հոգիին եւ մտքին ծարաւը: Առ այդ, մեր թարգմանիչները Հայթայթեցին մեր ժողովուրդին նաեւ օտար հեղինակներու բարոյական, կրօնական եւ իմաստասիրական ընտիր գործերը: Եկեղեցին, շնորհիւ լուսամիտ եւ բարեմիտ սրբազան Հոգիներու, կարողացաւ օգտագործել ամէն առիթ, պաշտպանելու եւ հարստացնելու իր ունեցած թանկագին լեզուն եւ գրականութիւնը: Ի յարգանս եւ առ ի երախտագիտութիւն, մեր եկեղեցին եւ ժողովուրդը Հոկտեմբեր ամիսը կը նկատէ մշակոյթի ամիս յիշատակելով իր մշակոյթին համար սատար հանդիսացող երանելի անձերը: Սահակ, Մեսրոպ, Եղիշէ Պատմահայր, Մովսէս Բերթող, Դաւիթ Անյաղթ իմաստասէր, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի եւ այլ շատեր հանդիսացան այն ռահվիրաները որոնք միշտ անպակաս ըրին մեր ժողովուրդի մտքի եւ Հոգիի ջահին ձէթը: Առանց այդ լուսաւոր ջահին պիտի չկարողանանք տեսնել «մեր ճամբան» առանց կորսուելու:

Այսօր այս օտար երկրի ափերուն մեր եկեղեցին եւ ժողովուրդը կը զգայ նեղութիւնը հայ լեզուի եւ գրականութեան թուլացման: Ճշմարիտ է որ աղօթք եւ գրականութիւն պէտք է որ հասկնալի լեզուով կատարուին կարենալ կշտացնելու համար հոգիներն ու մտքերը: Սակայն ժողովուրդն է որ պիտի որոշէ թէ ո՞ր լեզուով կ'ուզէ մատակարարուիլ: Սահակ-Մեսրոպեան խմբակը եւս ունէր այսօրուան մեր նոյն երկրներէնք՝ օտա՞ր լեզուով թէ հայ լեզուով կատարէր իր գործերը: Բայց Սահակ եւ Մեսրոպ որոշեցին աշխատիլ եւ ունենալ հնարաւոր միջոցը ազատուելու «օտարներէն»:

Դիւրին է ըսել հայ եմ հոգիով եւ յանձնուիլ օտար լեզուի ազդեցութեանց: Կարելոր եւ անհրաժեշտ է հոգիով հայ ըլլալը: Սակայն, այն ինչ որ պատճառ կը հանդիսանայ հայ լեզուի կորստեան, կրնայ նաեւ պատճառ հանդիսանալ հայ հոգիի կորստեան եթէ ամէն զգուշութիւն ձեռք չառնուի: Տարբեր կրօնքներ (եկեղեցիներ), լեզուներ, եւ խառն ամուսնութիւններ կուգան բարդացնել մեր հայկականութեան դժուարին պայքարը: Միակ յոյսը փրկութեան, ունենալ եւ գործել է Սահակ-Մեսրոպեան տենչով, պահելու եւ զարգացնելու «մերը»: Ոչ ոք պիտի ուզէ գործածել հայ լեզուն եթէ ոչ հայը միայն:

Ինչպէս անցեալին, այսօր եւս կան դժուարութիւններ եւ մոլորեցնող գրաւիչ պարագաներ: Սակայն այդ բոլորին դէմ ունեցանք մեր միակ զէնքը՝ հայ լեզուն եւ գրականութիւնը, պաշտպանելու մեր հայկականութիւնը: Մեր մշակոյթի, քաղաքական եւ ընկերային գանազան կազմակերպութեանց պարտքն է միացեալ պայքարիլ հայապահպանման գործին մէջ: Եկեղեցին միշտ պատրաստ է քրիստոնէական ոգիով համագործակցիլ այդ ազգապահպանման ջանքերուն:

Հայ դպրոցներու հաստատումը ճշգրիտ ուղին է ամրացնելու հայապահպանման գործընթացը: Որքան զօրաւոր ըլլայ փափաքը, այդքան եւ կը դիւրանայ միջոցներ ձեռք ձգելը, իրականացնելու մեր իղձերը: Մեր նախընտրութեանց դասաւորումը կըրնայ ճշդել թէ ո՞րքան կարելորդ կը նկատենք հայ դպրոցը: Օտար երկիրներու մէջ, հայ դպրոցի գոյութիւնը՝ աշակերտներու ներկայութեամբ, զօրաւոր միջոցն է Սահակ-Մեսրոպեան գործը շարունակելու նոյն ոգիով:

Եթէ մենք ունենանք նոյն մտահոգութիւնը, ցաւը եւ տենչը ինչ որ ունեցան Սահակ-Մեսրոպներ, կը քալենք եւ կը գործենք նոյն իրենց օրինակով: Այդպիսով միայն գնահատած եւ սիրած կ'ըլլանք Սահակներու եւ Մեսրոպներու մեր նկատմամբ կատարած անգին ծառայութիւնը:

ՍԱՄՈՒԷԼ Ծ. ՎՐԴ. ԱՂՈՅԵԱՆ

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԵՐԱԽԱՅԻՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱՅ

Յիսուսի ծնունդը՝ վերածնունդն է մարդուն:

Իր աստուածային յայտնությունը կը մատուցանէ ու կը շնորհէ մեզի՝ այն բոլոր անհրաժեշտ առաւելութիւնները, որմենք հոգեւորապէս ու բարոյապէս վերանորոգուինք եւ ըլլանք որդիները հայրագործով Աստուծոյ:

Անկարելի է, ներկայ բարոյապէս բորբոսած ժամանակներուն, մարդկային տկար ու շլմորած մտքին համար ըմբռնել Քրիստոսի մարմնացման խորախորհուրդ իմաստը:

Հարցնենք, հնարաւոր է, որ անսահմանելի ու անպարագրելի երկնային էակ մը, որ ըստ բնութեան, աստուածային է, խոնարհի անխոնարհելի բարձունքէն եւ մարդկային մարմին առնէ ու այցելէ մեզի՝ աղփատիկ մսուրին մէջ իր ծնունդով:

Հրաշք մը չէ՞, որ Աստուած մը ծնի կուսական արգանդէ մը, որ մենք հրաժարինք երկրի անցողական փառաբացիութենէ եւ կոչուինք երկնքի անանց փառաբացիութեան:

Միածին երախային ծննդեան խորագոյն նշանակութիւնը, որպէս զի մարդկային սահմանափակ մտածումէն լիարժէք ընկալուի, պարտաւոր է հաւատացեալը ջերմին բարեպաշտութեամբ օծուն հոգի մը ունենայ, որ ներգգայ ու նկատէ Նոր Կեանքի Շնորհին մէջ իր յաւիտեական փրկութիւնը:

Յիսուսի հրաշալոյս ծնունդով՝ նոր ու մշտնջենական կեանքի մը սկիզբը գրուեցաւ համաժողովրդային պատմութեան մէջ:

Երկրորդ ծնունդ մը պիտի

ունենար բանաւոր արարածը, որ իր հոգիին խորը ճանաչէր նոր կեանքի մը արեւածագը:

Մեղքին մետաղէ կապանքները պիտի խորտակուէին, ստրկութեան շղթաները պիտի նետուէին եւ սիրոյ յեղափոխութիւնը՝ իր փառահեղ յաղթութիւնը պիտի տօնախմբէր քրիստոնեայ աշխարհին մէջ:

Ափսո՛ւ, երկու հազար տարիէ ի վեր նորածին Արքային երկրի վրայ ծնունդը մեծահանդէս կը տօնակատարուի եկեղեցիներու զանգակներուն տիեզերահունչ ոգեւորութեամբ, բայց մարդկային հօտին կը մնայ առաւել մթագնած եւ առաւել խաւարած մեղքին տխրատեսիլ դրսեւորումներով:

Քրիստոսի շնորհով վերածնած ու սրբացած մարդը պիտի կոչուէր Աստուծոյ որդեգրութեան եւ մեղքը ա՛յ պիտի չյաջողէր հրապուրել զայն, ոչ մէկ ժամանակ: Որ կեանքը պիտի փակուէր մեղքին բոլոր կապանքներէն եւ իր նմաններով պիտի կազմուէր հրեշտակային հասարակութիւն մը ամէն տեղ:

Հակառակութիւնները եւ հակամարտութիւնները պիտի տարագրուէին մարդկային զգայարաններէն եւ բոլոր ժողովուրդները պիտի ըլլային ընտանեկան միակտուր ամբողջութիւն մը: Քրիստոնեայ մարդուն կերպարին վրայ պիտի ճառագայթէր Փրկչին աստուածային շնորհները:

Նոր մարդը պիտի երեւար տիպարային գեղեցկութեամբ եւ պիտի ներշնչուէր ու առաջնորդուէր Երկնքէն:

Պիտի ապրէր երկրի վրայ՝ առանց

հողին ու տիղմին փարելու, միշտ վեր ու բարձր բռնած գլուխը երկրի արատներեն ու տգեղութիւններէն:

Իր ձգտումները եւ հեռանկարները պիտի ստանային գերերկրային բնոյթ: Երկինքը պիտի ըլլար իր լուսանաճանց խտէլը, յաւերժութիւնը՝ իր անվախճան կեանքը, հոգեւոր աշխարհը՝ իր յաւիտեանական հայրենիքը, Քրիստոս՝ իր անգուգական Փրկիչը եւ Աստուած՝ իր պաշտելի ու գորովագութ Հայրը:

Իր մարմնական պահանջները՝ ի սպառ պիտի մոռնար եւ իր խաւարի գործիքները պիտի փոխարինէր լուսոյ գէնքներուն հետ: Այսպէս, վերածնած ու հոգեւորապէս վերանորոգուած մարդը պիտի ըլլար Աստուծոյ ստեղծած շնորհածին հրաշակերտը:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն, որքան երանելի էին նոր Հաւատքին հետեւողները, որոնք ջահաւորուելէ ետք աւետարանական նշմարտութիւններով, բոցավառ հաւատով զօդուեցան Աստուծոյ ամենակարողութեան հետ, ձերբազատուելով մեղքին մահացուն նշումներէն:

Ո՞ւր են ներկայ քառասուն ժամանակներուն՝ Պօղոս Առաքելի հաւատով ոգեւորուած եւ դիւցազնացած Քրիստոսի գինուորեալները...:

Վաղնչական դարերուն՝ քրիստոնէական կեանքը՝ ստեղծագործական էր, իմաստով, խորով եւ պարունակութեամբ յորդուն:

Անոնց շերմեռանդութեամբ օծուն հոգիները՝ տիեզերական տարածք ունէին եւ բոլորն ալ համակեցութեամբ ներդաշնակ ապրումներով, երկինքէն կ'առնէին իրենց պատգամներն ու պատուէրները:

Սէրը միակ զսպանակն էր, շա-

բունակական զոհաբերութիւններու եւ յարացոյցը՝ տեսական նկրտումներու:

Անոնց՝ արեգակնակերպ պայծառութեամբ փայլատակող կեանքը, քաղմանաճանց ժպիտ ու ցնծութիւն էր:

Նոր հաւատքի երկրպագու՝ քիւրաւորներու բանակէն՝ նմոյշներ միայն կ'երեւան քրիստոնեայ աշխարհին մէջ:

Ո՞ր հաւատացեալը, ո՞ր կրօնասէրը, ո՞ր բարեգործը, ո՞ր մտաւորականը եւ ո՞ր հոգեւորականը կրնանք արժանապէս բարացուցել, թէ Աստուծոյ եւ ինքնիրեն հանդէպ անկեղծ է իր սիրոյ բացայայտումներով:

Ամէնքն ալ՝ այս տողերը գրող քահանայէն սկսեալ՝ կեանքը կ'ապրին մերթ կամայ գործուած մեղքին հպումներով:

Երկինքը ծածկեր ենք մեր գլխուն վերեւ թանձր ամպերով եւ երկրին ընդերքներուն մէջ մխրճուեր ենք, որ գեհեկի սատանաներուն հետ գործակցինք եւ աւերենք Արարչագործութեան այս գեղազարդ աշխարհը:

Կ'ապրինք զիրար խաբելով, կը սիրենք զիրար կեղծելով, կը բարեկամանանք զիրար շողոճորթելով եւ կը շահագործենք զիրար անիրաւելով:

Կ'ըսեն թէ Ծնունդը մանուկներուն ցնծութեան օրն է: Կ'ընդունինք թէ այդպէս է: Այո, միայն մանուկներուն համար է, ՄԻԱՅՆ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒՆ:

Կը տօնեն Ծնունդը միայն անոնք, որ կը յատկանշուին մանկական պարզամտութեամբ եւ իրենց հաւատքին ներշնչումը կ'առնեն՝ մտուրի մէջ մանկացած Աստուածային երախայէն:

Սակաւաթիւ փչերն են, որոնք բարեհոգի հովիւներու եւ իմաստուն մոգերու բարեպաշտութեամբ կը մօտենան ու կը խոնարհին մանուկ Յիսուսի մտուրին առջեւ, իսկ շատ շատեր կը տողանցեն

պաղարիւն անտարբերութեամբ, կարծես թէ հասարակ երախայ մը ըլլար օրօրոցին մէջ:

Եթէ այս մռայլ ու մթին ժամանակներուն, հրաշքով Փրկիչը վերայայտնուէր երկրի վրայ եւ տեսնէր իր սիրոյ պատգամներուն խոշտանգումը, չեմ գարմանար, որ ըսպէ մը կանգ չառած՝ վերադառնար իր երկնային օթեւանը:

Քրիստոնեայ հաւատացեալը՝ ներկայ բարոյապէս ապականած աշխարհին մէջ, վախով կ'ապրի, ո՛չ թէ իր նմանէն ահաբեկած, այլ՝ ինքնիրմէ յուսալքուած եւ իր կամայ ակամայ կատարած մեղքերէն այլակերպած:

Ժամանակը որոշ կը յատկանշէ մանկասպան Հերովդէսի ոճրախանձ ոգին, որ պատրաստ է դաշունահարելու Արդարութիւնը, ուր որ գտնէ:

Հիմա է ժամանակը, որ աշխատինք գտնել այն ՄԻԻՍ ԶԱՄԲԱՆ, որ Բեթղեհէմի մսուրէն կը սկսի ու կը յանգի Գողգոթայի զոհողութեան բարձունքը:

Այդ ճամբան՝ առաքինութեան պայքարի ճամբան է, որ ջահաւորում կու տայ ճշմարիտ հաւատացեալի հոգիին եւ կ'առաջնորդէ զայն խաւարէն դէպի լոյս եւ երկրէն երկինք:

Քրիստոսի շնորհով տրոփող մարդկային սիրտը, լաւ կը հասկնայ, որ պայքարը լոյսին ու խաւարին միջեւ յաւիտեանական է:

Ճշմարիտ հաւատացեալին համար հարց մը չէ, թէ ո՞վ պիտի յաղթէ, վստահ է, թէ լոյսը միշտ կը յաղթէ ու կը

փարատէ խաւարը, որքան ալ մութը թանձր ըլլայ:

Այս լոյսը կը ծագի Բեթղեհէմի մսուրէն: Միայն թէ մենք, աշխատինք մեր հոգիին խորը տեւապէս առկայծ պահել զայն: Զթողունք, որ որեւէ փորձութեան առջեւ նուաղի ու շիջի:

Քրիստոս՝ ինչ որ էր ապրած դարուն իր աստուածային բնութեամբ, նոյնն է այսօր, նոյնն է վաղը եւ նոյնը մշտնջենապէս:

Իր ծննդեան տարեդարձի կենսուրախ պատգամները կը հնչեն այժմ աշխարհի մը մէջ, որ յոգնած ու հիասթափուած է իր յոյսերուն հերքումէն:

Սակաւաթիւ հաւատացեալները միայն կը հասկնան, որ Փրկիչը աշխարհի յոյսը եւ լոյսն է եւ եղբայրակցութիւնը մարդոց ու ժողովուրդներու:

Անոր մօտ մարդիկ կը սորվին, թէ եղբայրներ են, զաւակները Աստուծոյ:

Իր երկնային օթեւաններուն մէջ չկան Յուդաներ, Հիթլերներ, Սթալիններ եւ Հերովդէսներ, չկան ազատներ եւ ստրուկներ, չկան ժողովուրդներ եւ հայրենիքներ, այլ կան միայն իր անպարագրելի սիրոյն մէջ ընդելուզուած ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ:

Իր սիրոյ պատգամները իր ծննդեան սուրբ գիշերը լուսաւորեցին երկիրն ու երկինքը, երանի թէ այսօր՝ յատկապէս լսէին բոլոր անոնք, որ երկար դարերու ընթացքին եղան խոշտանգողները աւետարանական ճշմարտութիւններուն:

ՎԱՐԴԱՆ Ա. ՔԶՆՅ. ՏԻԼԿԷՐԵԱՆ

ՏԱՐԻ ՄԸ ԵՒՍ ԱՆՑԱԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Նոր տարուան սեմին կանգնած կը նայիմ անցած տարուան ընթացքին պատահած անցուդարձերուն սրտնեղութեամբ եւ ցաւով լեցուն հոգիով: Ի՞նչ կ'ակնկալուէր նոր հազարամեակի առաջին տարիէն եւ ի՞նչ պատահեցաւ: Չեմ տեսներ մէկը որ հասած ըլլայ իր ծրագիրներու ամբողջացման որ կ'ակնկալէր ձեռք բերել:

Տարին անցաւ եւ իր հետ տարաւ լաւագոյն երազները մարդկութեան եւ աշխարհի պետութիւններու: Պատերազմները՝ փոքր ու մեծ, չի դադրեցան, այլ աւելի սաստկացան: Կնճուած դաշինքները եւ հաշտութեան թուղթերը մնացին սեղանի վրայ առանց գործադրութեան ենթարկուելու:

Ի՞նչ սփանջիլի եւ արեւոտ օրեր կ'ակնկալուէին, սակայն անոնք եղան մութ ու փոքորկոտ: Աշխատաւորները կորսնցուցին իրենց գործը չփառութեան եւ անհանգստութեան նոր մտահոգութիւններ ստեղծելով իրենց ընտանիքներուն համար:

Ամէն օր՝ սիրտը վախով լեցուն անհատը զգուշացաւ իր ստացած նամակը քանալու կասկածելով որ արդեօք ի՞նքն ալ գոհ պիտի դառնայ մահացու փոշիի ստացման: Ահա թէ ինչպէս անվստահութեան որովորեւ ցանուած էր համայն մարդկութեան կեանքին մէջ: Ո՞վ է քու բարեկամը, կամ թշնամին: Վստահօրէն մէկը միւսէն աւելի կասկածելի եւ անվստահելի:

Այս տխուր պատկերին փոխելու լինի ի վեր կը տեսնեմ սակայն փառաւոր, կազմակերպուած ձեռնարկները՝ փառաբանող Հայց. եկեղեցւոյ պետականօրէն հաստատման 1700-ամեակին: Ասոնք գործադրուեցան ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի պանծացնելով պատմական իրադարձութիւն մը, նոյն ատեն ի մի բերելով աշխարհի պետութիւնները եւ բազմաթիւ եւ բազմատեսակ եկեղեցիներու պետերը հայրենի հողի վրայ:

Թերթերը, հեռուստատեսիլը եւ ամէն կերպի ձեռնարկներ յաճախակի խօսեցան, գրեցին եւ վերլուծեցին այդքան հին պատահմունք մը: Այո, այս բոլորը պատահեցան խանդավառելով հայրերիները պատկանելիութեան հպարտութեամբ, թէ իրենք էին ժողովագորդները հայոց պատմութեան այն հերոսներուն որոնք 1700 տարիներ առաջ ստեղծած էին պանծալի արուեստ եւ գրականութիւն, երգ եւ աղօթք, նարտարապետութիւն եւ գիտութիւն:

Ահա թէ ինչպէս մեր օրերու հոգեւորականները, գրողները, նարտասանները, դրամատերները եւ ժողովուրդը յիշեցին անցեալը, եւ ջանացին զայն վերբերելու ներկային որպէսզի իրենք իրենց տային այդ փառաւոր եւ անմահ անցեալին պատկանելիութեան իրաւունքը:

1700-ամեակի տօնակատարութեան առիթով նոր եւ հսկայ եկեղեցի մը կառուցուեցաւ եւ օծուեցաւ Հայաստանի մայրաքաղաքի սրտին վրայ: Թերեւս այդ մեծագոյնն է երկրի վրայ հիմնուած եկեղեցիներուն, կոչուած աղօթքի տուն դառնալու եւ որ իր մէջ հաւաքէ 1700 անհատ հաւատացեալներ ամէն անգամ որ հոգեւոր պաշտամունք կատարուէր հոն:

Կը մտածեմ: Եղա՞նք արդեօք անհատներ որոնք քաջութիւնը ունեցած ըլլային արձանագրելու մեր ազգի պատմութիւնը այնպէս ինչպէս այդ պատահած էր, այսինքն արձանագրեցի՞նք արդեօք այն դժուարին պայմանները որոնք կեանքի բաժինը եղած էին մշակոյթը ստեղծողներուն՝ այսպէս ասաց 1700 տարիներ առաջ:

Որքա՞ն կարգին պիտի ըլլար շնչոյն որ ներկայ ժամանակներու մեզի տրամադրած դիւրութիւնները գորս վայելելով հանդերձ մենք կը նստինք հանգիստ աթոռներու վրայ եւ առանց քաջութիւն կը սեփականացնենք ինչ որ ուրիշ սերունդ մը ստեղծած է իր արցունքով եւ ինչու չէ իր կարմիր արեան հեղումովը:

Որքան ճշմարիտ է եւ արժանի շեշտուելու որ հանգիստ կեանք ունեցողը չի ստեղծեր արժեքաւոր գործեր, այլ կը փնտռէ առաւել եւս հանգիստ եւ անհոգ կեանք:

Նոր Տարի: Եկէ՛ք պատմութեան յանձնենք ինչ որ կատարուեցաւ եւ խօսուեցաւ անցած տարուան ընթացքին, եւ մտածենք թէ ի՞նչ պէտք է ըլլայ 1700 տարիներու ընթացքին կատարուած ստեղծագործութեանց մեզի տալիք դասը: Պէտք չէ՞ հարց տանք թէ արժանի՞ ենք մեր հայրերու ժառանգորդը դառնալու, ստացած ըլլալով ինչ որ անոնք ստեղծեցին: Մենք կարո՞ղ ենք արդեօք արժանապէս շարունակելու ինչ որ մեզի ժառանգ է ձգուած:

Կը յիշեմ: Հին օրերուն եւս հայը ունեցած է իրեն յատուկ մտածողութիւն, անմիաբանութիւն եւ ներքին պայքար: Ինձ կը թուի թէ ոչ մէկ բան փոխուած է այն օրերէն ասդին: Նոյնը կ'ապրինք մենք այսօր սրտեղութիւն եւ հոգեկան վրդովմունք գգալով, բայց անկարող մի բան անելու այդ վիճակը բարելաւելու համար:

Ի տես այս կացութեան ի՞նչպէս ակնկալել որ մեր զաւակները մնան իրենց մայրենի օճախին մօտ անկէ հեռանալու փոխարէն: Եթէ կ'ուզենք արժանաւոր ժառանգորդները դառնալ մեր հայրերուն անհրաժեշտ է որ ամէն ջանք թափենք ի մի բերելու արար աշխարհ տարտղնուած մեր ժողովուրդի բեկորները, եղբայրասիրութիւնը եւ միաբանութիւնը դարձնելով մեր բնաբանը, որու արդիւնքը, վստահօրէն, պիտի ըլլայ կեանքի կոչել «մի հօտ եւ մի հովիւ» խօսքը:

Ատկէ աւելի շինիչ եւ սրբազան դաս կա՞յ արդեօք որ կրնանք սորվիլ Նոր Տարուան սեմին հուպ մը աչք անցնելէ ետք անցեալի վրայ:

Եկէ՛ք խօսինք եւ գրենք, ապրինք եւ աղօթենք իբր մէկ ժողովուրդ եւ մէկ եկեղեցի հովանիին տակը այն տունին գոր Գրիգոր Լուսաւորիչ հայրապետը հաստատեց 1700 տարիներ առաջ:

Եւ այսպէս երջանկութեամբ ողջունենք զիրար ըսելով «Քու Նոր Տարին ըլլայ լիքն աստուածային շնորհներով»: Շնորհաւոր Նոր Տարի բոլորիդ:

ՇԱՀԷ Ա. ՔՀՆՅ. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾ ՃԱՄԲՈՐԴԵՑ ԴԷՊԻ ԵՐԿԻՐ

Ի՞նչ սփանչելի օր է այսօրը: Համայն մարդկությունը կը ցնծայ հոգիով ականատես ըլլալով տիեզերական արժողութեամբ քացառիկ դէպքի մը - ծնունդը Յիսուս մանուկին, Հրէաստանի Բեթղէհէմ քաղաքի ախոռներէն միոյն մէջ: Կա՞յ մէկը որ անգէտ ըլլայ անոր ծննդեան մանրամասնութիւններուն որոնք այնքան պարզութեամբ՝ եւ սակայն հոգեւոր խորը իմաստով, արձանագրուած են Նոր Կտակարանի անտարաններուն մէջ:

Յովսէփ եւ Մարիամ անուն ամուր մեծ թագաւոր Դաւիթի տունին եւ սերունդին պատկանած ըլլալով կուգան Բեթղէհէմ արձանագրուելու Հովմի հրամանով պահանջուած մարդահամարին: Մարիամի յղութիւնը իր վերջին օրերուն հասած է արդէն եւ ան պատրաստ է իր անդրանիկ զակին ծնունդ տալու:

Բեթղէհէմի հիւրանոցները լեցուած են եւ Յովսէփ սենեակ չի կրնար ապահովել Մարիամի եւ իր համար, քացի տրամադրելի ախոռ մը ուր պիտի անցնեն օրերը մինչեւ մարդահամարին արձանագրուելու պահը:

Ի՞նչ սփանչելի եւ հրաշալի օր է այսօրը, վասնզի ախոռին մէջ կը ծնի Յիսուս մանուկը կենդանիներու շունչին եւ նայուածքին տակ:

Վստահօրէն, տիեզերքի ստեղծագործութենէն ասդին միլիոնաւոր ծնունդներ տեղի ունեցած էին, քայց անոնցմէ եւ ոչ մէկը եղած էր այսքան նշանակալից, խորհուրդով իր եւ արտագրաւ որքան Յիսուս մանուկի ծնունդը:

Ինչո՞ւ, որովհետեւ անոր Հայրը՝ Աստուած, կամեցած էր իջնել երկրի վրայ, հաճած էր իր երկինքէն ճամբորդել եւ գալ աշխարհ ինքզինք ծանօթացնելու մարդկութեան եւ վերակոչելու մարդը որ յետ մեղքերէ մաքրուելուն դառնայ տուն՝ Իր մօտ:

Հայր Աստուած մարդ արարածը իր մօտ հրաւիրելու կարեւոր այս պաշտօնը յանձնած էր իր որդւոյն՝ Յիսուսի, որպէսզի ան իր Հօր սէրը եւ ներողամտութիւնը ներկայացնէ մարդ արարածին եւ բանայ ճամբան երանական կեանքի ընդունման:

Ուրեմն, ի՞նչն է իմաստը այս քացառիկ ծնունդին. նոյնինքն Աստուծոյ ճամբորդելն է դէպի Իր ստեղծած աշխարհը: Այս յատկանշական ճամբորդութեան յաջորդեցին ուրիշ ճամբորդութիւններ եւս: Օրինակ՝ կը կարդանք թէ գիշերուան ժամերուն իրենց հօտին հոգատարող հովիւներն ալ՝ իմանալէ ետք թէ մանուկ մը ծնած է Բեթղէհէմի ախոռին մէջ, ճամբայ ելան դէպի ծննդեան վայրը քարիգալուստ մաղթելու նորածինին:

Այո, երկինքէն հրեշտակներ ալ ճամբորդեցին դէպի նոյն վայրը «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաւութիւն» երգելով: Կար տակաւին ուրիշ խումբ մը ճամբորդներու՝ հեռու երկիրներէ եկող որոնք առաջնորդութեան տակը երկինքի լուսաւոր եւ պայծառ լոյսին կուգային Բեթղէհէմ:

Այո, Աստուծոյ Որդին Յիսուս ինքը ճամբորդեց եւ եկաւ երկիր եւ ծնաւ՝ քանի որ իմ նման, իրեն մայր Մարիամէն: Ան ծնաւ քանի որ իմ նմանութեամբ որպէսզի հաստատէր իր կատարեալ մարդկայնութիւնը: Կ'ըսէ զիրքը սուրբ թէ ան խոնարհեցաւ իր երկնային քնակութենէն, դարձաւ մարդ կատարեալ առանց վրայ տալու իր աստուածային էութիւնը, այլ անբաժանելի կերպով միացուց զայն իր մարդկութեան, եւ մնալով Աստուած կատարեալ դարձաւ մարդ կատարեալ:

Ահա թէ ինչու սփանչելի է այս օրը: Վասն զի Աստուած ինքը կամեցաւ իր Միածին Որդւոյն միջոցաւ յայտնուիլ մարդու կերպարանով, ապրելու անոր նման, փորձուելու առանց սայթափելու, պատգամելու Աստուծոյ թագաւորութեան մասին, բժշկելու հիւանդները եւ կենդանացնելու մեռեալները, եւ ի վերջոյ հաստատելու իր

եկեղեցին ուր իր հետեւորդները պիտի լեցուէին իր հոգիով եւ դառնային Հայր Աստուծոյ որդեգրեալ զաւակները:

Իրապէս ալ սքանչելի օր է այսօրը, որովհետեւ տօն է սուրբ Աստուծոյ յայտնութեան աշխարհի վրայ: «Յիսուս ծնաւ եւ յայտնեցաւ»: Մեծ տօն է այս անոնց համար որ մանուկ իրենց հոգիով պատրաստ են ընդունելու այն շնորհները զորս Յիսուս մանուկը եկաւ քաշխելու իրեններուն:

Ի՞նչպէս հասկնալ եւ ի՞նչպէս քացատրել Հայր Աստուծոյ պատրաստակամութիւնը նման քայլ մը առնելու եւ մարդկային մարմին տալու իր Որդւոյն՝ Յիսուսի, ի նպաստ այն մարդուն որ անհնազանդ գտնուած էր աստուածային հրահանգին եւ կորսնցուցած երկնային դրախտի մէջ քնակողի իր առանձնաշնորհութիւնը:

Իրապէս ալ, կ'արժէ՞ր այսպիսի գոհողութիւն մը ընել մէկու մը համար որ ստեղծագործութեան օրերէն այդքան դարեր անց տակաւին կը յամառէր իր ապստամբութեան մէջ, ինքզինք աւելի վեր դասելով զինք ստեղծողէն:

Հակառակ այս բոլորին Հայր Աստուած, կ'ըսէ Սուրբ Գիրքը, ունէր վստահութիւնը որ իր Որդին՝ Յիսուս, պիտի յաջողէր խօսքով եւ գործով մարդու կենցաղը եւ մտածելակերպը փոխել ընդունելի դարձնելով զայն երկնաւոր Հօր: Ահա թէ ինչու Աստուածորդին ծնաւ իբր մարդ, կերպարանքով եւ ապրումով նման մարդ արարածին, եւ դիւրամատչելի մարդուն:

Բանա՞մք մեր հոգիի աչքերը տեսնելու մեր երկնաւոր Հայր Աստուածը այս մանուկի ծնունդին մէջ որ կուգայ հրաւէր կարդալու մեզի գործելու այնպիսի գործեր, խօսելու այնպիսի խօսքեր եւ մտածելու այնպիսի մտածումներ որոնք տապալեն մարդու իսկ կանգնած պատը Ստեղծողին եւ իր ստեղծուածին միջեւ:

Յետ այնու կարող պիտի ըլլանք սիրով ողջագուրել գիրար եւ յայտարարել.

«Քրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ.

Օրհնեալ է յայտնութիւնն Քրիստոսի:»

ՇԱՀԷ Ա. ՔՀՆՅ. ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ

ՍԿԻԶԲՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿԻԻՂ ՏԵԱՌՆ

Իմաստութիւնը նուիրական է: Իմաստութիւնը աստուածային շնորհք մըն է: Իմաստութիւնը ամէն ժամանակներու մէջն ալ եղած է առարկայ մեր կրօնին: Ըստ մեր հաւատքին, Աստուած իմաստութեան մարմնացումն է եւ Իրմէ է որ կը բխի ամէն կարգի մարդկային իմաստութիւն: Մեր սրբազան Թարգմանիչներուն կողմէ Սուրբ գիրքէն թարգմանուած առաջին նախադասութիւնը եղաւ իմաստութեան երկիւղ Տեառն: «Աստուած, Դաւիթ Թագաւորի որդին՝ Սողոմոնը, մեծամեծ իմաստութիւններով օժտեց: Սողոմոն թագաւորեց եւ համբաւներու տիրացաւ, շնորհիւ իր աստուածատուր իմաստութեան: Անոր իմաստութիւնը յաւերժացած է «Առակք եւ Իմաստութիւն Սողոմոնի» անուն գրքերուն մէջ: Քրիստոնեաներու համար Յիսուս «Հօր իմաստութիւնն» է: Օրթոտոքս եկեղեցին յատուկ պաշտամունք մը ունի որ նուիրուած է միայն «Սրբազան Իմաստութեան»:

Ամբողջ ստեղծագործութեան մէջ, մարդ արարածը միակն է որ օժտուած է իմաստութեամբ եւ մտային այլ կարողութիւններով: Մարդկային միտքը զօրութեանց եւ ազդեցութեանց հսկայական շտեմարան մըն է: Աշխարհ, ժողովուրդներ եւ ֆաղակրթութիւններ կ'ապրին եւ կը շարժին շնորհիւ մարդկային մտքի անհատնում հրաշալիքներուն: Մարդկային իմաստութիւնը եղած է հիմը եւ առանցքը ֆաղափական օրէնքներու եւ արդարութեան: Առանց մարդկային մտքին դեռ եւս տակաւին ֆարէ դարու մէջ մնացած պիտի ըլլայինք եւ երկինք սլանալու կարողութիւն պիտի չունենայինք:

Մարդկային իմաստութիւնը սահմանաւոր է սակայն: Եւ որքան ալ կը թուի ըլլալ հզօր եւ անյաղթելի, անիկա աննշան հիւլէ մըն է ի դիմաց աստուածային իմաստութեան: Մարդ ոչ մէկ ատեն կրնայ հաւասարիլ Աստուծոյ: Մարդը Աստուած չէ եւ չի կրնար ըլլալ: Ահա թէ ինչու Սուրբ Գիրքը կը խրատէ. «Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն»: Ճշմարիտ իմաստունը կը խոնարհի Աստուծոյ առաջը: Այդպէս ըրին երեք իմաստագոյն մոգերը երբ դէպի Բեթղեհէմ նամբորդեցին եւ նորածին Քրիստոսին երկրպագու եղան: Շատ է սակայն թիւը այնպիսի իմաստուն մարդերու որոնք գիրքնք աստուած կը հռչակեն եւ կամ անաստուածութիւն կը փարոգեն: Ահա այսպիսիներուն պատճառաւ է որ Քրիստոս ըսաւ. «Գոհանամ զքէն Հայր զո ծածկեցեր զայս իմաստնոց եւ յայտնեցեր տղայոց»: Աստուած անբարտաւան իմաստուններուն հակառակ: Ան իր շնորհները կը բաշխէ միայն ու միայն խոնարհներուն:

Մարդ արարածը իր իմաստութիւնը միշտ ալ ի բարին գործածա չէ: Եթէ մէկ կողմէն գիտցած է կերտել եւ ստեղծել շնորհիւ իր մտային կարողութեանց, միւս կողմէն ալ գիտցած է կործանել եւ փշրել, սպաննել եւ ոչնչացնել, աւերել եւ ամայացնել: Շատ մը ընտանեկան յարկերու ֆայժայման առաջին պատճառը կը նկատուի «Մտային անգթութիւն»: «Հաւատով Խոստովանիմ» ի աղօթքներէն մին հետեւեալն է, «Ով Տէր Յիսուս, ինծի իմաստութիւն տուր որպէս զի բարիք խորհիմ եւ բարիք գործեմ առաջը»:

Մարդկային միտքը սփանջեալագործ է, բայց միշտ ալ առողջ չէ: Տեսէ՛ք

մտային հիւանդութեանց տեսակները: Տեսէ՛ք փողոցներու մէջ անկաշկանդ թափառող խելագարներու բազմութիւնը: Հիւանդ միտքերու բժշկութեան աշխատանքը աւելի երկար ու դժուարին է քան թէ մարմնաւոր ախտերու բժշկութեան աշխատանքը: Մտքի մասնագէտներ կ'ըսեն թէ միտքը այն մղիչ ուժն է որ կը շարժէ մարդուս

զանազան զգացումները եւ պատճառն է անհամար ախտերու:

Առողջ, բարի եւ սուրբ միտքը աստուածային օրհնութիւն մըն է: Ճշմարիտ իմաստունը գիտէ միշտ ի բարին գործածել իր այս ոսկեղէն շնորհը: Սողոմոն իմաստուն այսպիսի սուրբ իմաստութիւնն է որ փառաբանեց: Իմաստութիւն որ գիտէ Աստուծոյ երկկողը առաջին գծի վրայ պահել միշտ:

ԿԱՐԷՆ Ա. ՔՀՆՅ. ԿՏԱՆԵԱՆ

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐ Ա. ԾՆՈՒՆԴ

Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցւոյ լուսամիտ հայրերը հրաշալի կոչած են Յիսուսի ծնունդը, ինչպէս նաեւ խորհուրդ մեծ, Աստուածայայտնութիւն եւ մարդեղութիւն: Այս յորջորջումները պարզ բառեր ըլլալէն աւելի՝ հարուստ եզրեր են, խորունկ՝ իրենց իմաստով, ու հզօր՝ յաւերժական ազդեցութեամբ: Դարերը չեն կրցած մաշել անոնց ուժգնութիւնը:

Ան որ անբաւելի էր երկնի ու երկրի մէջ, ամենուս համար մեր մարմինը հագաւ, որպէս զի մենք՝ շատ յանախ անպարկեշտ ու կեղծաւոր, այլ խօսքով՝ մեղաւոր, իր մարդանալով՝ Աստուծոյ զաւակները կոչուինք: Եւ ի՞նչ մեծ գին կը վճարենք այս շնորհին համար. ոչ ի՛նչ: Պարզապէս հաւատալով կը ստանանք սոյն տիտղոսը: Սակայն ոմանք այս ձրի պարգեւն ու յաւիտեանական ուրախութիւնը կ'անտեսեն, իրենց հոգւոյն մէջ թանձրացնելով անտարբերութեան խաւարը: Ինչո՞ւ: Աստուածաշունչ մատենը կը պատասխանէ. «Մարդիկ խաւարը Լոյսէն աւելի սիրեցին, որովհետեւ իրենց գործերը չար էին...» - Յովհ. Գ. 19:

Չարութիւնը, այլ խօսքով՝ մեղքը, մարդը կը հեռացնէ ճշմարտութենէն, բարեկամներէ, եւ ամենէն կարեւորը՝

Աստուծմէ, դարձնելով զայն յաւիտեանական բնակիչը դժոխքին: Քանի՛, քանի՛ անձեր, սիրելի հոգիներ, ամէն օր անդարձ կը մեկնին, առանց Փրկիչն ու անոր սէրը ճանչնալու... Ուստի հոգեւորականներուն եւ լուսաւորութեան սիրտ կրող ծխականներուն առաջին եւ գլխաւոր պարտականութիւնն է գոց աչքերը բանալ դէպի Յիսուսի լուսաւոր անձը: Միայն իրմէ պիտի գայ փրկութիւնը հայոց դարաւոր ազգին՝ ամէնուրեք:

Յիսուսի Ծնունդը կը տօնենք անգամ մը եւս, բայց ասիկա թերեւս վերջինը ըլլայ մեզմէ ոմանց համար: Հետեւաբար օգտագործե՛նք այս առիթը՝ հոգեւոր ծնունդով փրկութեան առաջնորդուելու համար: Թող Քրիստոս մեզ վերանորոգէ, ու նոր տեսիլք տայ մեզի: Հեռացնե՛նք մեզմէ բամբասանքը, ատելութիւնը, ստախօսութիւնը, կեղծաւորութիւնն ու մարդահաճոյ նենգ խորամանկութիւնը, որոնք մեզ Աստուծոյ դատաստանին տանող ճամբաներ են: Այս Ծնունդը դարձնե՛նք մեր հոգեւոր եւ ազգային կեանքի վերածնունդը: Այն ատեն միայն երկու հազար տարի առաջ Բեթղեհէմի մէջ պատահած աննախընթաց Աստուածայայտնութիւնը իսկապէս «մեծ աւետիս» պիտի ըլլայ բոլորիս:

ԳՐԻԳՈՐ Ա. ՔՀՆՅ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

«ԽԱՉԻՆ ՃԱՌԸ ՅԻՍԱՐՈՒԹԻՒՆ Է»

Յոյներուն

ԻՍԿ «ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ Լ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ»

ՀԱԻԱՏԱՑԵԱԼՆԵՐՈՒՆ

Նախ գիտնանք թէ ի՞նչ է «Խաչին ճառը»: Յիսուս Բրիստոսի Խաչը կամ Խաչելութիւնը, ամէն բանէ առաջ, պատմական անուրանալի իրողութիւն մըն է և ստոյգ պատահար դէպք մը կատարուած Գողգոթայի սարին վրայ, ի ներկայութեան թէ՛ մարդկանց և թէ բնութեան սարսափազդու ուժերուն:

Ի՞նչ կը նշանակէ Յիսուսի Խաչելութիւնը: Անշուշտ, Յիսուսի Խաչելութիւնը մէկէ աւելի նշանակութիւններ ունի՝ դիտուած Աստուծոյ կողմէ, Սատանայի կողմէ, բնութեան կողմէ և կամ՝ դիտուած մարդո՛ւ կողմէ:

Դիտենք, այսօր, Յիսուսի Խաչելութիւնը մարդ-արարածին կողմէ: Երկու աւազակներու խաչելութիւնը մին Յիսուսի աջ ու միւսը ձախ կողմը՝ իրենց այլաբանական բացատրութեան մէջ կը ներկայացնեն ամբողջ արարչագործութիւնը, մէջ ըլլալով համայն մարդկութիւնը, որուն անվերադարձ վախճանը մահն է՝ մեռնիլ և հողի վերածուիլ:

Կեանքի ծակատագրական լուսամուտէն, կը տեսնենք այցելութիւնը Աստուծոյին Կենարար Էութեան, որ մահուան ճիրաններէն պիտի խլէ հող ըլլալու դատապարտեալ մը կեանքը դրոշմելով անոր խոստումը դրախտային յաւիտենական կեանքի:

Ինչո՞ւ Յիսուս այս աւազակներէն մէկուն յաւիտենական կեանք կը շնորհէ, իսկ միւսին ոչ: Յիսուս շատ պիտի փափաքէր յաւիտենական կեանք շնորհել նաեւ միւս աւազակին: Սակայն երկրորդ աւազակը կեանք չխնդրեց Յիսուսէն, որ Աղբիւրն է յաւիտենական կեանքի: Այս երկրորդ աւազակը չկրցաւ տեսնել Նազովրեցի Յիսուսի մէջ Կեանք բաշխող աշխարհի Փրկիչը:

Ամպերուն որոտումներն ու կայծակները ոչ միայն խաւարեցուցին տիեզերքի մթնոլորտը, այլեւ ներաշխարհը բոլոր անոնց, որոնք Կենարար Յիսուսը, որ երկինքէն իջած էր երկիր, շնորհելու Կենաց Հացն ու յաւիտենական կեանքի Գինին՝ հող դառնալու սահմանուած մարդկութեան:

Գտնուեցան միայն երկու անձեր, որոնք իրենք զիրենք ազատագրելով ազգայնամոլութեան նախապաշարումէն, ընդունեցին Ձինք որպէս Որդի Աստուծոյ: Առաջինը, դրախտագնաց աւազակը

եղաւ, իսկ երկրորդը Հռոմէացի Հարիւրապետ խաչգամողը:

Մենք ալ այսօր, որպէս հանդիսատեսներ Յիսուսի աննահանջ Խաչելութեան, երբ դիտենք սոյն դէպքը, ի՞նչ են այն խորհուրդները որոնք կը ծնին մեր մտքին մէջ:

Ինչպէս մարմինը իր բեղմնաւորիչ բջիջի յատկութիւններով ծնունդ կու տայ իր նմանին, միտքն ալ նոյնպէս իր հոգեկան բեղմնաւորիչ զօրութեամբ ծնունդ կու տայ մարդկային միսթիք մտածողութեան, իր ներաշխարհին մէջ:

Ինչո՞ւ «Խաչին Ճառը» կամ Բարոզութիւնը յիմարութիւն կը սեպուէր Յոյն և հեթանոս աշխարհի գաղափարաբանութեանց:

Յիսուսի Խաչելութիւնը՝ աշխարհի մտածելակերպի և ըմբռնումի թատերաբեմին վրայ այնպիսի շարժում մը ստեղծեց, որ հեթանոս և յաւակնոտ սոփեստներ՝ Յիսուսի լուսապայծառ ճշմարտութենէն այլալեցան ու խռովեցան:

Պատճառը՝:

Որովհետեւ նախաբիստոնէական իմաստասիրութեան գաղափարականը կամ տեսականը հիմնուած էր *հեշտամոլութեան* ուժի գերիշխանութեան և *նուաճումի* վրայ: Մինչդեռ Յիսուսի Խաչելութեան մէջ, Յունական իմաստասիրութիւնը՝ որուն բեղմնաւորիչ բջիջը *փառամոլութիւնն* էր, տեսաւ միայն խոնարհութիւն, անձնուրացութիւն և պարտութիւն: Մարդկային այն տեսութիւնը, որ հիմնուած էր փառամոլութեան և ազահութեան վրայ գայթակղեցաւ Յիսուսի խաչելութեան հոգենորոգ առաքելութենէն:

Մինչդեռ՝ երբ դիտենք Յիսուսի Խաչելութիւնը՝ աստուածայայտնիչ պրիսմակէն, պիտի գտնենք մենք զմեզ դէմ յանդիման աստուածային պայծառակերպ հրաշալիքներու առջեւ:

Խաչելութիւնը փոխանակ ըլլալու անձին պարտութիւնը պիտի դառնայ *նուիրումի* և *սիրո՛յ* յաղթութիւնը: Բիրտ ուժը յաղթական ըլլալէ պիտի դադրի և թափնեպսակը պիտի տրուի Սիրոյ: Խաչին վրայ Մեռնողին շրթները փոխանակ անէծք կարդալու, թողութիւն պիտի շնորհեն Իր թշնամիներուն: Աստուածային այս նոր յայտնատեսութեամբ, Յիսուսի Խաչելութիւնը կը ստանայ նոր իմաստ, և Խաչը՝ «յիմարութիւն»է փոխակերպուելով, կը դառնայ Աստուծոյ

«զօրութիւնը» և «իմաստութիւնը»:

Ի՞նչ կը նշանակեն «զօրութիւն» և «իմաստութիւն» բառերը:

Զմոռնանք, որ "զօրութիւն և իմաստութիւն" բառերուն առջեւ, Պօղոս Առաքեալ «Աստուած» բառը զետեղած է: Այս «Աստուած» բառը այն հոգեկան բջիջն է, որ կը բեղմնաւորէ հաւատացեալ մարդուն

միտքը ու կը լուսաւորէ անոր ներաշխարհը ըմբռնելու համար Աւետարանը:

Յունարէն բնագրին մէջ,

ա.--*զօրութիւն* բառը "dynamis", իսկ՝

բ.--*իմաստութիւն* բառը "sophia" է:

Ի՞նչ կը նշանակէ "զօրութիւն" բառը ըստ Յունարէն լեզուագիտութեան: *Տինամօ* կամ *տինամիթ* բառերը կու գան նոյնպէս "զօրութիւն" բառէն: Զօրութիւն բառը կը նշանակէ, թէ համայն գոյացութիւնը կախում ունի շարժումէ կամ գոյացութիւնը ի՛նք, զօրութիւն է և շարժում:

Մարգարէաշունչ գրականութեանց մէջ այս "շարժուն-զօրութիւնը" կը կարդանք Ծննդոց Գիրքին առաջին գլխուն առաջին համարին մէջ, ուր կ'ըսէ,

«Եւ Աստուծոյ Հոգին ջուրերուն վրայ կը շարժէր»:

Աստուածային զօրութիւնը շարունակ շարժման մէջ է և շարժման մէջ կը դնէ բոլոր Իրեն հաւատացողները: Ինչպէս "տինամօ" կազմածը, որ ոչ թէ միայն զօրութիւն մըն է, այլ զօրութեան աղբիւրը, նոյնպէս Խաչն ու Խաչեալը՝ Յիսուս թէ՛ ուժ է և թէ՛ զօրութեան հայթայթիչը բոլոր անոնց «որ Զինքը կը սերեն»:

Միթէ կը կարծէ՞ք, որ բոլոր այն նահատակները, որոնք գլխատուեցան, խաչուեցան, գազաններու կեր եղան և սպաննուեցան, իրենց մարդկային ու մարմնակա՞ն զօրութեամբ կրցան ժպիտով դիմաւորել ստոյգ մահը:

Ո՛չ, այլ՝ իրենց Ռահվիրան Յիսուս՝ որ նախապէս անցած էր սոյն ծանապարհէն, զօրացուց նախավկայ Ստեփաննոսը, Յուստինոս Վկան, Կիպրիանոս Մարտիրոսը ու միլիոնաւոր ուրիշ հոգեւոր և անվեհեր նահատակները:

Խաչն ու Խաչեալը հեռանկար են որուն ընդմէջէ՛ն միայն կրնանք տեսնել «Հայր Երկնաւորին» Սէրը Իր անառակ որդիներուն հանդէպ: Սիրոյ և ֆրիստոնեայ նահատակներու Զօրութիւնն էր, որ տապալեց Հռոմէական Կայսրութիւնը ու ջլատեց անոր բանակին սուրն ու նիզակը: Աստուածային Սէրը ցոյց տուաւ մէկ անգամ ընդմիշտ որ մետաղի զօրութիւնը շատ տկար է և անզօր հոգեկան զօրութեան դէմ: Բիրտ ուժը չի՛ կրնար տապալել սիրոյ գաղափարականը: Բրտութիւնը կը փշրուի՝ սիրոյ յաղթանակով, կամ ի՛նքն ֆիրտ ուժը կ'այլափոխուի սիրոյ ուժին: Խաչեալ Յիսուսի ոտներուն առջեւ, Հռոմէացի հարիւրապետը ուրացաւ իր զէնքն ու բռնութեան զօրութիւնը: Սոյն դէպքը ցոլացումն էր երեք դար վերջ

Կոստանդիանոս Հոռմի Կայսեր, Խաչին պատուանդանին առջեւ ընելիք անձնատուութեան:

Քրիստոսի եկեղեցին, առաջին դարերուն, երբ մերժե՛ց զէնքն ու վայրագութիւնը, և որդեգրեց սուրբ սիրոյ, ողորմութիւնը և անձնուրացութիւնը, իր հաւատքը իրեն համար վերելք մը եղաւ դէպի երկինք ու դէպի աստուածամանութիւն: Իսկ արդի դարերուն երբ ան վերադարձուց զէնքն ու զօրաշարժը, դաւաճանած եղաւ իր Տիրոջ Յիսուսի: Իր «ես»ի բագինին ան զոհեց մօտ 63 միլիոն երիտասարդ զինուոր ու քաղաքացի երկու համաշխարհային պատերազմներու անիմաստ սպանդանոցներուն մէջ: (Համաշխարհային 2րդ Պատերազմին, Հայաստան կորսնցուց 259-300 հազար Հայ զինուոր. 7 անգամ աւելի՝ Ֆրանսայի կորսնցուցան զինուորներէն):

Ի՞նչ կը բացատրէ կամ կ'արտայայտէ «իմաստութիւն» (sofia) բառը իր Յունական նշանակութեան մէջ:

Յոյն ֆննական և իմաստասիրական միտքը միշտ կ'սկսի աշխարհով, նիւթով կամ մարմնականով և կը ջանայ հասնիլ հոգեկանին: «Իմաստութիւն» բառին առնչութեամբ եւս, Յունական միտքը կը սկսի աշխարհով (նիւթով) և կը ջանայ հասնիլ «իմաստութեան» որ զայն տեղաւորէ տիեզերքի կանոնագրութեան մէջ:

Հին Կտակարանի Հրեայ մարգարէներուն ըմբռնումը «իմաստութիւն» բառին նկատմամբ կը տարբերի Յունականէն: Աստուածայայտնիչ Հոգին, մարգարէներու բերնով, «իմաստութիւն» բառին կու տայ սա բացատրութիւնը: «Իմաստութիւն»ը կը բխի կամ կ'սկսի Աստուծմէ, և տիեզերքն ու աշխարհ այդ սահմանումով կը բացատրուին: Առաւել ըլլալով, Հին Կտակարանի մարգարէներու մեկնաբանութեամբ, «իմաստութիւն»ը գործնական և բարոյական բնոյթ կը ստանայ, մինչդեռ Յունական «իմաստութիւն»ը իմաստասիրական և բնագանցական բնոյթ ունի և հայեցողական (speculative) է:

Միտք մը, որ շարունակ «իմաստութիւն» կը խորհրդածէ և ճշմարտութիւն կ'որոնէ, ի վերջոյ Աստուծո՛յ փով կը գտնէ ճշմարիտ իմաստութիւնը: Այս խորհրդածող միտքը կը խոնարհի և կը խոստովանի, որ Աստուած՝ Ի՛նք կը բաշխէ իմաստութիւնը մարդոց սրտին ու մտքին, զանոնք լուսաւորելու համար, որպէս զի իրենց դատողութեան մէջ ըլլան ողորմած և իրենց տրամաբանութեան մէջ բանաւոր:

«Իմաստութիւն» բառը Անգլերէնի մէջ wisdom կը թարգմանուի և իր շատ գեղեցիկ նշանակութիւնը ունի: Անգլերէն՝ wisdom բառը իր բնորոշումը ստացած է Իսլանտական, Սաֆոն, Տանիմարբերէն և Լատին բառերէն: Ասոնց ամենագեղեցիկը

Լատիներենն է, որ Video--Vison բառն է: Այսինքն՝ իմաստուն մարդը այն է որ կը տեսնէ և կը ծանչնայ Գերբնականը:

Յիսուսի Ծնունդը՝ Որդի Աստուծոյ-ին Մարդեղութիւնը դիմաւորելու եկող Արեւելի Մոգերը, իմաստութեան (տեսանողութեան) շնորհիւ կրցած էին, ծառագայթող Աստղին միջոցաւ, տեսնել թագաւոր մը, Իշխան մը, որ պիտի հովուէր ժողովուրդները: «Մոգ» բառը Անգլերէն թարգմանութեան մէջ կը գրուի Wise Men, որ ինչպէս յիշեցի վերեւ, կը նշանակէ-- տեսանելիութիւն:

Ինչպէս Ռատար (radar) կազմածը իրիկուան խաւարին և մթնոլորտային փոթորկալի պայմաններու ներքեւ կրնայ տեսնել իր նպատակակէտը, որովհետեւ ելեկտրական ալիքներու զօրութեամբ կը գործէ, նոյնպէս ալ՝ աստուածային իմաստութիւնը, հոգեկան ալիքներու թրթռացումով կը գործէ և իր փնտռածը կը գտնէ, հոգ չէ թէ պարզ աչքի տեսանելիութեամբ, իրականը և ճշմարիտը տակաւին անտեսանելի կը մնան:

Օրինակի համար, մենք որ Մոգերուն ծնրադիր երկրպագութիւնը--Յիսուս Մանուկին առջեւ--բանաւոր կը գտնենք, անգամ մը ետ երթանք դարերու թաւալումին մէջէն ու դիտենք այս դէպքը առարկայականօրէն: Երբ փնտռած Իշխանը թագաւոր մըն էր և փնտռողները ազնուական դասէ իմաստասէրներ ու կրօնական մեծահամբաւ մտաւորականներ, ի՞նչպէս և ի՞նչու հաւատային, որ այս համեստ ատաղձագործ գործաւորի մը տան մէջ անխօս պառկած Մանուկը իրենց փնտռած՝ աշխարհի Իշխանն է:

Մեզմէ Բանինե՞ր պիտի հաւատային այսօր: Մեզմէ Բանինե՞ր իրենց հաւատքը փաստելու համար արժէքաւոր նուէրներ պիտի մատուցանէին այդ համեստ և անշուք խրճիթին մէջ պառկած անզօր Մանուկին: Ահա հոս է, որ կը հասնի աստուածային իմաստութիւնը Իր Հոգեկան ալիքներով, պարգեւելու տեսանելիութիւն մարդկային տրամաբանութեան ու լուսաւորելու մարդկային միտքը, որ տեսնէ անտեսանելի՛ն ու հաւատայԳերբնականին:

Հետեւաբար՝ միայն հաւատացեալ մը Խաչին ու Խաչեալ Յիսուսի Անձին մէջ կը տեսնէ «Աստուծային իմաստութեամբ», իր անպարտելի Ազատարար Փրկիչը: Մահուան և գերեզմանին յաղթակա՛ն Յարուցեալը ու կը վկայէ ցնծութեան աղաղակներով. ու կը գոչէ.

«Գիտե՛մ թէ որո՞ւ եմ հաւատացեր, և վստահ եմ, որ Ան կարո՞ղ է իմ աւանդս պահել մինչեւ այն օրը»:

Բ. Տիմ. Ա.12:

Ա.ԼՊԷՌ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԱՂՕԹՔ ՀԱՆԴԵՐՁ ԾՆՐԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ

Խոստովանիլ հաւատով ինչպէ՞ս ըլլայ կարելի,
 Երբ կասկածներ կան մտիս՝ եւ ի՞նչ փոյթ թէ արտաքին
 Անոնք ըլլան հոգիէս: Ինչպէ՞ս զսպել, մեռցընել
 Այդ կասկածներն աւերիչ, երբ անոնք ինձ զուգահեռ՝

Գիրքերու հետ քաղմաթիւ երկար ատեն փալած են,
 Կեանքս երբ չունէր կողմնացոյց, եւ ծովերու մէջ վայրի,
 Կ'ընթանար նա՛ն օրերուս, իր հետ անփոյթ տանելով,
 Գաղափարներ անվեհեր, ըզգայացո՛ւնց, ամբարիշտ,

Որոնց անսուրբ թվչանքէն՝ խեղճ ուղեղն իմ կ'արբենար.
 Ես խելօրէն ֆաջասիրտ՝ կը դառնայի իմաստա՛կ,
 Անանդրադարձ հոգիի իմ գանձերուս կործանման:
 Արդ՝ հաւատով ես ինչպէ՞ս՝ խոստովանի՛մ, ընթանա՛մ,

Խոնարհութեամբ անսայթա՛ք, մեզ ցոյց տուած Քու նամբէն,
 Ամբարտաւան միտքըս երբ, հընարամիտ ու սոփեստ,
 Ամէ՛ն ֆայլիս կը յառնէ կասկածներու հոյլ մը նոր,
 Կը կտրատէ թեւերն իմ, եւ կ'արգիլէ հոգիի

Ամէն գեղում ու թըռիչք. երբ լեցուն է ուղեղն իմ
 Անգոյն թոյնո՛վ կասկածի, երբ կորուսած եմ վաղուց
 Անմեղութիւն ու խտրանք, անբըծութի՛ւնս մանուկի,
 Երբ չըֆացա՛ծ է վաղուց, աղօթի սի՛րտ ու կարիք.

Երբ հեռացած եմ այնքա՛ն նամբաներէն երկնքի,
 Ու մոլորած՝ ուղեղի ոլորտներուն մէջ խրթին:
 Հիմա խըռով է սակայն՝ հոգիս մոլոր՝ այլ հըլու.
 Եւ ա՛յս գուցէ առաջի՛ն՝ ֆայլն է կրկի՛ն Քեզ գալու:

ԱՆԵԼ

ԲԵԹՂԵՀԷՄԻ ԱՅՐԻ ՍՈՒՐԲ ՄԱՆԿԻԿԸ

Լեռների լանջում. քարայրի խորքում
 Շողում է կրակ երկնային սիրոյ
 Կայծերով վառուած մի նորոգ կեանքի,
 Շողում է կրակ - այնտեղ յաւիտեան
 Լոյսը չի հանգչում,
 Յոյսը չի խաբւում:

Նե՛րս մտիր այրը - հովիւ ու գառներ,
 Գառների մսուր - անշուք խանձարուր,
 Ահա Մանկիկը անմեղ ու անբիծ
 Ժպտում է պայծառ - սէր է մեզ շնչում.
 Ահա՛ լալիս է - այդ նրա սիրտն է,
 Որ կեանքի շեմֆից, ծաղիկ օրերից,
 Մարդկանց վշտերի համար նմլում,
 Մարդկանց մեղքերին ներումն աղերսում:

Անկեղծ զղջումով, մաքուր արցունքով
 Խոնարհուիր, ընկեր, համբուրիր նրան -
 Նա քեզ կը ներէ, նա քեզ յոյս կը տայ
 Եւ դու գօրացած կրրիր քո խաչը -
 Էլ շղթայ չկայ,
 Էլ արիւն չկայ:

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

ԱՅՍՕՐ ԱՆՃԱՌ (2-Վ)

Խօսեցան զինէն լեզուաւ նենդանո՞ւ
րաւ, և բանիւ անտելութեան զիս պաւ
չարեցին:

Զա՞ր կապանաց մարդկան ընծիչ որ
կապեցար ընդ կապելոյն, զիս արձակ-
եա յինքնակապէս մեղաց կապից դը՛-
ժոխայնոյն, ո՞ր ընդ մեղօք պարտաւո՞ւ
րին կացեր անմեղդ ի յատենի. յոր-
ժամ փառօք գաս հայրենի մի՞ գա՛ւ
տեսցես զիս ընդ նոսի՛ն:

Պատկառանօք հինն ագանայ որ ձաւ
ղեցար վասըն նորա՞ն. ջնջեա զամօթ
մեղաց լըբին որով զերեսս իմ ծած-
կեցին. որ ներեցեր չար ծառային ա-
ծել ձեռօք քեզ ապտակին. հա՛ր ուժ
գնակի ըզգէմս չարին որպէս և զիս եւ
հա՛ր ուժակին:

Ջահըն լուսոյ յառանձտին ի յուր-
բաժմուն հընոյ զատկին. կայր առաջի
գանաւորին ծառայն նըստէր ի յա-
տենին. ի՛ հարցանել պիղնտոսի տէրն
ոչ աննէր պատասխանի. զի կանխա-
սաց զիրըն լըցցի եղէ՛ ես մարդ որ ոչ
խօսի՛:

Ռամկակա՞ն դասք զինուորանցն արկին
 Հանդերձ նախատաննաց, այնմ որոյ
 զգեստն է՝ լոյս փառաց իբրեւ զօթոց
 զինքեանմբ արկանձ, ի՞ ծուկն իջեալ կու-
 տանկէ՞ին զգլուխն եղեգանմբ հարկաւ
 նէին, պըսակ ի փշոց բոլորէ՞ին ըզփաւշ
 մեղացըն բարձողի՞ն:

Սոսկալի՞ն քերովէից բառնայր ին-
 քեանմբ ըզփայտ խաչին, մինչ ի տեղի
 գոզգոթային յորում եղեալ մանրի
 առաջին ետուն ըմպել գինի զմըռսեան,
 և կերակուր լեղեաւ խառնեալ, որով
 զպրտոլոյն գանձն ճաշան փոխեանց մեղ
 բազըր և անարժանի:

Վերնակա՞նքըն զանհաւանդ տեսին
 ըզտէրըն մերկացեան, եւ ըզհանդերձ-
 սըն բաժանեան պստումուճանին վիճակ
 արկեան, ըզճեռան և զոտսըն ծանկեցին
 ըստ յայտնապէս դաւթեան ձայնին,
 ընդ փայտ խաչին բեւեռեցին զմա-
 տունսն որ գրեաց ի տախտակի՞ն:

Օրթի: Աւետարան Մատթէոսի իգ. 57:

Իսկ նոցա կալեալ, վերջ. 75. ելաց դառնապէս:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԱՅՍՕՐ ԱՆՃԱՌ

Ձ.

Խզողն ես մարդոց կապանքին չար՝
Որ կապուածին տեղ կապուեցար,
Արձակէ զի՛ս ալ որ կամայ
Մեղքի չըզթան կը կրեմ իմ վրայ.
Դու, յանցաւոր մարդու մը տեղ,
Դատապարտուած թէպէտ անմեղ՝
Երբ հայրենի փառքով դու, Տէր,
Ա՛հ, զիս անոնց հետ մի դատեր:

Պ.

Պատկառանքով հին այն մարդուն՝
Որուն համար յուզուեցար Դուն՝
Ջընջէ ամօթն իմ լիւր մեղքիս՝
Որ բովանդակ կը պատէ զիս.
Չար ծառային ներեցիր Դու
Ուժգին ապտակ քեզ զարնելու,
Բայց տո՛ւր չարին հարուած մը մեծ,
Ինչպէս որ զիս նա հարուածեց:

Զ.

Լուսաւոր ջահն՝ հին զատկական
Առաւօտուն ուրբաթ օրուան՝
Դատաւորին ելաւ գիւմաց,
Ծառան բեմին վրայ էր նըստած,
Երբ Պիղատոս հարցուց, փոխան
Տէրը չուզեց տալ պատասխան,
Որ կատարուի գլորուածին պէս
Թէ «անխօս մարդ մը եղայ ես»:

(Շարունակելի)

Ռ.

Զինուորներու գունդը անմիտ
Նախատինքի հագցուց քղամիդ,
Անտ՛ր որ լոյսը փառաղօծ
Առած է վրան իբրեւ օթոց.
Ծաղրով ծունկի կուգան իր քով,
Կը ծեծեն գլո՛ւխը եղէգով,
Անտ՛ր դնելով պսակ փուշէ՝
Որ մեղքի փո՛ւշը կը բուժէ:

Ս.

Ահաւոր Տէրն Բրովքէներուն
Իր Խաչափայտն անձամբ հեռուն
Տարաւ մինչեւ այն՝ Գողգոթան՝
Աղամի վայրը բնակութեան,
Հոն զըմբռնուած խմբեց գինին՝
Զոր լեղիով կը խառնէին,
Որով պըտղին համը լեղի՝
Ըրաւ անուշ 'ւ ախորժելի:

Վ.

Վերնականներն զարհուրեցան,
Երբ, մերկ էր Տէրն, և ցիրուցան
Ըրած անոր հանդերձանին՝
Վիճակ ձգեցին պատմուճանին,
Երբ ձեռքն ու ոտքը ծակեցին
Նըման Դաւթի գուշակածին,
Երբ խաչի վրայ գամեցին վերն՝
Տախտակին վրայ գլորող մատներն:

ԵՂԻՇԷ ԵՊՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

ՊԱՊՍ

Երկրաշարժից անցել էր մեկ տարի: Փողոցում դղրդոցով անցավ «տրամվայը»: Սեղանին դրուած բաժակների ու ամանեղէնի միջով մի դող անցավ: Երեխան փաթաթուեց հօրը եւ վախեցած աչուկները յառեց դէպի առաստաղ: Կուչ եկաւ:

- "Իե՛ռ վախը մէջն է".- հայրը հոգոց հանեց եւ իր կրծքին սեղմեց փոքրիկը: Առաստաղից կախ՝ ծանր տարուբերում էր ջահը: Ես լցրեցի բաժակները:
- "Հա՛, ի՞նչ էի ուզում պատմել".- Տիգրանը փորձեց մոտեցնել հաւաքել: Յիշեց:

- Երկրաշարժից մի քանի տարի առաջ էր: Մերոնց տեսնել ուզեցի:
- "Լցու՛՛է մեքենան".- ասացի:

Երեխաներս իրար անցան:

- "Գի՛ւղ եմ գնալու".- ցատկոտեց փոքրը եւ ոտնաթաթերի վրայ ձգուելով՝ մեքենայի դուռը բացելու փորձեր արեց:

Մի ժամ յետոյ արդէն շնչում էինք գիւղի կարօտած օդը:

Պապս նստած էր թթի ծառի տակ՝ յենուած ձեռնափայտին:

Երեխաներս սկսեցին բզբզալ նրա շուրջ:

- Ա՛խ, ինչ անո՛ւշ էք:

- "Ո՞նց ես, պա՛պ".- համբուրեցի ծառի կեղեւ ձեռքը:

- "Է՛հ, բա՛լա ջան, բոստանի փոզած ժամանակն ես եկել".- ժպտաց.- "Էս տարիքիս, էլ ո՞նց պիտի ըլնեմ":

- Զէ՛, լա՛ւ ես, պա՛պ: Դեռ մի եղբան էլ կ'ապրես:

- Տղա՛ ջան, ես իմ ապրածը ապրել եմ: Էսօր-էգուց մամորդդ եմ: Դո՛ւ ասա, ո՞նց ես:

- "Լաւ եմ, պա՛պ: Լեւնեականում չորս սենեականոց բնակարան ունեմ, երեք սենեականոց էլ՝ Սպիտակում: Պա՛պ ջան, իմ ունեցածով թոռանս թոռն էլ կ'ապրի".- վերջացրի խօսքս:

Մերունին հարցական մայեց ինձ:

- Էդ ամէնը լաւ է, բալա՛ ջան, բայց խող ունե՞ս:

Զհասկացայ պապիս հարցումը: Լոնցի: Նորից կրկնեց.

- Խո՛ղ, խող ունե՞ս:

- Պա՛պ ջան, ի՞նչ հող:

- Երբ առտու կը զարթնես, ոտքդ խողի վրա՞յ կը դնես:

- Պա՛պ ջան, դէ՛, կ'արթնանամ, տասնհինգերորդ յարկից վերելալով կամ աստիճաններով կ'իջնեմ փողոց:

Պապս վառեց ծխամորեը: Նայեց ուղի՛ղ աչքերիս:

- Ուրեմն ո՛չ մի բան էլ չունես:

«Խելքը կարծեմ թոցրել է».- մտածեցի:

Վառեցի սիգարետս....

*
*
*

Նոյն տարին՝ աշնանը, պապիս հողին յանձնեցինք:

Անցեալ տարի երկրաշարժին երկու բնակարաններս էլ քանդուեցին: Փողերն էլ փոխուեցին: Մնացի անտուն, անտիրական:

Պապիս յիշեցի....

Այս տարի հողատէր դառայ: Հողիս վրայ կանգնած՝ աչքերս երկինք բարձրացրի՝ խեղդելով արցունքներս.

- Պա՛պ, լսո՞ւմ ես, պա՛պ, թող ոտքերի տակ հող ունի: Ամուր կանգնած է իր հողին: Բռ ասած խողի՛ն, պա՛պ, լսո՞ւմ ես ...:

- Խմբմբ:

Բաժակները զնգացին:

Դրսում սկսել էր մթնել ...:

ՍՈՒՐԵՆ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ

Երեսնամյա Մ. Արեղեանի անուն գրականության ինստիտուտի Գիտնական
քարտուղար

ԳԻՒՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿԱՐՕՏԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԵՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Ա

Միևուրբանայ գրականության սկզբնադրման ակունքներում, իբրեւ
«թեմատիկ» ուղղություն, նշում են «կարօտի», «յուշի», «գիւղագրութեան»
տեսակները: Հաւանաբար, վերլուծողները նկատի ունեն պատմական,
թեմատիկայի իւրացման առեղծը (պոթելանը), որն սկզբնադրուելով
Համաստեղի գեղարուեստական արձակում, մասնաւորապէս «Գիւղը» (1924,
Բոստոն) եւ «Անձրեւ» (1929, Փարիս), «Բաջ Նապար եւ 13 պատմութեան»
(1955, Կահիրէ) ժողովածուներում, իրենց ազդեցութիւնն ու հետքը թողեցին
Բենիամին Նուրիկեանի («Այգեկութեան», 1937), Արամ Հայկապի «Այգին եւ
այգեկութեան», Վահէ Հայկի («Հայրենի ծիան»), Յակոբ Ասատուրեանի,
Անդրանիկ Ծառուկեանի եւ այլոց առեղծագործութիւնների վրայ: Ընդ որում,
հիմնադրուելով երեսնամյա պատմականութիւնը, գրականութեան պատմաբանները
կարեւորութիւն չեն տալիս վերոնշեալ պատմապետների (կարօտ, յուշ,
գիւղագրութիւն) գեղագիտական համակարգում փոխներթափանցման,
կառուցումաբանային հակադրամիասնութեան ինտրին: Օրինակ, Վ.
Գաբրիէլեանը, «թեմայի» (ըստ հեղինակի՝ բովանդակութեան) հիմքում
տեղադրելով «անցածի նկատմամբ կարօտի» պատմականութիւնը, յուշի,
կարօտի, գիւղագրութեան «խնամուն ըստ էութեան նոյնն է» համարում,
աւելացնելով՝ «տարբեր են միայն նրբերանգները»:

Պատմականի վերլուծութեան հարցադրման իմաստով, ի հարկէ, կայ
ընդհանրացումը, բայց երեսնամյա գեղագիտական համակարգի մեկնաբանութեան
առումով ինտրին առեղծ լայն է՝ եւ պատմական-կառուցումաբանային, եւ
տիպաբանական ընդթոյլ, եւ, ըստ էութեան, համակարգում է քննում: Այսպէս,
Համաստեղի առումով, ժանրային համակարգը իր ներքին տրոհումներով
(հաշուի առնելով գրողի առեղծաձ պատմութեան, վէպը, պիեսը) եւ
տիպաբանական-պատմական, եւ կառուցումաբան մի ընդհանուր համակարգ է
պատմական ելքով, որն առ հասարակ ձեւի իր ընդհանրութեամբ պոետիկայի
«լայն եւ նեղ» հակադրամիասնութեամբ է ձեւաւորում: Սա նշանակում է, որ
Համաստեղի գեղարուեստական «ժանրատեղծման» ինտրինը հակում է
ինչպէս աւանդոյթի (գոնէ իր նախորդների) իւրացումը, այնպէս էլ՝ գրողի
անհատականութեան եւ ժամանակի «ընկալման» համաստեղեան «մեթոդը» ...:

Իր «Ինքնակենսագրականում» Համաստեղը, թերեւս ոչ «ապրիորի», այլ
«ժամանակագրորէն» ներկայացնում է աշխարհընկալման իր ակունքներն ու
եղերը, որոնք «սահմանում են» գեղարուեստական պատմութիւն իմաստային-
ձեւաբանական մի համակարգում՝ «Գիւղը» պատմութեան աշխարհի վերնագրային
ընդհանուր հասկացութեամբ (կրկնում են՝ իմաստային-ձեւաբանական): Ահա
թէ ինչու «գիւղը» Համաստեղի գեղարուեստական համակարգում իմաստային-
պատմական եւ ձեւաբանական միասնութեան է վերաճում, որը գրողի հոգեւոր-
աշխարհընկալման պարագծում «թեմայ» չէ սոսկական թերեւս իր պատմական
մի ելքով, այլ աշխարհընկալման դրոյթ, որպիսին՝ նոյն հասկացութեամբ, 20-

ական թուականներին, իբր գրապատմական եպրաբանություն, կատեգորիական (հասկացութային-եպրաբանական) ըմբռնում, գոյաձեռն խնամուղի իր հակադրամիասնություններ, ներմուծում է նաև Բակունցը իր «Մթնածոր» (1927) ժողովածուով: Ուստի, ի հակադրություն վերոնշյալ գրական վերլուծությունների, Համաստեղը «ընթանում է» աւանդոյթի (պուտ ձեռքաբանական, ժանրի եւ պոետիկայի) նորագոյացման, պատմականօրին՝ «միջուկը ճեղքելու», այնուհետեւ ընդգրկելով պատմական եպր, խնամուղի-համաստեղեան «իր աշխարհը» ստեղծելու հունով: Իր նշանակություններ՝ «միջուկի ճեղքումը» ենթադրում է ձեռի նորագոյացում, որ պատմական-խնամուղի համակարգում տիպաբանական-կենսագրական իր եպրով շաղկապում է գրականության պատմության նորընկալման մեթոդներին, որոնք կարող էին ներառել մարդու, աշխարհի, ժողովրդի ճակատագրի, լինելության համատեղեան հարցադրումները: Հետեւաբար, ընդունելով Խարբերդի Փերչեննի եպրը համաստեղեան գեղագիտական համակարգում իբրեւ պատմական-խնամուղի, թերեւս նաև պատմական-ակնարկային լինելության մի անսահման սկիզբ, իր խնամուղի տրոհումներով այն վերաճում է գեղագիտական հասկացության, որն իր մէջ կրում է գրողի, ժողովրդի ճակատագրի խնամուն ու նշանակությունը, ձեռի առումով՝ տարալուծում աւանդոյթի՝ կոնկրետ դէպքում գիղագրության եպրում, պատումի մէջ խնամուղի-նշանադրական խնամով կապում յուշի եւ կարօտի հասկացությանը, որ հակադրամիասնություններ աշխարհի խնամուղի մի եպր լինելով հանդերձ, միաժամանակ պատմական եւ արդիական լինելություն է այնքանով, որքանով այն իր մէջ կրում է «պուտ էություն» ֆենոմենոլոգիական (երեւոյթաբանական) յատկությունը: Կամ՝ իր մէջ կրելով «երկիստական» նշանադրություն, բառի՝ պատկերային եւ աշխարհագրական խնամով՝ ներառում ձեռի եւ խնամոյ տրամացնողենցիան (անդրկեցությունը):

Ուրիշ խօսքով՝ գիղը եպրաբանօրին բաբմիստու է: Այդ հասկացության մէջ է տրոհում եւ շաղկապում խնամոյ կեցությունն ու կեցության խնամուր ...: Այսպէս, հետեւելով Համաստեղին, նշենք հանգրուանները այն «Անապատ սկիզբն» ունեցող աշխարհի, որ նշագրում է գրողը. «Բն մանկական ու մատանեան աշխարհը գիղը եղած է իր հեռաւոր լեռներու սահմաններով, իր քարաշէն մեծկակ եկեղեցիներով, իր դպրոցով, իր հոգսերով, իր աշխատանքներով, իր սուրբերով, որոնք գիղի սահմաններէն ներս կ'ապրէին»:² Պայմանականօրին ասենք՝ առաջին հանգրուան՝ նրանում սահմանում է «գիղը» իր պատմական-խնամուղի գոյնելով, լինելությանը, բառային-խորհրդանշանային կառուցումով:

Երկրորդ՝ խնամուղի գեղագիտական աշխարհընկալման համաստեղեան աշխարհի ներքին-ձեռախնամուղի միասնության պատումն է, որ ներբերում է հեղինակը: «Ջարմանալի մտերմություն մը կար, - գրում է Համաստեղը-սուրբերու, աստղերու եւ գիղացիներու միջեւ, եւ հիմա կը տարուիս քսելու, որ այդ գիղի երկինքը ուրիշ էր, ուրիշ էին նաեւ գիղացիները: Անցած են երկար, երկար տարիներ եւ դեռ թարմ կերպով կը յիշեմ քարաշէն կամուրջներէն ինկած քարերը, քարոյին վրայ օրօրուող ագռաւը, եկեղեցիին շարակնոցին այն էջը, որուն վրայ ձեռ թափած էր, ինչու չէ, նաեւ գիղի աղջիկները, որոնք կը ջերմացնէին ու թեւ կու տային մեր առաջի երեւակայության»:³

Առ հասարակ, աշխարհընկալման որոյթը Համաստեղի «Գիղը», եւ «Անձրեւը» պատմաւածքաշարի ձեռախնամուղի համակարգում, ներառելով յուշի եւ կարօտի «գեղագիտությունը» տիպաբանական մի եպրով, որ յառուկ էր գիղագրության պատմական-ակնարկային եւ իրապաշտկան-նկարագրական

բնույթին, համադրություններ վերաճում է համաստեղեան գեղագիտության: Ուստի պատահական չեն վերը նշում համաստեղեան «մեթոդի» կապի առնչությունը բառի (իմա՝ գիտի) հասկացության, պատմական-իմաստային, անգամ խորհրդանշանային-այլաբանական, եթե կ'ուզեք, բառի բանաստեղծական ներքին «տրոհումներին», որոնք գեղագիտական ընկալման տեսակետից նոյնացնում են առարկան՝ առարկայի իմաստին, իմաստը՝ իմաստի էություն գաղափարին:

Համաստեղը, այսպիսով, շարունակելով ինքնապատումը, նշում է, որ սովորելով Մեյիբեի կենսորոնական վարժարանում (մինչև 1911 թուականը), իր գրական «հորիզոնը»... հեռանոր կապոյտ լեռները չէին, որի իմաստը միակողմանի-սոսկական կը լինէր, այլ «հայ գրականությունը, որը կու գար Կովկասէն ու Պոլսէն»: «Այն օրերուն տիրական էին Վարուժան, Միսմանթօ, Բաֆֆի, Ահարոնեան, Բասիակեան, մեր Խարբերդի մեծ վարպետ Թլկաոնիցին եւ փափկաճաշակ Զարդարեանը ...»:⁴

Երեսկայություն պետք չէ առ հասարակ համաստեղագիտության մեջ ընկալելու աւանդոյթի անմիջականությունը, որ «կու գար Կովկասէն եւ Պոլսէն» մինչև իր նախորդները՝ Թլկաոնիցի եւ Զարդարեան: Համաստեղը, սակայն, հանգուցելով ինդիվիդ գրապատմական առանցքում, 20-ականների պարագծում, մի նոր ելու է բացում, որ պայմանադրուած էր ինչպէս հայ գրականության ընթացքով, այնպէս էլ Սփիւռքի, համաշխարհի, ժողովրդի լինելության եւ ճակատագրի միասնությամբ, որ տարրալուծում է գիղագրության ձեռնամաստային կապի նոր առնչությամբ եւ «չի սահմանում» ժամանակի ընթացքով, այլ իբրեւ աստուածաշնչային աղէարձան, ժամանակի լինելության մի հոգեւոր հանգրուան որպէս, որպէս յուշ՝ որ անաւարտ է «իբրեւ անսկիւր եւ անվերջ» մանկության տեսիլք, գեղեցիկ/հակադրության առանց լինելության պարագծում, զոյաւորում է իբրեւ «աշխարհի համաստեղեան իրականություն»: Այսպիսով, Համաստեղը միայն սփիւռքեան երեւոյթ չէ, այլ իր ասած՝ «հայ գրականության հորիզոն», որի առանցքում միասնական են գեղագիտական-պատմական հարցադրումների ամբողջությունը եւ պարզացումը նաեւ Բակունցով, Թորոլենցով եւ այլն:

1913 թուականին Համաստեղը մեկնում է Ամերիկա: Հանգրուանի այս ելլորդ ելլում, ուր մեկնության համաստեղեան բնագրի վերլուծության հիմնարար առանցքն է ձեւաւորում, պատմական մի ելլով շաղկապում է իմաստը ձեւին, ձեռնամաստային միասնության վերաճում: «Նոր ելլականացություններ պեղելու, ինքնատիպ դառնալու ձգտումը ինձ տարած էր այնքան հեռու, - գրում է Համաստեղը - գետնէն վեր՝ կապոյտ թռչունի մը փնտռութիւն ... եթէ այն կապոյտ թռչունը, որ կը փնտռուէր կեանքէն դուրս, չ'ոտնէր կեանքին մէջ»:⁵ Այսպիսով, մի կողմից՝ տարածական եւ պատմական «հեռուից», Համաստեղը բնագրային ընթերցումի «կեանքէն դուրս» եւ «կեանքին մէջ» գեղագիտական համակարգում, պեղելով յուշը, համադրելով քուտ էություն-իմաստի գեղագիտության մեջ, երապի եւ իրականության «իրաւցիտնալ» (բնապանցական) մի ելլու է ձեւաւորում, ինչպիսին «գիղը»՝ իբրեւ պատմական-քաղաքակրթութեան իրականության լինելություն, որ հակադրում է երապի եւ յուշի ընթացքով միաշաղկապի իրականությանը, կարօտի մղումով հանգում իմաստի էության, իսկ բնագրի կառուցուածքում՝ վերաճում գիղագրության, որն անաւարտ սկիւր ունի, ուստի կեցության ամբողջականությամբ է դրսեւորում:

Գրականագիտության մեջ Համաստեղի բնագիրը վերլուծողները, պատմա-համեմատական մեթոդից «բխեցնելով», շեշտը յաճախ տեղադրում են

բնագրային «լուծումների» վիպապաշտական (ռոմանտիկական) վերջոյթի գեղագիտական աշխարհընկալման վրայ: Բայց բնագրի ընկալման եւ պատումի ձեռի միասնութեան պարագայում հերքում է նման դրոյթը: Համաստեղի արձակի կառուցումը առ հասարակ առկայ է իրապաշտութիւնը Կուտ պատմական իմաստով, որ սինթետիզում է (համադրում է) համաստեղեան բնագրի պատումի եւ աշխարհընկալման իմաստի գեղագիտութեանը: Պատմական բնորոշ այս յատկականութիւնը առկայ էր դարասկզբի գրականութեան մէջ, մասնաւորապէս Յովհ. Թումանեանի եւ Սո. Չորեանի արձակում: Բնագիրը ինքն իրենով «ներսիակ» է՝ աշխարհի ընկալման իր սահմաններով, տարածական եւ ժամանակային միասնութեան մէջ՝ հատուածային-ամբողջական, թերեւս՝ անձի կենսագրական եւ ակնարկային բնոյթով (իմաստային առումով), սակայն կառուցումը՝ ամբողջականը տրոհուելով «բեկորի» (կարելի է ասել՝ իրադէպի, որ սիւմե (դիպաշար) է կրում), կեանքի ընդգրկման իր «անաւարտութեան» կառուցումը միասնութեան է հանգում (ձգտում է դրան) միայն բնագրի ենթատեքստում: Բնորոշ օրինակը այս առումով Սո. Չորեանի «Տխուր մարդիկ» շարքն է, Յովհ. Թումանեանի պատմումները եւ այլն:

Սակայն, պատումի նմանատիպ վերոնշեալ կառոյցում մի կարեւոր տարբերութիւն կայ Համաստեղի առումով: Եթէ Չորեանի եւ Թումանեանի պատումը էպիկական է իր առարկայական բնոյթով (նաեւ դիպաշարային), հետեւաբար՝ պատմող-ասացողը տրոհուած է հեղինակից, ապա կառուցումը միասնութեան մէջ՝ ենթաբնագրի համակարգում, Համաստեղի պատումն էլ ձեւաւորուելով երրորդ դէմքով, ենթատեքստում «նոյնանում են» հեղինակը եւ պատմողը: Յուշի, երապի, կարօտի ենթապայական, ներքին երկխօսական-բանավէճի առանցքով, Համաստեղը տեքստի բառային եւ պատկերային համակարգում «ներմոծում է» բանաստեղծական, հետաբար եւ՝ քնարական տարրը, որը յատուկ է նաեւ Բակունցի վերլուծային, գիւղագրական պատմումներին: Ասել է թէ՝ Համաստեղը համադրում է պատումի մէջ յուշը եւ երապը մի «այլ իրականութեան» հետ, քանզի «ուրիշ էր երկինքը», «ուրիշ աշխարհ էր»... այդ աշխարհը...: Պատումը, սակայն, լինելով իրապաշտական-առարկայական, գեղագիտական իր լուծումներով (որոնումներով), Համաստեղը «կապոյտ թռչունի», ներդաշնակ աշխարհի լինելութեան պարագծով, հանգուցում է մեկնակէտը, որ աշխարհի մի անկյուն անկյունն է՝ գիւղը...: Ահա թէ ինչու գեղագիտական առումով Համաստեղը վեր է կանգնած ռոմանտիզմի (եւ ռոմանտիկականի՝ ինչպէս նշում են գրականագիտութեան մէջ) ակունքներից, որ ունէր պատումի իր ձեւը (գեղագիտութիւնը) դեռեւս 19-րդ դարում ...: Համաստեղի արձակը, հետեւաբար, ունի փիլիսոփայական-հոգեւոր մեկնակէտը, որի մասին կարող ենք ասել. Համաստեղի Փերչենձ գիւղը՝ վերածելով հեղինակի գեղարուեստական աշխարհում հոգեւոր-իմաստային մեկնակէտի, ձուլուելով գրողի խոր ու համամարդկային ձգտումներին, ընդգրկում է իր մէջ հայ գիւղաշխարհը, ուր ընկալում է աշխարհը՝ գիւղ, եւ գիւղը՝ աշխարհ...:

Բ

Համաստեղի պատումի կառուցումը ժանրային համակարգի եւ բնագրի միասնութեամբ է ձեւաւորում: Պատկերաւոր ասած, տիպաբանական ընդհանրութեան առումով, կառուցումը ամբողջութեան համակարգում ձեւը

եւ իմաստը միաձուլուած են, ինչպէս միաձուլուած է իրադէպը անձի լինելութեան գաղափարին, գաղափարը՝ տարրալուծուած գոյութեան փիլիսոփայութեան մեծ ու փոքր շրջանակներում: Սա նշանակում է, որ Համաստեղի պատումը ձեւաւորում է «նոյն» կառուցուածքի ներքին իմաստաբանական համադրութեամբ, եւ խօսքը վերաճելով պատումի, պատումը՝ խօսքի, իր գեղարուեստական ընդգրկումներով ու ծաւալներով, «սկսում է» մի ելուից՝ պատմութեանց ...: Այնուհետեւ, այդ նոյն կառուցուածքի «ընդհանրութիւնը» տեսնում ենք նաեւ Համաստեղի «Մպիտակ ձիւղոր» վէպում, ուր գլուխներն առանձին պատմւումներով են ձեւաւորում:

Համաստեղի առաջին պատմութեան լոյս է տեսել 1921 թուականին «Շէն գիւղի հին օրերէն» խորագրով, 1922-ին՝ «Աստղական սայլը», «Զոհը Կար Ամուն էր», «Չալոն», «Տափան Մարգարը» ...: 1924 թուականին Բոստոնում, Համաստեղը, «Գիւղը» ընդհանուր խորագրով հրապարակեց իր առաջին գիրքը՝ ընդգրկելով նաեւ «Միջոն», «Երնէկ այն օրերուն», «Վարդան», «Աղանիները» եւ այլ պատմութեանք: «Գիւղը» եւ «Անձրեւը» շարքերը, սակայն, նոյն պարագծի ընդհանրութեան մէջ են ներառում եւ գեղագիտական եւ կառուցուածքային առումով. ճշգրտօրէն ասած՝ նոյն շրջանակի միեւնոյն հատման կէտերն ունեն:

Մ. Բախոնը, խօսելով, Դոստոեւսկոյ արձակի առանձնայատկութիւնների մասին, նշում է, որ համանուագայնութիւնը ձեւաւորում է ոչ միայն հեղինակի եւ կերպարի միասնութեամբ, այլ նաեւ այն դէպքում, երբ հեղինակը անտեսանելի է եւ կերպարները (ինչպէս՝ Ռասկոլնիկովը, Միշկինը, Ստավրոգինը, Բվան Կարամազովը ...) ապրում են իրենց ինքնուրոյն «կեանքով»:⁶

Պատումի այս ձեւը յատուկ է նաեւ Համաստեղի պոետիկայի համակարգին: Տիպաբանական առումով, ի հարկէ, կերպարները «ապգակից են», գիւղաշխարհի մարդիկ են՝ կենցաղով, բարոյական ընկալումներով, մաքառումով, առ հասարակ նաեւ... ողբերգութեամբ... որ երեսն է գալիս ենթատեքստում: Սակայն, լինելով ընդհանրութեան պարագծում հողի մարդիկ, առանձին պատմւումներում (թէ՛ «Անձրեւում», թէ՛ «Գիւղը», թէ՛ «... 13 պատմութեան» շարքերում) ապրում են «ինքնուրոյն» կեանքով: Վելյուծողները սովորաբար առաջինը նշում են «Տափան Մարգարը»... ապգակցութեան ելուեր փնտռում Վարդանի («Վարդան»), Կար Ամունի («Զոհը Կար Ամուն էր»), Միջոյի («Միջոն»), Չալոյի («Չալոն»), Մարսուպի եւ Ղուկասի («Անձրեւ»), Փեսայ Օվանի («Փեսայ Օվանը»), Փիլիկ աղբարի («Փիլիկ աղբար»), Երանոսի («Երանոս աղբարը») եւ այլոց միջեւ: Այս բոլորը ճշմարիտ է: Սակայն ընդհանրութեան մէջ, տիպաբանական ներքին կապը նաեւ Բակունցի «Մթնաձորի» կերպարի հետ (օրինակ՝ Փիլիկ աղբարը-Պետին («Այու սարի լանջին») պոգորդութեան օրինաչափութիւններ են, որոնք քննում են ժամանակի ենթատեքստում: Էականը այս պարագայում կառուցուածքային ներքին այնպիսի օրինաչափութիւնների համադրումն է, ըստ որի՝ Բակունցը քնարականութեան տարրը ներմուծում է հեղինակի-պատմողի անմիջականութեամբ, Համաստեղը՝ երրորդ դէմքով է կառուցում պատումը: Ընդհանուրը այս երկու գրողների պատումի առանցքում յուշի եւ երապի համադրամիասնութեան, ռիթմի եւ չափի ներմուծումն է, որ սահմանային ելուեր մերթ երապը եւ յուշը «տարանջատում են» Համաստեղի պատմւումներում, իսկ Բակունցի պոետիկայում՝ «ճեղքում միասնօրէն» պատումի առանցքում...: Ասել է թէ՛ երբ Համաստեղն է «պատմում», յուշը եւ երապը գործողութեան սահմանային-նախնական իրավիճակում, իրադէպի «ընթացքում» տարանջատում են, դրա համար նրանք «գործողութեան»

առանցքն են կայունում նաեւ, իսկ Բակունցի արձակում՝ «եամդուն» ենթատեքստի համակարգ: Այսպիսով, կարող ենք թերեւս Բակունցին (երբեմն) ընթերցել «բանաստեղծական չափով» եւ որիսով, իսկ նման դէպքում՝ Համաստեղը մերթ պարպապէս պատմում է, մերթ բացառապէս՝ բանաստեղծում, ինչպէս «Չանցով կարկանդակ», «Միսն ու Կիրոն» չափածոյ նովելներում:

Համաստեղեան արձակի ներքին որիսը, կառուցումը քային փոփոխութեան իմաստով ձգտում է հեքիաթին-միֆին (առասպելին)-(mythology): Վերլուծողները, տարուելով պատմականութեան, իրապաշտութիւն-վիպապաշտութիւն (ռոմանթիզմ) հակադրամիասնութեամբ, աչքաթող են արել համաստեղեան այս «սկիզբը»...: Համաստեղի արձակի համակարգում այս առումով կարեւոր նշանակութիւն ունի «իրականութեան միֆականացումը», օրինակ, «Աստղական սայլը» պատմումը: Ուստի այս համակարգի մասին խօսելիս նշենք հետեւեալը. միֆը (առասպելը)-(mythology) իր գործառնութեամբ գեղարուեստական աւելի խոր էֆեկտների է ձգտում իբրեւ պատում: Այն աւելին է երբեմն: Իսկ իրապաշտութիւնը (ճշգրիտ աւած) համադրում է համակարգերի կառուցումը իր իմաստի նախնականութեամբ: Հետեւաբար, Համաստեղի միֆոլոգիան (mythology) կերպարոյման իմաստով աւելի լայն համակարգ է, քան ինքը կեանքի «արտացոլումը», հասարակական յարաբերութիւնների ամբողջութիւնը եւ այլն: «Միֆը, - գրում է Ա. Լոսեր-գեղարուեստական կերպարումը հասցնում է սահմանային յարաբերութեան, երբ վերջինս, չկորցնելով գեղարուեստականութիւնը, վերածում է բնութեան եւ հասարակութեան ամբողջական համակարգի, եւ դրանով արտայայտում ինքն իրենով ամբողջականօրէն անկախ՝ իբրեւ սուբստանցիոնալ կեցութիւն»: 7 Ահա այդպիսի նախնականութեամբ՝ ձգտելով միֆի-երապի-հեքիաթի, Համաստեղը ներառում է կերպարի համակարգում եւ՛ պատմականութիւնը, եւ՛ մարդու ողբերգութիւնը, ուստի սոսկական աւանդականութեան մեթոդը բացառում է փոքր ռոմանտիկական (վիպապաշտական) լուծումը եւ «Աստղական սայլը» հեքիաթ-պատմումը, եւ «Զրոյց շունի մը հետ», «Նապաստակի մը օրագիրը», «Չաղն» եւ այլ փոխաբերական պատմումներում:

Այսպէս. «Զրոյց շունի մը հետ» պատմումը կերպարի փոխակերպումը նկարագրելով, Համաստեղը պատմումի ներփակ ոլորտ է ստեղծում, որ ձեռքում է միֆի (myth) քայքայման, նախնականութեան ելրին ձգտելով: Շան «աչքերը նման են բարի Աստուծոյ աչքերուն» եւ, նրան դիմելով, պատմողը հեքիաթի (իմա՝ միֆի) եւ իրականութեան, երապից տրոհուող եւ նրան ձգտող եղելութիւնն է պատմում: Ուստի պատմողը ոգում է ասեւ «հեքիաթը իմ (իր) աշխարհին ու կեանքին» (էջ 337): 8 Բայց աշխարհը «ձեռքում», փլում է այդ աշխարհը՝ («տեսայ ցեղիս որբերը մերկ»), «մերկ մարմնի... խելագար վապերը»: Ու պատմողը օտարում է փախուտի միջոցով, մշտապէս իր հոգում պահելով երապի-հեքիաթի «սուբստանցիան», որ ձեռքում է՝ իր նախնականութեամբ հանդիպողութեան այս աշխարհի անարդարութեանը: Բայց այդ «գիւղի սահմաններն էին. - արեւելքին Ս. Օվան լեռան ուսերուն վրայ նստող արեւ, արեւմուտքին՝ վերջալոյսի ներկը՝ դեռ նոր ցանում բամբակներուն վրայ... Հեքիաթ էր իմ գիւղը... այգիներու ճամփան»... ինչպէս պատմել իմ գիւղին բարութիւնը հեքիաթային, աղջիկները իմ գիւղին», արջալոյսը, վերջալոյսը, սերը, քէնը, հարսիքն ու պարը... կալը, կտուրը, ցանն ու ցանքը, ցուխն ու ցորեանն իմ գիւղին... » (341-344):

Համաստեղի արձակում միֆը (հեքիաթը, առասպելը) իր նախնականութեամբ բախման սահմանային առաջնային ելրն է, որ

սահմանային իրավիճակում կերպարի իմաստում մնում է «անսփոփոխ», թեև «ճար» է տալիս, փլուում, ինչպես լեռը, բայց չի կորցնում իր վեհությունը թե՛ ցափ, թե՛ մերժումի, թե՛ ողբերգության առանցքում:

Ի վերջոյ՝ ո՞վ է Տափան Մարգարը, Փիլիկ աղբարը, Միջոն, Օվանը, Ղուկասը...:

Տափան Մարգարը նոյնանունը պատմուածքում «սուբստանցիոնալ» մի սկիզբ է՝ ձուլուած բնութեանը, նրա տարերքին եւ ապրում է նրա օրէնքներով: Անասունն ու հողը նրա կեանքն էին, զոմէջները իր էութեան փոխակերպութիւնն էին եւ ոչ մի դժուակ հարուած, բնութեան փոխակերպում նրան չի օտարում իր սկզբից եւ նախնականութիւնից: Աղէարձան է (ինչպէս կինն է ասում), տիպարի քանդակ, որի «միֆն» (myth) ապրում է լեռան ու հողի, բնութեան նշանների համակարգում եւ չի «ընդհատում» նրա էութիւնը բնութեան վթարով...:

Փիլիկ աղբարը («Փիլիկ աղբար») եւս սիրում էր անասուններին, սիրում նոյն կորստաբեր սիրով, ինչպէս Բակունցի Պետին: Փիլիկ աղբարը նոյն «խեղճն» է սակայն, ինչպէս Օվանը («Փեսայ Օվանը»): Փիլիկը չունի սեփականութիւն: Յաճախ մի փոր հացի համար անվարձ աշխատում է եւ մարդիկ չարաշահում են նրա նուիրուածութիւնը: Երբ կորցնում է ուժը, մերժում են նրան... նրա հետ նաեւ ծերացած ձիուն, որ միակն է մահուան «թափօրում» կերպարի ճակատագրի վերջոյթում...: Էականը այս պատմւմի առանցքում անհատի ճակատագրի եւ կենսագրութեան միասնութեան ընդգրկումն է, որ յատուկ է Համաստեղի պատմուածքին, ինչպէս եւ յաջորդ՝ «Միջոն» պատմուածքի կերպարում:

Միջոն օտարուած է միջավայրից...: Նախնականութեան այս ելրի օտարումը անձի միջոցով, իր իմաստով կապուած է բնութեան օտարման զաղափարի հետ...: Բնութեան եւ մարդու կեցութեան «աններդաշնակութիւնը», աւելի ճիշտ՝ խզումը, անձի ողբերգութեան եւ վերջաւարտի բախում է ենթադրում: Խաթարման եւ Խլումի այս ձեռնարկ իմաստային սկզբունք է, որ վերաճում է կոնկրետ (Օշականը կ'ասէր՝ իրա) հարցադրման՝ լինելութեան եւ կեցութեան փոխըմբռնման, միմեանցով արտայայտուելու՝ կերպարի փոխակերպութեան առումով...:

Երաւի «սուբստանցիալ» այս ձեռնարկում է հանգրուանում: Համաստեղի կերպարները ահա թէ ինչու են բնորոշում «մանուկ», «երեխայի պէս» եւ այլ հասկացութիւններով, ինչպէս Միջոն, Փիլիկը, Օվանը եւ այլն (ասես աստուածաշնչեան բնորոշում լինի, որ հաւատքի դրներով մոտէլը պէտք է լինի կամ մանուկի, կամ մեղաւորի կերպարով): «Երաւի» սահմանային բախումի կատեգորիան (հասկացութիւնը) փոխակերպութեամբ չի հանգում իր հակադրութեան ծնունդին, այլ «գործողութեան» (օրինակ՝ Միջոյի աղանիկ փախցնելու եւ քոհաբերելու պատմութեան ողբերգութիւնը, որ ընդհատում է բնութեան տարերքով) միջոցով կերպարին «պտում է», ձուլում իր նախակեցութիւնը, «սուբստանցիոնալ սկզբին» (կարելի է ասել՝ բնութեանը եւ միֆին):

Բնութեան եւ մարդու խզման, անհատի փոխակերպութեան հակադրութեան կերպար է, օրինակ, Մարտուրը «Անձրեւ» պատմուածքում: Հարուստ կոլորիտով գիւղաշխարհը ողբերգութեան ելրին է, երբ բնութիւնը... անձրեւ չի պարգեւում...: Հասարակական յարաբերութիւնների շրջան խաթարում է բնութեան «ողբերգութեամբ» կամ այն սահմանային ելրով, որին մօտ էր բնութիւնը...: Երջանիկ աւարտը, երբ Մարտուրը (պարտքատէրը) եւ Ղուկասը (պարտատէրը) հին օրերի նման, կրկին նստում են իրենց ամէնօրեայ

«խաղը» շարունակելու, արտապայտում է բնութեան եւ մարդու «սուբստանցիոնալ» միասնութեան» կապով, որ վերառադրում է ենթատեքստում... միֆի (myth) ճեղքման եւ վերադարձի դիպաշարային աւարտով:

Համաստեղի «Երնէկ այն օրերուն» սարը այս նոյն գեղագիտական համակարգում է նախ եւ առաջ իր «լուծմանը» հանգում: Այլապէս ծերերի վերադարձը «խոովքի» փորձութիւնից, անգամ գաղթի ճանապարհին, սոսկական ակնարկային լուծման եւ վերջոյթի պատմականութեամբ կը բացատրուէր, ոչ թէ գեղարուեստական մեկնութեամբ, որ միակ ճշմարիտ ուղին է: Կամ Չալոյի («Չալոն») փոխակերպութիւնը (անձնաւորման ճանապարհով) սոսկական բարոյախօսութեան կը վերածուէր, այլ ոչ թէ գեղարուեստական համաստեղեան մեկնութեան, որ վեր է հանում պատմի պարունակներում, նրանց ենթատեքստային կապով:

Դժուար էր Համաստեղի կերպարների ճակատագիրը: Նրանք տրոհուած են եւ «օտարում են» հոգեաշխարհով, քաղաքակրթութեան միջնորմով: Վարդանը («Վարդան») եւ Կար Ամուն («Զոհը Կար Ամուն էր») այլ միջավայրի հերոսներ են, սակայն նոյնքան ողբերգական ու խեղճ, ինչպէս նրանց ազգակիցները՝ հողին եւ բնութեանը ձուլուած Փիլիկը, Օվանը, Մարգարը... Կար Ամուն երապով ձուլուած էր իր եպերին՝ բնութեանը, Վարդանի երապանքն էր՝ հայրենիքում հօր ջրաղացը վերակենդանացնել...: Կեցութեան ներդաշնակութիւնը գտնելու տենչը ճակատագրօրէն կտրում է Կար Ամունի կեանքը, ճեղքելով «ներս» եւ այնտեղ հանդիպադրուելով ինքնիրեն, իր միայնակութեանը, որ այլեւս օտար էր ամերիկեան, ինչու չէ՝ նաեւ համաշխարհի պագողութեան եւ գիտակցութեան ոլորտում...: Նոյն ճակատագիրն է վիճակուած նաեւ Վարդանին, եթէ ... մի «պատահար էր» ճեղքի նրա ներսում «հին օրերու» երապը, որի ճառագայթներով են սնում Համաստեղի կերպարները, հետեւաբար՝ Համաստեղն ինքը...:

Այդպէս, յանկարծօրէն (1966-ին, Կալիֆոռնիայում), երբ սփիւռքում նշում էր գրողի 70-ամեակը, յոբելեանական հանդէսի ժամանակ, Համաստեղն էլ իր «ներսում» հայրենիքի կարօտը չմարած, ինքնիրենով, իր ներսում հանդիպադրուելով երապի եւ յուշի իր նախնականութեանը եւ օտարում կեցութեան ոլորտին, մի ներքին «բախումով» հանգաւ բեմի վրայ, որպէս փապրի (իր կերպարների նման) իբրեւ մի ... Աստուածաշնչեան աղէարձան...:

1. Վ. Գաբրիէլեան, Սփիւռքահայ գրականութիւն, Երեւան, 1987, էջ 190-191:
2. Համաստեղ, «Ինքնակենսագրական», Երկեր, Ա, «Համապգային» մատենաշար, 1966, էջ ժգ:
3. տեւ նոյնը, էջ ժգ:
4. տեւ նոյնը, էջ ժգ:
5. Նոյնը, էջ ժգ:
6. Մ. Բախտին. Դաստիարակութեան ստեղծագործութեան պոետիկան, Մոսկուա, 1963, էջ 5 (ռուս.):
7. Ա. Լոսեւ. Ռիխարդ Վագների առեղծը անցեալում եւ ներկայում («Էսթետիկայի հարցեր» գրքում), Մոսկուա, 1968, էջ 142 (ռուսերէնից թարգմանութիւնը իմն է):
8. Համաստեղ, Հայաստանի լեռներու արնգահարը, Երեւան, էջ 337 (այնուհետեւ մէջբերումներ անելիս կը նշուեն միայն էջահամարները):

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱԼ

Նոր Վիպագրի Մը Նորոգող Տեսլականը

(«Եւ եղև լոյս...»՝ Վէպ, 259 էջ, հեղինակ՝ Նորհան Արք. Մանուկեան, հրատ. Հայց. Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդութեան, 2001)

Ինչո՞ւ միլիոնաւոր հայախօս հայեր, որոնք կրնան հայերէն կարդալ ու գրել, չեն ուզեր հայերէն կարդալ: Բանաստեղծ Զարեհ Մելքոնեան այս իրողութեան համար գտած է «մատերիալիստական» բացատրութիւն մը — քիւրտ Հասոյիմ ախորժակը:

Հասոն մահամերձ է, կը մերժէ ուտել: Բարեկամները արտակարգ ջերմութիւն ցոյց կուտան: Հասոն հագի լսելի դողդոջ ձայնով կը մերժէ յաջորդաբար իրեն առաջարկուած մածունն ու քեպապը, բայց երբ երրորդ սրտակից մը կ'առաջարկէ հնդկահա՛ւ բերել, կը պոթկայ:

— Սիրտս սո՛խ անգամ ուտել չ'ուզեր, հնդկահաւը ի՛նչ ընեմ:

Հակառակ մեր հաւաքական հասոյեական ախորժակին, սեղանը լեցուն է համեղ հայ գրով ու գրքով, թէև նուազ ճոխ քան առաջ եւ վերջին ընթրիքի մը թախիծէն զարնուած:

Վերջերս գրեթէ միաժամանակ ստացայ երեք գիրք: Առաջինը՝ «Լուռ Վկաներ»: Հեղինակը՝ Անի Աղպաշեան, որ քանի մը հայուհիներու հետ Պէյրութէն ինքնաշարժով այցելել է Կիլիկիա և Թրքահայաստան, կը պատմէ իր տպաւորութիւնները, տեսածն ու լսածը: Ի՞նչ մնացած է հայէն ու իր հայրենիքէն: Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս Էրմէնի Քիլիսէսին և անոր 90-ամեայ պահակ Անդրանիկը, որ մականունը չի գիտեր, բայց կ'աղաչէ հայ կիներուն եկեղեցւոյ մէջ երգել «Իբրև Արծիւ»ը: Վանեցի հայու ծոռ եղբարք Իպրահիմ և Մուրատ՝ սեփականատէրք «Աղթամար Գէմփինկ» ճաշարանին Վանայ լճի ափին:

«Լուռ Վկաներ»ը կ'ըսէ.— կայինք, չկանք:

Երկրորդ գիրքը՝ «Ամերիկեան Կողմն Աշխարհի», վերահրատարակութիւնն է Անդրանիկ Ծառուկեանէն երեք յօդուածաշարքերու, որոնք 1960-ական թուականներուն լոյս տեսած էին Պէյրութի իր «Նայիրի» շաբաթաթերթին մէջ:

1950-1980 Ծառուկեան եղաւ հայ հրապարակագրութեան ամենէն փնտռուած դէմքը, որովհետև հայ կեանքի անկամրջելի կացութեան բերաւ կամրջող հայեցակէտ մը, հրապարակագրութիւնը ըրաւ յուշագրութիւն, յուշագրութիւնը՝ հրապարակագրութիւն և, «Վերջին Ամեղը» վէպին պարագային, գրականութիւն: Այսօր Ծառուկեան պէտք է կարդանք վերջին 50-100 տարիներու դէպքերուն և յայտնի դերակատարներուն մասին իր կարծիքէն աւելի՝ այլամերժօրէն ի՛ր ծանօթութեան լայն դաշտին մէջ ինկածները չափելու և ճանշնալու համար:

Ամերիկա, ուր 50-ական, 60-ական թուականներուն Ծառուկեան

այցելած կը թուի ըլլալ երկու անգամ, նոր ճամբաներու վրայ գտած նոր բարեկամներ կը յայտնեն իրենց համոզումը ԱՆԳԼԻԱԽՕՍ Հայց. Եկեղեցիով փրկելու գոնէ նոր սերունդներուն կէսը, չկորսնցնելու համար ամբողջը: Ինք ալ համաձայն է ստրատեգիային... անշուշտ բարեկամաբար, որովհետև չ'ուշացներ նկատողութիւնը. «Երոպայի հայութիւնը կը նահանջէ առանց երգի: Ամերիկայի հայութիւնը կը նահանջէ շարականով»:

«Ամերիկեան Կողմն Աշխարհի»ն կ'ըսէ.— կա'նք, բայց *երթալոց* ենք: 1929ին Ծահան Ծահնոր Փարիզէն ահագնագեց սփիւռքի հայութեան «Նահանջը Առանց Երգի»: Ծուշու Փիեռոն, մամայէն չէվիրմէի անոյշ և քէսէ ստացող Պետրոսը, հոգեկան փոթորիկի մը պահուն կ'ուզէ, կը փորձէ ի'ր «Հայր Մեր»ին ապաւինիլ, չի կրնար, չի յիշեր, մոռցեր է. կը հարկադրուի ֆրանսացի բարեկամին ետևէն կրկնելու Notre père qui êtes aux cieux, que votre nom...

Պետրոս սարսափած էր իր կորսնցուցածին համար, որովհետև Հա'յ էր. անձնական աղէտ ճանչնալէ շատ առաջ, նոյնիսկ ափերուն խորութիւնը կտրծքերով լեցուցած օրերուն և Նէնէթի դրախտին մէջ, տեսեր էր ազգային աղէտը: Մեղքցուելիքը Պետրոսը չէ, հայութի'նն է՝ արևելեան և արևմտեան կողմն աշխարհի, ուր մարաշախտները կարօտով փնտռել կուտան Ծահնորի «հաջող» աղաները, որոնք չըմբռնեցին աղէտը և Ծառուկեանի «յետսապահ զօրապետները», որոնք տեսան աղէտը և ծրագրեցին անոր դէմ կռուիլ... աղէտով:

Հրապարակի վրայ է նոր գիրք մը, ստացածներուս երրորդը: «Եւ Եղև Լոյս...»ը վէպ մըն է՝ վերանորոգող տեսլականով մը, որ կ'ըսէ.— կա'նք և կրնա'նք մնալ, եթէ...: Այս ըսելու համար հեղինակը ընտրած է պատմութիւն մը, զոր գիտենք, լսած ենք մեր մանկութեան օրերէն, թերևս անկողնի մէջ, քուն մտնելէ առաջ, թերևս կիրակնօրեայ դպրոցի մը գրասեղաններուն առջև կամ նախակրթարանի մէջ կրօնի կամ ազգային պատմութեան դասի պահուն: Պատմութիւն մը, որ կուգայ չորրորդ դարէն և որուն պաշտօնական անունն է «Ագաթանգեղեայ Պատմութիւն — Վարք և Պատմութիւն Սրբոյն Գրիգորի»:

«Եւ Եղև Լոյս...»ը ունի չորս գլուխ և շատ մօտէն կը հետևի Ագաթանգեղոսի պատմածին: Առաջին գլուխ— Հայոց Խոսքով Թագաւորը կը սպաննուի իր ազգականին՝ ճենգ Անակի ձեռքով: Երկրորդ գլուխ— Խոսքովի տղան՝ որբուկն Տրդատ կը մեծնայ Հոռմի մէջ, Անակի տղան՝ որբուկն Գրիգորիոս կը մեծնայ Կեսարիոյ մէջ: Երրորդ գլուխ— Տրդատ և Գրիգորիոս կը վերադառնան Հայաստան. առաջինը՝ Թագաւոր, երկրորդը՝ Թագաւորին հաւատարիմ, բայց անհնազանդ պաշտօնեայ: Թագաւորը կը լլկէ և կը սպաննէ քրիստոնէաները: Թագաւորը՝ խոզ, Գրիգորիոս՝ բժիշկ: Չորրորդ գլուխ— Մկրտութիւն ազգիս հայոց և հիմնադրութիւն Հայրապետական Աթոռին, այսինքն Հայց. Առաք. Ս. Եկեղեցւոյ:

Բայց ինչո՞ւ վէպ, պատմական վէպ կամ պատմավէպ (historical

novel), ինչպես Խաժակ Արք. Պարսամեան իր նախաբանին մէջ որակած է գիրքը, երբ պատմութիւնը կայ, մանաւանդ երբ ան լայնօրէն ծանօթ է մեզի:

Պատմութիւնը (history) կ'արձանագրէ կեանքի փորձառութիւնը պատճառի և հետևանքի կապով: Վէպը կը վերստեղծէ կեանքի փորձառութիւնը յուզումներու փոխյարաբերութեամբ և փոխներգործութեամբ: Սիրային, արկածախնդրական, ուտիկանական կամ հոգեբանական վէպը ընդհանրապէս ամբողջութեամբ երևակայական պատմութիւն է՝ ստեղծուած վիպասանին ուղեղին մէջ:

Պատմական վէպ գրողը մեծ պատմութիւնը չ'ստեղծեր, որովհետև ան կա՛յ, բայց կը լեցնէ մեծ պատմութեան մեծ բացերը և ապրում կուտայ ամբողջին ի՛ր երևակայութեամբ, ի՛ր սրտով, ի՛ր աշխարհահայեացքով: Օրինակ՝ Ագաթանգեղոս չ'ըսեր թէ Հայաստանէն փախչելէ ետք Տրդատ և Գրիգորիոս տարիներ շարունակ ի՛նչ ըրին, առաջինը Հոռոմի, երկրորդը Կեսարիոյ մէջ. կամ՝ Գրիգորիոս Պարթևի կինը՝ Մարիամ, երկու զաւակներու մայր, որուն խօսքն իսկ չ'ըներ, ի՛նչ զգաց երբ ամուսինը կը զբաղէր Կեսարիոյ քրիստոնեաներով:

Ըստ իս վէպին ամենէն դժուարը պատմական տեսակն է: Վէպի մը պատմութեամբ (story) պէտք է հետաքրքրական ըլլայ, որպէսզի էջերը դարձնենք: Եւ հետաքրքրական ընելու համար վիպագիրը պէտք է պատահարներու շարքով մը տրամաթիք հարցումներ ստեղծէ ընթերցողին մտքին մէջ, զայն պահէ անծանօթին յայտնութեան կամ անորոշին բացայայտման ակնկալութեամբ: Պատմական վէպին մէջ, երբ մանաւանդ պատմութիւնը շատ ծանօթ է և արտա-գրական նկատումներով հեղինակը, ինչպէս այստեղ, քայլ առ քայլ կը հետևի պատմիչին, չափազանց կը դժուարանայ տրամաթիք հարցերու ստեղծումը:

«Եւ Եղև Լոյս...»ի պատմածին գլխաւոր տրամաթիք հարցումը պիտի ըլլար՝ Հայաստան քրիստոնեայ պիտի դառնա՞յ, թէ ոչ: Հարկատու հարցումները պիտի ըլլային.— Արտաշիր Սասան պիտի յաջողի՞ սպաննել տալ հայոց Խոսրով Արշակունի թագաւորը: Խոսրովի տղան՝ Տրդատ, պիտի յաջողի՞ գրաւել հօրը գահը: Տրդատ պիտի գիտնա՞յ Գրիգորիոսի որո՞ւն զաւակը ըլլալը: Գրիգորիոս ողջ պիտի մնա՞յ վիրապին մէջ:

Այս վէպին պատմութեամբը հետաքրքրական է, որովհետև վիպագիրը ստեղծած է մեզի անծանօթ նոր կերպարներ և անոնցմով հին, հին էջերէն դուրս բերած ծանօթ Խոսրովն ու Անակը, Տրդատն ու Խոսրովիդուխտը, Գրիգորիոսն ու Դիոկղետիանոսը, Գայեանէն և Հոփսիսմէն, շունչ տուած անոնց և անոնց իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան և ներգործութեան միջոցաւ փոխանցած է այն «ստեղծկութիւնները», զորս Ագաթանգեղոս չէր կրնար գիտնալ իբրև պատմիչ կամ պատմաբան, բայց զորս միայն վիպագիրը կրնայ «գիտնալ»՝ հազարաւոր տարի առաջ իրեն տրուած մասնաւոր իշխանութեամբ: Իշխանութիւն մը կամ իրաւունք մը, զոր կ'ըն-

դունինք իբրև տուեալ և աշխարհի մէջ ոչ ոք կը յանդգնի զայն իրմէ խլել:

Կը հաւատանք վիպագրին երբ կը յայտնէ, զոր օրինակ, թէ Գրիգորիոս անսալով ներքին ձայնին Կեսարիոյ մէջ անձնուիրաբար լծուած էր քրիստոնէական կամ քրիստոնէացման աշխատանքի, իսկ գեղանի կինը՝ Մարիամ, որ խորապէս հաւատացեալ էր և համակ ծիծաղ ու խիճկ, լքուած՝ «... սկսած էր լեցուիլ նախ Կեսանքին դէմ, ապա Աստուծոյ, որ իր երջանկութիւնը վերածած էր կարճատև պատրանքի: Ան տակաւ սկսած էր ինքզինք հեռու պահել կրօնական արարողութիւններէն և փոխարէն առողջ էգի խանձուող միսերուն գոլորշիին հետ իր գանգատներն ալ ծուէն-ծուէն բարձրացնել դէպի Աստուած, սակայն Ան չլսեց զինք... Այդպիսի ատեններ երկար չէր տներ Մարիամի ծառացումը Երկնաւորին դէմ, որովհետև ընդվզումի ու բորբոքած զգացումներէն անմիջապէս ետք կը լսուէր անոր հանդարտ շունչով արտասանուած «Մեղա՛յ, Տէր, մեղա՛յ»ն...»:

Ամէն վէպ պէտք է ունենայ շրջապատ մը (setting) — ժամանակ, վայր, միջավայր: «Եւ Եղև Լոյս...»ին ժամանակը հիմնականին մէջ Գ. դարու երկրորդ կէսն է՝ Յ.Ք. 250-300 տարիները, վայրերը՝ Հայաստան (Վաղարշապատ, Երիզա), Հոռոմ և Կեսարիա, միջավայրը՝ պալատ, միջնաբերդ, կրկէս, գետափ: Գրականութիւնը բանասիրական կամ պատմաբանասիրական տուեալներու ստուգութիւն կամ հարցերու լուծում չի պահանջեր վիպագրէն, որովհետև վէպը ուսումնասիրութիւն կամ պատմագրութիւն չէ, այլ արուեստի գործ: Բայց վիպագրութեան արուեստը վիպագրէն կը պահանջէ բանասիրական պրպտումներ ընել վէպին տալու համար ճշմարտաման, համոզիչ շրջապատ մը:

«Եւ Եղև Լոյս...»ին հեղինակը շրջապատ կերտելու համար ապահովաբար հսկայ ճիգ թափած է: Դժբախտաբար մեր հին աղբիւրները բարենպաստ չեն: Օրինակ՝ թուական կ'ուզէք: Ահա թուական մը Ագաթանգեղոսէն. «ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ», այսինքն «այն ատեն»: Վա՛յր կ'ուզէք: Ագաթանգեղոս կ'ըսէ. «ի կողմանցն յունաց», «ի սահմանս յունաց», «ի յունաց աշխարհին»: Ո՛ր է այս տեղը — Կեսարիա՞, Բիզանդիոն՞ (Կ. Պոլիս), Նիկոմիդիա՞, Հոռոմ, թէ Յունաստան: Պատասխան — կախում ունի:

Ծատեր վէպ կը կարդան իրողական տեղեկութիւններ սորվելու համար ալ: Հոչակ վայելող ամերիկացի կամ անգլիացի վիպագիրներ հետազօտողներ կը պահեն: Անոնց վէպերուն մէջ հաղորդուած տեղեկութիւնները ճիշդ, մեծապէս հետաքրքրական և յաճախ լայնօրէն ուսանելի են, անկախաբար այն իրողութենէն որ անոնց գլխաւոր նպատակն է պատահար մը կամ տեսարան մը կերտել, այսինքն վէպին պատմութիւնը հաւատալի ընել:

Վէպը տեղ մը նոյնացուցած է Պարթևը, Արշակունին և Պահլաւունին, ուրիշ տեղ մը պարթևական արին խառնած է հոններու և քուշաններու արեան մէջ. այս տեղեկութիւնները հետաքրքրական են, մանաւանդ

երկրորդը նորութիւն է ինձի համար, և եթէ ճիշդ են՝ կրնային ուսանելի ըլլալ, բայց պէտք է առնչուելին վէպին պատմութեան՝ համոզիչ դրուագի մը կամ պատահարի մը միջոցաւ, փոխանակ ներկայացուելու ամփոփումով մը (summation):

Ուրախութեամբ կը հաստատեմ որ այս անդրանիկ վէպով հայ գրականութեան տաճար կը մտնէ նոր գրագէտ մը, որ կը լրացնէ վիպագրէ մը պահանջուած պայմանները— երևակայութիւն, մշակուած միտք, լեզուի տիրութիւն (երբեմն շեղումներով) և զօրաւոր կամք: Բայց այս պայմաններուն լրացումը բաւարար պիտի չըլլար վիպագիր ըլլալու եթէ Նորհան Արք. Մանուկեանի պակսէր պատմելու շնորհը, որ նախանձելի է իր մէջ:

Ընդհանրապէս ամէն վիպագիր ներկայ կ'ըլլայ իր վէպին մէջ, բայց հայ բարձրաստիճան հոգևորականը, Երուսաղէմի լուսարարապետ սրբազանը, շեշտուած ներկայութիւն մը ունի: Եթէ կ'ուզէ մնալ տաճարին բեմին վրայ, ան պէտք է մասնաւոր ճիգ թափէ որ իր էջերուն մէջ ընթերցողը զինք չտեսնէ, անհետանայ իր էջերէն, հոն ըլլալով հանդերձ, Հուտինիին նման:

Վիպագիր Նորհան Արք. Մանուկեան կ'ուզէ որ հայ ժողովուրդը ապրի «Եւ Եղև Լոյս...»ի տեսլականով— Աստուած և հայրենիք անբաժան են: Աստուած և հայրենիք հայախօս, հայալեզու և հայատրոփ Հայց. Առաք. Ս. Եկեղեցոյ մէջ են: Կանք և կրնանք մնալ, եթէ չհեռանանք հայախօս, հայալեզու և հայատրոփ Հայց. Առաք. Մայր Եկեղեցիէն:

Բայց այս տեսլականը, որ մեզ ապրեցուցած է 1700 տարի, ունի իր corollary-ն: Ես կ'ուզեմ 1700 տարի ապացուցուած այս ճշմարտութեան բնական հետևութիւնն ալ յայտարարել.— Կա՛նք և կրնանք մնալ, եթէ աշխարհի լոյսերը, հոգերը և հովերը Հայց. Առաք. Մայր Եկեղեցին չհեռացնեն իր հայախօս, հայալեզու և հայատրոփ զաւակներէն:

Վէպը կ'ընթանայ կրօնաբարոյական մթնոլորտի մը մէջ, Յիսուսի ազնիւ և ազնուացնող ուսուցումներուն շունչով: Հեղինակը գրեթէ իրաքանչիւր հատուած կամ տեսարան կ'եզրափակէ խորհրդածութեամբ մը, որ քարոզ է և կամ բարոյականի դաս: Վստահաբար ընթերցողին մէջ անմիջապէս բարեպաշտական զգացումներ արթնցնելու կամ ընթերցողը քրիստոնէավայել կեանքի առաջնորդելու նպատակով հեղինակը դիմած է դասախօսական միջոցին՝ փոխանակ իր մտածումները մաս դարձնելու պատմութեան ընթացքին, ինչպէս վիպագրութեան արուեստը կը պահանջէ, կերպարներուն բախումին, շարժումին, խօսակցութեան կամ ներքին մենախօսութեան միջոցաւ:

Հասկնալի է որ երբ վիպագիրը կը ներկայացնէ կամ կը պատմէ կերպարներուն ըսածն ու ըրածը, գործածէ ի՛ր լեզուն և ոճը, բայց երբ կը խօսեցնէ կամ շարժման մէջ կը դնէ կերպարները, պէտք է յարգէ անոնց անհատականութիւնը՝ իրաքանչիւրին տալով իր դերին և դիրքին համապատասխան արտայայտութեան եղանակ մը: Տարօրինակ կերպով վէպին

մէջ Խոսքովի աչրին՝ Արփի թագուհին, նուպիացի կոյր Թալիա ստրուկը և Սիպիլ գուշակը կը խօսին նոյն թևաւոր ոճով, նոյն շեշտով: Այրերը գերծ չեն այս տափակցնող հաւասարութենէն:

Վայրերու, միջավայրերու պատկերացման կամ կերտման մէջ աչքի կը զարնէ Գ. դարու Հռոմը, որուն ճշմարտանմանութեան մէջ կը տեսնուի պրպտումներու քրտինքը, որ խնայուած է միւսներուն պարագային:

Վէպին լեզուն, զոր հեղինակը գործածած է ճարտարօրէն, հարուստ է, ունի վարակիչ ջերմութիւն մը և տեղ-տեղ կուտայ վայելքը թարմ, կենսայորդ պատկերներու: Արդարացում չկրցայ գտնել հայաստանաբանութեանց («չխնայել ոչ ոքի», «ցրող», «ցրեցին», «սառը», «արնագոյն», «նուիրուածութեամբ»), միջին արևելեան շրջաններու հայկական ընթացիկ ասացուածքներուն («հաստատ թոնով», «պահանջկոտ թոնով», «արցունքը աչքերնուն», «բան մը որ»), կարգ մը բայերու խոտոր խոնարհումին («թուաց», «բղխաւ», «կը կանգնեցուէր»), ցեցակեր պատկերներուն («ժամանակի ժանգոտած անիւր», «հպարտ ինչպէս սէգ Արարատ», «լեռները նման սապատները ցցած ուղտերու կարաւանին»), մի քանի համաձայնական զարտուղութեանց և յօդուածանման էջերուն:

«Եւ Եղև Լոյս...»ը սրտագրաւ անակնկալ մըն է, յաջողութիւն մը, բայց մանաւանդ լուրջ կանխավճար մը առ հաշի գրական նոր իրագործումներու, որոնց բարձր ակնկալութեամբ է որ այս նշումները կը յանձնեն թուղթին:

Ֆորթ Լի, Ն.Մ.

Յունուար 9, 2002

Մ. ՀԱՅԿԵՆՑ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

Հոետորիկա. արուեստ թէ գիտութիւն

Գիտակցութիւն երևոյթը, աւելի, քան մարդկային իմացութեան որևէ այլ բնագաւառ եղել ու մնում է այն դժուարին փորձաքարը, որի շուրջ ծաւալուած հազարամեակների վեճը փիլիսոփայութեան, հոգեբանութեան մէջ և հարակից այլ գիտութիւններում հազիւ թէ կարողացել ու կը կարողանայ յանգել գոնէ վերջնական մի դիրքորոշման, առաւել ևս սպառնիչ ընդհանրացումի: Հիմնախնդրի դժուարութիւնը պայմանաւորուած է ոչ միայն ուսումնասիրուող առարկայի բարդութեամբ, այլև այն անելանելի իրողութեամբ, որ ինքը՝ ուսումնասիրողը (ճանաչող սուբյեկտը(ներական), մարդը) հիմնական մասն է այդ առարկայի, եթէ չասենք՝ հենց առարկան ամբողջութեամբ: Ուստի ամէն մի տեսութիւն, լուսաբանում կամ մեկնաբանութիւն մնում է որպէս ընդամենը հայեացք ներսից, և որն աւելի պարագոխալ է դարձնում վիճակը՝ դէպի ներս: Այս պարագայում հիմնաւորուած կամ առնուազն ճշմարտանման է թոււմ ամէն մի մօտեցում, որքանով այն տրամաբանուած է և չի հակասում մարդկային պարզ երևակայութեանն ու ողջախոհութեանը: Սակայն իմացութիւնը՝ հիմնախնդիր, մարդու հետաքրքրութեան համար նշանակալի է դառնում այնքանով, որքանով ուղղուած է դէպի դուրս և հանդիսանում է օրէկտիվ(առարկայական) աշխարհի, մարդկային իրականութեան և դրանց միջև կապի ու յարաբերութիւնների աղեկվաղ (համապատասխան) արտացոլումը, արտապատկերումը:

Աղեկվաղութեան պահանջը հիմնախնդրի ուսումնասիրութեան կիզակէտ է բերում թերևս ոչ-պակաս դժուարին հարցերի մի ամբողջ խումբ՝ ճշմարտութեան, ճշմարտութեան սահմանման և ճշմարտութեան չափանիշի խնդիրը, որն էլ իր հերթին անհրաժեշտաբար յանգում է ճշմարտութեան մոնիստական (միահիմքութիւն) թէ պլուրալիստական (բազմահիմքութիւն) լինելու նոյնչափ վիճալարոյց հարցին:

Դեռևս անտիկ փիլիսոփայական ուսմունքներում (Հերակլիտ, Դեմոկրիտ, Պլատոն, Արիստոտել), ուր, թոււմ է, վերը նշուած հարցադրումների շուրջ որոշակի համաձայնութիւն է կայանում, ի դէմս սոփիստների (Պրոտագորաս) նկատելի է դառնում ճշմարտութեան տարամէտ մեկնաբանութիւնը, որն էլ ուղղակիօրէն տանում է ընդհանրապէս փիլիսոփայութեան բնոյթի ու առաքելութեան տարաբեւո ընկալման¹:

Անտիկ փիլիսոփայութիւնը հիմնականում լինելով մտահայեցողական և գիտակցութեան հիմնախնդիրը լուծելով ռացիոնալիզմի (մտածականութեան) դիրքերից, տարբերակում էր մարդկային իմացութեան երկու մակարդակ. առաջին, նիւթական, զգայելի աշխարհի, կոնկրետ իրերի ու իրեղէն յարաբերութիւնների իմացութիւն, և, երկրորդ, դրանց ծնող պատճառների, վերգգայական իմացութիւն, օրինաչափութիւնների իմացութիւն: Առաջինը նրանք կոչեցին «կարծիք»: Այն վերաբերում է փոփոխուն, պատահական, ժամանակաւոր ու հակասական աշխարհին և ինքն էլ որպէս դրա անմիջական արտապատկերում ժամանակաւոր է, փոփոխուն ու հակասական: Իբրև ճանաչողութիւն այն աւելին է, քան չիմացութիւնը, բայց նուազ է, մթին, քան իսկական իմացութիւնը: Երկրորդ մակարդակը «գիտելիքն» է՝ մտքի, խորը խորհրդածութեան միջոցով անզգայելի, յանքծականի, անփոփոխի իմացութիւնը, որի կայացմանը

զգայութիւնները ոչ միայն չեն օգնում, այլև խանգարում են՝ իմաստունի միտքը շեղելով պատահական, արտաքին տպաւորութիւններով (թերևս այդպէս կարելի է բացատրել Դեմոկրիտի կողմից փիլիսոփայական երկ ստեղծելիս իր իսկ աչքերը կուրացնելու լեգենդը):

Կարծիքի և գիտելիքի այսպիսի հակադրումն իր ընդդիմախօսներն ունեցաւ նոյն անտիկ փիլիսոփայութեան մէջ: Ք. Ա. 5-րդ դարում Յունաստանի իրաւաբանական մտքի ոլորտում աչքի էր ընկնում մի ուղղութիւն (սոփիստներ), որը վերացական ու անապացուցելի էր համարում զգայութիւնների, կեանքի փորձի վրայ չհիմնուած որևէ նշմարտութիւն կամ պնդում: Պրոտագորասի կարծիքով չկայ և չի կարող լինել այնպիսի գիտելիք, համոզմունք կամ չափանիշ որն ընդհանուր լինի բոլորի համար, միանշանակօրէն ընդունուի բոլորի կողմից, հանդիսանայ իրականութեան համընդհանուր ընկալում: Ճանաչում է մարդը իր ճանաչողական հնարաւորութիւններով, մտածական ստեղծողիպով, հետաքրքրութիւնների կողմնորոշմամբ ու արժէքային համակարգով: Իսկ մարդիկ տարբեր են իրենց թէ՛ ֆիզիկական և թէ՛ հոգեկան տուեալներով: Մեր շուրջը ծաւալուող դէպքերն ու իրադարձութիւնները ենթակայ են ամենատարբեր մեկնաբանութիւնների, և ամէն մարդ դրանք վերապրում է իւրովի, գնահատում իւրովի ու անում իր եզրայանգումները: Ուստի ոչ միայն անհիմն, այլև անարդար է նախապատուութիւն տալ որևէ մէկի դիրքորոշմանը, տեսակէտին՝ այն ուրիշներին հակադրելով: Ամէն ինչ յարաբերական է թէ՛ իրականութեան մէջ և թէ՛ դրայ արտացոլումը հանդիսացող մարդկային պատկերացումներում: Եւ կոնկրետ մարդու կոնկրետ զգայութիւնները պատկերացումներն են նրա աշխարհը, աշխարհընկալումը, բնութագիրը ամէն գոյի. «Մարդն է բոլոր իրերի չափանիշը»-ընդանրացնում է Պրոտագորասը: Իսկ մարդկանց միասնութեան հիմքում ընկած է ոչ թէ համընդհանուր նշմարտութիւնը, ոչ թէ ինքնին ընդունելի, գերադասելի տեսակէտը, այլ այն պնդումը, գաղափարը, որն աւելի համոզիչ է, աւելի շահեկան, աւելի հոգեհարազատ, աւելի արժէքաւոր (կիրառական իմաստով) և, վերջին հաշուով աւելի մարդկային: Ճշմարիտ է (կամ սխալ) ամէն մի և իւրաքանչիւրի պատկերացումը, սահմանումը, և դա չէ եականը: Կարևորն այն համոզմունքի, ասել է թէ ընդհանուրի կողմից ընդունելի, վարքի հիմք դարձնել կարողանալն է, որով պէտք է զբաղուեն փիլիսոփաները, որը է իսկական փիլիսոփայութիւնը՝ վերացած անհարկաւոր և ոչ մարդկային խնդիրներից:

Սոփիստների այսօրինակ դիրքորոշումը ուղղակիօրէն յանգեցնում էր հենց իրենց իսկ կողմից մշակուող մի վարդապետութեան որն իր գործնական իրականացումը գտաւ անտիկ դեմոկրատիայում որպէս կեանքի, հասարակական յարաբերութիւնների մասին նոր աշխարհայեացք, նոր փիլիսոփայութիւն: Դա հոետորիկան էր՝ հիմնաւորման, համոզման արուեստը (անտիկ մշակոյթում «արուեստ» հասկացութիւնը ներառում էր բոլոր գիտութիւնները այսօրուայ իմաստով), որի խնդիրն էր ոչ միայն վեր հանել ուսումնասիրուող առարկայի, երևոյթի բնութագիրը, սահմանումը և, վերջապէս, գնահատականը, ոչ միայն գտնել անհրաժեշտ փաստարկներ ու մեկնաբանութիւն, այլև դրանք մատուցել խօսքի, հաղորդակցութեան բարձր կուլտուրայով: Վերջին հանգամանքը բերում էր նոր պահանջ՝ մարդու հոգեկանի բանական ու յուզական ներաշխարհի հանգամանալի

ուսումնասիրութեան հետ մէկտեղ, լեզուի, լեզուական միջոցների, արտայայտչականների խորը իմացութիւն, որը և ուժեղացնում էր այս նոր դիսցիպլինի մի կողմից գիտական, միւս կողմից կիրառական բնոյթը:

Աւելի քան հասկանալի է, որ իբրեւ փիլիսոփայութիւն կամ գոնէ փիլիսոփայութեան հետ միաձոյլ հանդէս գալու հոնտորիկայի յաւակնութիւնը չէր կարող համատեղուել ճշմարտութեան միակութեան ու համընդանրութեան շատագոյլ անտիկ մտահայեցողական ուսմունքների հետ, և բնական է անմիջապէս հետևող արձագանքը, որը երբեմն չափաւոր, ճշգրտողական, իսկ երբեմն էլ խիստ մերժող, ժխտող դրսևորում ունեցաւ: Եթէ Սոկրատեսը հակուած էր հենց շեմից մերժելու հոնտորիկայի գոյութեան իրաւունքը, համարելով, որ ճշմարտութիւնն ինքնին համոզիչ է և կարիք չունի աւելորդ պահունամանքների, ապա Պլատոնը փորձում է այն տեղաւորել իմացութեան, համոզմունքի համակարգում՝ աւելի ստորադաս կարգավիճակով: «Գորգիաս» աշխատութեան մէջ նա առանձնացնում է համոզմունքի երկու տեսակ. առաջին, հաւատ առանց խնդրոյ առարկայի մասին ընդհանուր գիտելիքի, երկրորդ, հաւատ, որը պայմանաւորուած է ընդհանուր իմացութեամբ: Ըստ Պլատոնի որքանով որ հոնտորիկան գործ ունի կոնկրետ, մասնաւոր դէպքերի հետ, այն կարող է տալ դրանց կոնկրետ բնութագիրը, գնահատականը, կոնկրետ իրադրութեան մէջ ու հանգամանքներում: Այն կոչուած է որակել առկայ դէպքը որպէս արդար կամ անարդար, չլուսաբանելով սակայն թէ ինչ է արդարութիւնն ընդհանրապէս՝ անկախ տեղից, ժամանակից, հանգամանքներից³: Հետագայում այս տեսակէտը պաշտպանում է նաև Տիցերոնը⁴, թէև երբեմն ակնյայտօրէն ցուցաբերում է հակասող դիրքորոշում:

Որոշակիօրէն տարբեր է Արիստոտելի մօտեցումը: Նա բոլորովին էլ չի վիճարկում հոնտորիկայի գիտութիւն լինելու խնդիրը, աւելին, անընդունելի է համարում կարծիքի և գիտելիքի որակական տարանջատումը և հոնտորիկայի որպէս գիտութեան մերժումը կարծիքի ոլորտին նրա առընչութեան պատճառով: Կարծիքը և գիտելիքը միաձոյլ են որպէս իմացութեան երկու աստիճաններ, իսկ հոնտորիկան գիտութիւն է կարծիքի ձևաւորման մեթոտների ու եղանակների մասին և որի խնդիրն է կեանքի դժուարին երևոյթների ճանաչումն ու մեկնաբանումը⁵:

Հոնտորիկան սահմանելով որպէս իւրաքանչիւր տրուած առարկայի առընչութեամբ համոզմունքի հնարաւոր միջոցների յայտնաբերման «կարողութիւն», Արիստոտելը միաժամանակ պնդում է, որ ոչ մի արուեստ (գիտութիւն), այդ թւում նաև հոնտորիկան, չի դիտարկում մասնաւոր դէպքեր: Այդ առթիւ նա նշում է. «...Բժշկութիւնը քննարկում է ոչ թէ այն հարցը, թէ ինչն է լաւ Սոկրատեսի կամ Կալիասի համար, այլ այն՝ թէ ինչ է լաւ որոշակի յատկութեամբ մարդկանց կամ որոշակի մարդկանց համար: Այդ տեսակ հարցերը մտնում են արուեստի ոլորտը, մասնաւոր դէպքերն անթիւ են և անմատչելի գիտելիքի համար: Դրա համար էլ հոնտորիկան չի դիտարկում այն ինչ հանդիսանում է ճշմարտանման առանձին անձի համար ...այլ նկատի ունի այն, ինչ համոզիչ է բոլոր մարդկանց համար, ինչպիսին էլ նրանք լինեն»⁶: Այսուհանդերձ, ինչպէս Սոկրատեսն ու Պլատոնը, Արիստոտելը նոյնպէս (թէպէտ որոշակի վերապահով) հոնտորիկան դիտարկում է միայն կարծիքին

առընչությունով և, փաստորեն, չյստակեցնելով ընդհանուրի իմացութեանն ու լուսաբանմանն ուղղուած նրա հնարաւորութիւնները:

Հոետորիկայի կարգավիճակի խնդիրը որոշակիութիւն չի ստանում նաև հետագայ դարերում, և նրա գիտութիւն թէ արուեստ լինելու շուրջ ծաւալուած բանավէճը շարունակուում է նաև ժամանակակից գիտական գրականութեան մէջ: Այս հարցում մեզ ուղեցոյց չի կարող հանդիսանալ դեռևս անտիկ սկզբնաղբիւրներում հոետորիկայի արուեստ որակումը, որքանով այնտեղ «արուեստ» հասկացութիւնը չափազանց լայն է և հաւասարապէս տարածուում է ժամանակի ստեղծագործական, հետագոտական ու մշակութային գործունէութեան գրեթէ բոլոր ձևերի վրայ (գիտութիւն, արուեստ, արհեստ, բժշկութիւն ևն): Արուեստ էր կոչուում ինչպէս բանավիճելու կարողութիւնը, այնպէս էլ ռազմական գործը, զօրավարութիւնը: Թերևս դրայ լուսաբանման համար կարևոր է նախ և առաջ նշգրտել հենց «հոետորիկա» տերմինի բովանդակութիւնը, նրա յարաբերութիւնը այնպիսի հասկացութիւնների հետ, ինչպիսիք են «պերնախօսութիւնը» և «նարտասանութիւնը»:

«Հոետոր» բառը լատինական ծագում ունի և նշանակում է լսարանի առջև ելոյթ ունեցող: Սակայն չափազանց պարզունակ կը լինէր «հոետորիկա» հասկացութեան ամբողջ բովանդակութիւնը յանգեցնել վերը նշուած բառիմաստին կամ նրա կատարողական ֆունկցիային (գործառոյթին), որքանով որ նրանում արտացոլուած է հոետորիկայի մէկ փուլը, աստիճանը միայն, այն է՝ կենդանի ելոյթի մասը: Այսօր արդէն հոետորիկան, անշուշտ, հանդէս է գալիս որպէս արուեստ, ու թերևս իրենց կատարողական միջոցների ու եղանակների համակողմանի մշակման համար նրան են պարտական հանդիսաւոր, բեմական խօսքի, արուեստի միւս ձևերը: Թէպէտ, ի տարբերութիւն վերջիններիս, անգամ այստեղ հոետորը հանդէս չի գալիս որպէս աւարտուն բովանդակութեան, սիւժէի կամ տեմատի պասիւ կատարող, ներկայացնող: Նրա ելոյթը մշտապէս ուղեկցուում է ինպրովիզացիոն փոփոխութիւններով, ակտիւ փոխադրողակցութեամբ և ըստ լսարանի հետ յետադարձ կապի՝ անհրաժեշտ վերախմբագրումներով: Այս առումով չափազանց ընդհանուր է թւում Պ. Սերգեյիչի սահմանումը (նա չի տարանջատում «հոետորիկա» և «պերնախօսութիւն» հասկացութիւնները). «Պերնախօսութիւնը, կիրառական արուեստ է, որը հետևում է գործնական նպատակի»⁸: Մինչդեռ հենց իր և գրեթէ բոլոր մեկնողների (անցեալ և ժամանակակից) կողմից հոետորիկայի բնութագիրը նրա ֆունկցիաների, նպատակի ու առաւել ևս առարկայի առումով անելի քան ներկայանալի է դարձնում հոետորիկայի մէկ այլ նկարագիր, որը լրիւութեամբ չի կարող գետնդուել «արուեստ» հասկացութեան մէջ:

Նախ, փորձենք հասկանալ, որն է հոետորիկայի հիմնական նպատակը: Մի կողմ թողնելով նրա իմացական ներուժը (որքանով վերջինս անհրաժեշտ պայման, գործօն է հետագոտական բնոյթի ցանկացած գործունէութեան համար), ուշադրութիւն դարձնենք այն երեք հիմնական բաղադրիչներին, որոնք կազմում են հոետորիկայի վերջնական նպատակը. դրանք են՝ համոզել, գրաւել և յուզել: Հոետորիկայի հիմնախնդրին անդրադարձող բոլոր հեղինակներն անխտիր, սկսած սոփեստներից, հոետորիկայի նպատակաւորութեան առաջին պլանում են դնում համոզման խնդիրը: Իսկ վերջինս, առաւել ևս եթէ խօսքը վերաբերում է խնդրոյ

առարկայի սահմանմանն ու գնահատականին, ինքնին ենթադրում է հիմնաւորում և բնութագրական տիպի համակողմանի մեկնաբանութիւն: Հագիւ թէ կարելի է որևէ բանի ինչ կամ ինչպիսի լինելը հիմնաւորել, այն էլ տարասեռ կազմ ունեցող լսարանի առջև, առանց ճանաչողական և ապացուցողական լուրջ փաստարկների, երևոյթի հնարաւոր ամբողջական վերլուծութեան: Այստեղ հոետորի խօսելու բնատուր ձիւրքը, որքան էլ այն մեծ լինի, կամ գեղեցկախօսութեան փորձառութիւնը, որքան էլ այն հմտօրէն կիրառուի, բաւարար և նոյնիսկ առաջնային չէ սքափ ու անկողնակալ ունկնդրի միտքն անհրաժեշտ ուղղութեամբ հակելու, նոյնական ընկալում ապահովելու համար: Այստեղ կարևոր է խնդրոյ առարկայի ոչ միայն նոր ընկալումը, այլև այն տեսանկիւնի ճշմարիտ կամ գոնէ ճշմարտաման ներկայացումը, որով այն (երևոյթը) անհրաժեշտօրէն ընկալում է նորովի: Իսկ դա պահանջում է հոետորի կողմից նախնական հետազօտական յամառ աշխատանք, մատուցուելիք հիմնախնդրի խորը իմացութիւն, նրա շուրջ եղած փաստերի որոնման ու համակարգելու, տարբեր տեսանկիւններից մօտեմալու, հնարաւոր սահմանումների ու մեկնաբանութիւնների ուղղութեամբ, որով էլ հենց սկսւում է հոետորիկայի առաջին փուլը, որպէս եթէ ոչ գիտութիւն, ապա որպէս լիարժէք գիտական գործունէութիւն⁹:

Սակայն այստեղ և այսպէսով չի աւարտւում հոետորական ելոյթի նախնական փուլը: Հոետորիկայի շրջանակներում է ուսումնասիրւում մարդու զգացմունքային, ապրումային տուեալների, և խօսքի անմիջական դրսևորումների, յուզական, ներգործական հնարաւորութիւնների և, վերջապէս, դրանց արդիւնաւէտ, կապերի, փոխանցումների ամբողջ բնագաւառը: Եւ եթէ որոշարկելու լինենք հոետորիկայի առարկան, ապա չափազանց պարզունակ կը լինի, եթէ այն սահմանափակուի խօսքի հնչման զուտ տեխնիկական ու կատարողական հմտութիւնների ուսումնասիրմամբ կամ տիրապետմամբ:

Հոետորիկայի առարկան նախ մարդն է իր յուզական, զգացմունքային, տրամադրութեան որակներով, իր հասարակական, սոցիալ-ֆաղափական կազմակերպմամբ, իր բարոյական, հոգեբանական բնոյթով, իր շահերի ու հետաքրքրութիւնների մոտիվացիայով (դրդապատճառ), իր իդեալների ու ձգտումների մղումներով, իր ֆիզիկական կոնկրետ վիճակով, իրավիճակային կողմորոշմամբ, արժեքային համակարգով և այլն: Եւ ոչ միայն մարդը կոնկրետ առանձին վերցրած, այլև որպէս ընդհանուրի մաս, մասսայական իներցիոն գործընթացների սուբյեկտ, միաւոր: Հոետորիկայի առարկան նաև վերը նշուածների արտացոլումն ու կրողը հանդիսացող խօսքն է իր բառային, դարձուածֆային, կառուցուածֆային, շեշտադրումային, ռեական, ձայնային-հնչումային հնարաւորութիւններով: Միաժամանակ հոետորիկայի խնդիրն է մարդու (վերը նշուած որակներով) և նրան ուղղուելիք խօսքի (ներկայացուած հնարաւորութիւններով) համապատասխանեցման արդիւնաւէտութեան օրինաչափութիւնների, մեթոտների մշակումը՝ ընդհանրապէս, պիտական և կոնկրետ դէպքերի համար: Եւ, վերջապէս, հոետորիկայի առարկան է լսարանի առջև ելոյթի տեխնիկական, սցենարային, կառուցուածֆային, իմպրովիզացիոն, արտիստիկ, ցուցադրողական-մատուցողական ձևերի ու եղանակների համակարգը, դրանց եղած և հնարաւոր կիրառութիւնների հետազօտումն ու մշակումը:

Այսպիսով, հոետորիկան որպէս տեսական և կիրառական դիսցիպլին պէտք է դիտարկել իր երկու փուլերի մէջ. պայմանականօրէն դրանք կարելի է անուանել մինչկոմունիկացիոն (մինչհաղորդակցական) փուլ և կոմունիկացիոն փուլ: Վերջինս՝ հոետորի կենդանի ելոյթը լսարանի առջև, անշուշտ, կարելի է առնչել նաև արուեստի բնագաւառին, որքանով այն պարունակում է մշակոյթի այդ ձևի ընդգծուած դրսևորումներ և ուղղուած է նաև ունկնդրի հոգևոր պահանջմունքների բաւարարմանը (թէև ոչ ինքնանպատակ կամ միայն յանուն գեղագիտական հետաքրքրութեան): Թերևս անելի շատ այդ ձև մէջ են իրականանում հոետորիկայի միւս երկու ֆունկցիաները կամ նպատակները՝ գրաւել և յուզել: Ու թերևս այս մասով կարող է հոետորիկան որակուել որպէս պերճախօսութիւն համ ճարտասանութիւն, գետեղուել այդ հասկացութիւններում:

Վերադառնալով հոետորիկայի գիտական նկարագրին, իմաստ ունի անդրադառնալ նրա համոզչական մասին առնչուող այսպէս կոչուած ստատուսների տեսութեանը, որը համակողմանի մշակուել ու շարադրուել է դեռևս հին յունական ու հռոմէական մտածողների գործերում: Նկարագրելով դրա գործառութիւնը հասարակական պրակտիկայում, Ցիցերոնը գրում է. «Ինչի մասին էլ որ խօսուի դատական կամ քաղաքական ելոյթում պարզաբանման է ենթակայ. առաջին, արդեօք դէպքը տեղի ունի, երկրորդ, ինչպէս (ինչ) այն որակել, և, երրորդ, ինչպէս այն գնահատել: Առաջին հարցը լուծուում է ապացուցումներով, երկրորդը՝ սահմանումներով, երրորդը՝ արդարի կամ անարդարի հասկացութիւններով: Որպէսզի գործառի այդ հասկացութիւններով հոետորը... միշտ հնարաւորին չափով վերանում է կոնկրետ անձանցից ու հանգամանքներից, որովհետև ընդհանուր հարցը անելի ամբողջական կարելի է լուսաբանել, քան մասնաւորը, ուստի և ինչ ապացուցում է ամբողջի առումով անխուսափելիօրէն ապացուցում է մասնաւոր դէպքում»¹⁰:

Մեթոդաբանական այսպիսի սկզբունքն առնուազն կասկածի տակ է առնում Սոկրատ-Պլատոնական եւ հենց իր իսկ Ցիցերոնի մօտ երբեմն հանդիպող այն պնդումը, որ հոետորիկան գործ ունի միայն կոնկրետ դէպքերի հետ եւ առնչուում է միայն կարծիքի ոլորտին: Մի՞թէ հոետորը վերլուծելով ու գնահատելով տուեալ դէպքը, ասեմք սպանութիւնը, եւ բնութագրելով սպանութիւն երեւոյթն ընդհանրապէս, նրա հնարաւոր դրդապատճառները, հասարակական յարաբերութիւններում նրա նշանակութիւնը, մարդ էակի բնութագրին նրա բնորոշ կամ ոչ-յարիր լինելը, որպէս բոնութեան ծայրայեղ ձևի դրսևորում նրա գնահատականը, նկարագիրը եւ այլն, վերլուծում, խօսում է միայն մասնաւոր դէպքի մասին, տուեալ պարագայում հենց այդ սպանութեան մասին եւ ոչ՝ սպանութեան մասին ընդհանրապէս: Անշուշտ, կոնկրետ դէպքի բերումով անդրադառնալով, սահմանելով սպանութիւն երեւոյթը, մի՞թէ հոետորը զրկուած է դրա նորովի ընկալման ու մեկնաբանութեան հնարաւորութիւնից: Եթէ ոչ, մի՞թէ այս կերպ չեն ծնւում աշխարհնաւաչողութեան նոր ասպեկտները, օրինաչափութիւնների նոր բացայայտումները, մեթոտաբանական նոր մօտեցումները, երեւոյթների սահմանման, բնութագրի, գնահատման նոր չափանիշները: Բոլորովին այլ խնդիր է, թէ որքանով է ինքը՝ հոետորը պատրաստ դրան, դրա համար բաւարար կամ միտուած է արդեօք նրա գիտական պատրաստականութիւնը, բարեխղճութիւնը, անաչառութիւնը: Բայց դա արդէն կոնկրետ անձի վերաբերող հարց է,

դուրս է օրինաչափությունների գնահատման, բնութագրման ու կարգավիճակի որոշարկման ոլորտից եւ կարող է տարածուել ցանկացած բնագաւառի գործչի ցանկացած գիտնականի, սուբյեկտի վրայ:

Այսպիսով հոետորիկան կարելի է սահմանել որպէս գիտութեան իւրայատուկ ձեւ (թերեւս սինթետիկ (համադրական) որքանով այն միաւորում է իր մէջ փիլիսոփայութեան, տրամաբանութեան, հոգեբանութեան, բարոյագիտութեան, սոցիոլոգիայի հիմնարար դրոյթներ), գիտական, հետազօտական գործունէութիւն, որն ուղղուած է.

1. մարդ էակի, նրա հոգեւոր կերտուածքի, անձնային որակների, վարքի մոտիվացիայի, արժէքային կողմորոշումների, հասարակական բնոյթի ուսումնասիրութեանը.

2. հաղորդակցութեան, լեզուի խօսքային ձեւերի, դրանց ներգործական, հոգեբանական ու գեղագիտական հնարաւորութիւնների, եւ վերջիններիս արդիւնաւէտ ու նպատակասլաց կիրառութիւնների բացայայտմանը.

3. լսարանի առջեւ ելոյթի, խօսքի ձեւաւորման, կազմակերպման համար անհրաժեշտ բովանդակային, կառուցուածքային, արտաքին եւ տեխնիկական միջոցների մշակմանն ու կատարողական հմտութիւնների ձեւաւորմանը:

Եւ հոետորիկան արուեստ է իր հոետորութեան (պերնախօսութեան, նարտասանութեան) մասով, որպէս կենդանի ելոյթի դրսեւորում:

Գրականութեան ցանկ

1. Այս մասին տես, Ա. Ս. Վարդումեան, Ճշմարտութեան հիմնախնդիրը հոետորութեան մէջ, «Գիտական աշխատութիւնների ժողովածու», Երեւան, 1998:

2. տես, Մարկ Տուլիոս Ցիցերոն, «Երեք տրակտատ հոետորական արուեստի մասին», Մոսկուա, 1972, էջ 10 (ռուս.):

3. տես, Պլատոն, Երկեր երեք հատորով, Հ.1, Մոսկուա, 1968, էջ 228 (ռուս.):

4. տես, Երեք տրակտատ հոետորական արուեստի մասին, էջ 136-136:

5. Գ.Զ. Ապրեսեան, Հոետորական արուեստ, 3-րդ հրատ., Մոսկուա, 1978, էջ 73 (ռուս.):

6. Արիստոտել, Հոետորիկա, «Անտիկ հոետորները», Մոսկուա, 1978, էջ 21, (ռուս.):

7. տես նոյն տեղում, էջ 72:

8. Պ. Սերգեյիչ, Խօսքի արուեստը դատարանում, Մոսկուա, 1988, էջ 46 (ռուս.):

9. տես, Պ. Մ. Պօդոսեան, Հոետորական արուեստի մասին, Երեւան, 1974, էջ 13, Մ.Գ. Մելիքեան, Հրեղէն Խօսքի ուժը, Երեւան 1979, էջ 11:

10. Երեք տրակտատ հոետորական արուեստի մասին, էջ 340:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆՐՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ 14-րդ դարում. Ս.Հրեշտակապետաց

ՄՈՒՏՔ

Սրբոց Յակոբեանց գանձերի՝ 4000 ձեռագիրների մասին գրուել են տարբեր ուսումնասիրություններ, տասնմեկ հատորներով կազմուած են Ձեռագրացուցակները: Սակայն ձեռագրերի մասին ուսումնասիրությունները, նրանցում ամբարուած ծով տեղեկությունների շնորհիւ, մէկէն սպառել անհնար է, դրանք կարելի է միայն սկսել ու անվերջ շարունակել:

Տարբեր աղբիւրներ թերթելիս շարունակ աչքի էին զարնում ձեռագրեր, որոնց գրչութեան վայրը Նրոսաղէմի հայոց այս կամ այն եկեղեցին է: Այդ տուեալները փորձեցինք ի մի հաւաքել, եւ արդիւնքում մեր առջեւ բացուեց միջնադարեան Նրոսաղէմում գրուած, կազմուած, նկարազարդուած, նորոգուած, նուիրուած տասնեակ թղթեայ ու մագաղաթեայ ձեռագրերի մի գեղեցիկ հարստութիւն: Ընդ որում, որոշ տասնամեակներին կամ որոշ դարերին, ինչպէս 14-րդ դարում է, Նրոսաղէմում ստեղծուած հայերէն ձեռագրերը ուղղակի խտացուած փունջ են կազմում:

Ահա այս փաստն է, որ հարցը մի փոքր մանրամասն դիտարկելու առիթ տուեց:

Շտապում ենք յայտնելու, որ մօտ մէկամեայ մեր պրպտումների արդիւնքում հաւաքուեց 14-րդ դարում Նրոսաղէմում գրուած հայերէն ձեռագրերի մի պատկառելի ցանկ՝ բաղուած ձեռագրացուցակներից, տարբեր աղբիւրներից ու գրականութիւնից: Եւ ոչ պատահական գուգադիպութեամբ այս ձեռագրերից ումանց ստեղծման վայրը հայոց Ս.Հրեշտակապետաց եկեղեցին է: Այսիքնքն՝ մեր օրերից 700 տարիներ առաջ, 1300-ական թուականներին, յատկապէս դարի կէսին, գողտրիկ այս եկեղեցում գործելիս է եղել կազմակերպուած գրչագրական կենտրոն:

Ներկայ յօդուածում պէտք է փորձենք համառօտաբար ներկայացնել, թէ իրենից ինչ էր ներկայացնում Ս.Հրեշտակապետացի ու առհասարակ Նրոսաղէմի հայ գրչութեան կենտրոնը 14-րդ դարում:

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՆՐՈՒՍԱՂԵՄՈՒՄ

Հայոց գրերը Մեծ Հայքում տարածուելուց անմիջապէս յետոյ դպրութիւնը «հասաւ» Նրոսաղէմ: Բազմաթիւ վկայութիւնների հիման վրայ կարելի է պացուցուած համարել, որ հենց հինգերորդ դարից Նրոսաղէմում կատարուել են հայերէն թարգմանություններ, գուցէ՝ հայերէն է ուսուցանուել տեղիս հայկական միջավայրում: Ահա այդ մասին մի քանի փաստեր:

Ա) «Կարգաւորութիւն օրհնութաբեր ցուցակի» անունը կրող յիշատակաբանը, որ կցուած է Մայր Մաշտոցին, պահպանել է թարգմանական գործունէութիւնը Նրոսաղէմում ծաւալած Կորիւնի, Խոսրովի, Ընձակ (այլ տարբերակով՝ Արջեւան) թարգմանիչների մասին կարեւոր տեղեկություններ:

«Իսկ զկանոն ջուր օրհնելոյն Սրբոյն Բարսղի է արարեալ յեթներորդն ամի հայրապետութեան իւրոյ ի Կեսրաիա Կապադովկիացոց, եւ յՆրոսաղէմ քաղաքի ի հոսանս Յորդանանու հանդիպեցաւ Խոսրով թարգմանիչ... եւ անդ գրեաց եւ երբ ի Հայս»: «Իսկ Ապաշխարողաց կարգել եւ արձակել ի մեծի Հինգշաբթուոյն երանելոյն Կիրդի Նրոսաղիմացոյ գրեալ... ի դուռն Սրբոյն Սիոնի, Ընձակ եւ

Կորիւն քարգմանիչ բերիմ» (Զեռագիր Սուրբ Յակոբեան Մատենադարանի, թիւ 652, էջ 492-495)¹:

Բ) Մովսէս Խորենացին Հայոց Պատմութեան Դիրք Բ.ԿԲ-ում խօսում է Պաղեստինի մէջ գործունէութիւն ծաւալած Մովսէս Թարգմանչի մասին եւ ասում՝ «Անցա՛ր ի սուրբ տեղիսն երկրպագել եւ մնալ վայրկեան ի պաղեստինացոց հրահանգս»: Եթէ Մովսէս քարգմանիչը նոյն ինքնը Խորենացին է, ուրեմն Երուսաղէմում հայ գրերի տարածողներից մէկը եղել է Պատմահայրը:

Գ) Կարեւորագոյն աղբիւրներ են Երուսաղէմի այս կամ այն վայրում պահպանուած հայկական մոզաիկ հոյակապ նկարներն ու արձանագրութիւնները, որոնց մի մասը գալիս են ուղղակի 5-6-րդ դարերից:

Երուսաղէմի հայ դպրութիւնը ուշ դարերում եւս մի քանի կարեւոր արդիւնքներ է տուել: Դ) 10-րդ դարում հայագգի Յովհաննէս Բժիշկը Երուսաղէմ կատարած այցին, ըստ յիշատակարանների, քարգմանում է «Պատմութիւն Սրբոյն Դէռնիսիոսի» գիրքը. «Այս պատմութիւն Սրբոյն Դէռնիսիոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ էր քարգմանեալ ի յունականէն ի վիսիականն, իսկ ի մերս քարգմանեաց Յովհաննէս Բժիշկ, ՅԻԹ (880թ.) թուականիս Հայոց» (Մկ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ Այցելութ Հայ Երուսաղէմի, էջ 354):

Ե) Հաննէ Եպս. եւ Մկրտիչ Աղաւնունին ենթադրում են, որ Մարինոս Պատմիչի յիշատակած Հայոց Սիմէոն Պատրիարքը (1090-1109) հեղինակն է Երուսաղէմում կատարուած անվանական Աղամ Գրքի քարգմանութեան, յենուելով այդ գրքին կից մէկ փաստի վրայ՝ «...Ձոր քարգմանեաց հոգեւոր տէրն Սիմէոն յԵրուսաղէմ»:

ԵՐՈՒՍԱԼՆԵՄՈՒՄ ՀԵՂԻՆԱԿԱՏ ԵՐԿԵՐ

Պատմական ստույգ փաստերի եւ որոշ աւանդութիւնների համաձայն, Երուսաղէմում կատարուած քարգմանութիւններից բացի, հայ հեղինակները տարբեր դարերում գրել են նաեւ ինքնուրոյն երկեր:

Ըստ աւանդութեան, *Դաւիթ Անյաղթն* իր «Բարձրացուցէ՛ք» ճառը խօսել է «յԵրուսաղէմ, ի Դողգոթային յաւուր Խաչվերաց տօնին» (Դիրք Պատմառաց, Ցուց. ձեռ. Յ.Տաշեանի, էջ 232): Շատ հնարաւոր է, որ Անյաղթն այստեղ էլ գրի է առել իր ճառը:

13-րդ դարից պահպանուել են *Գրիգոր Երուսաղէմացիի* հեղինակած երկու երկեր. ա) «Սկիզբն իմաստասիրութեան» (ձեռ. Փարիզի Ազգ. Մատենադարանի, CMA, էջ 155-156), բ) «Սահմանք գանազան, արտորոշեալք ըստ Սրբոց եւ ծայրագոյն վարդապետաց...», որ քաղուածք է Դաւիթ Անյաղթից ու Գրիգոր Նիսացիից (ըստ էջմ. ձեռ. ցուցակի, թիւ 295 Տօնապատնառի):

Վարդան Վրդ. Արեւելցիին 1321 թուականին մօտ 60 տարեկան հասակում այցելում է Երուսաղէմ, տնօրինական Սուրբ Տեղերում շրջագայելուց յետոյ տեղի կրօնաւորների խնդրանքով յօրինում «Սուրբ Տեղեաց Աղօթագիրքը»: ՉՍՅ 939-ի յիշատակարանում Գրիգոր Նչեցի գրիչը սոյն «Աղօթագրքի» մասին գրում է. «Ես մեղաւորս դեռ է գնացեր յԵրուսաղէմայ տեսայ զայս, խիստ ուրախացայ եւ առի գօրինակն եւ քերի ի Սր. Առաքեալք ըզմիւ եւ փափագեալք գրեցի...»: Այսինքն՝ ստեղծագործութիւնը գրուել ու ձեռագիրը որոշ ժամանակ պահպանուել է Երուսաղէմում: Բանասէրների մի մասը, սակայն, իբրեւ այս գեղեցիկ ստեղծագործութեան հեղինակ են համարում *Վարդան Վրդ. Այգեկցուն*:

Սեզ հետաքրքրող 14-րդ դարում, 1373թ.-ին Երուսաղէմ է այցելում *Գրիգոր Տաթեւացիին*, իր ուսուցիչ Գրիգոր Որոտնեցու հետ, ուր եւ ստանում է կուսակրօն քահանայութեան կարգը: Նոյն թուին Տաթեւացին Երուսաղէմում, ըստ Բիւկայի (Ակն) Ս.Հրեշտակապետաց եկեղեցու մէջ պահուած Աւետարանի, գրում է հետեւեալ յիշատակարանը. «Ով եղբայր, գլիշատակարանս յետոյ գրեցի

¹ Այսուհետեւ՝ ՉՍՅ, ըստ անհրաժեշտութեան կնշուի նաեւ ձեռագրի թիւը, էջը եւ այլն:

յերուսաղէմ՝ Ս.Քաղաքի եւ կարի արտոքանօք ի մեծի հինգշաբթուոյ աւուրս» (Աղանունի, Միաբանք, էջ 103):

ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԴԱՐՆԵՐ

Մինչեւ 14-րդ դարը Հայ Երուսաղէմի ուսումնական, մատենագրական կեանքը, ինչպէս ցոյց տրուեց, կապուած է Խորենացիից ու Անյաղթից մինչեւ Գրիգոր Տաթևացի: Ու բնական պէտք է դիտել գրական այսպիսի միջավայրում նաեւ գրչութեան արուեստի զարգացած վիճակի առկայութիւնը:

Երուսաղէմում գրուած ձեռագիրներից ամենահինը, որ հասել է մեր օրերը, 1215 թուականի ձաղընտիրն է: Ընդօրինակող-կազմողը՝ Յովհաննը, ձեռագրի յիշատակարանում գրում է. «Գրեցաւ... ի քաղաւորութեան Հայոց Լեւոնի, ի վերջացեալ եւ ի նուագեալ դառն ժամանակի, յաւուրս աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն Յովհաննէսի (Յովհաննէս Զ Սսեցի, 1203-1221թթ.) Հայոց կաթողիկոսի, *յաշխարհս Պաղեստին ի մէջ գերութեան Երուսաղէմի...*»: Գիրքը գրուել է Յովհաննէս ճգնաւորի փափագով, Բեթղեհեմի Ս.Աստուածածին տաճարին ընծայելու համար, իսկ գրչութեան վայրն է՝ «*արտաքու Երուսաղէմի, համդէպ Սուրբ Սիոնի ի վերայ ճանապարհիմ Բեթղեհեմի, որ է լեալ հանգստարան Ս.Աստուածածնի, մինչ գայր յընծայումն ի տաճարն աստուածացեալ մանկամբն Յիսուսի Բրիստոսի...*» (այս մասին տես Սիոն, 1927, էջ 109-112):

Հնագոյն այս ձեռագիրն այժմ Վեներտիկի Մատենադարանում է, թիւ 204:

1215 թուականին յաջորդ ձեռագիրը, ըստ մեր տուեալների, գրուել է 1311 թուականին, Ս.Յակոբում:

Թէեւ մօտ 100 տարուայ ժամանակամիջոց բաց է մնում, սակայն մի հետաքրքրական հանգամանք ցոյց է տալիս, որ 13-րդ դարում նոյնպէս Երուսաղէմի հայ միջավայրում ու Ս.Յակոբում գրչութեան արուեստը ամենեւին անտեսուած չէր: 14-րդ դարի տարբեր գրիչներ բազմիցս ակնածանքով յիշատակում են, թէ ինչպէս իրենք տուեալ ձեռագիրը ընդօրինակել են «*ի լաւ եւ յընտիր օրինակէ...*»: Պահպանուել է հայ գրչութեան երեւելի դէմքերից Ստեփանոս Գոյներիցանց (կամ՝ Գոյներ Երիցանց) գրիչ եւ ծաղկողի անունը, որի Աւետարանը միջնադարեան տարբեր սերունդների գրիչների մօտ անվերապահ հեղինակութիւն էր եւ ընդօրինակման համար յոյժ փնտրուած: Եւ ահա Երուսաղէմում եւ Ս.Հրեշտակապետացում ընդօրինակուել են Գոյներիցանցին պատկանող Աւետարաններ եւ ձաշոց: 1358թ. Ս.Հրեշտակապետացում գրուած Աւետարանի գրիչ Տէր Աւագ Քահանան այդ մասին գրում է. «(գրեցաւ) ի լաւ եւ յընդիր արիւնակի, որ գրած էր Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց, այն որ լի՛ էր եւ պատարուն յարուեստ գրչութեան եւ ընդ բնաւ հոշակեալ. նաեւ բանիւ կատարեալ եւ հոգեով լցեալ...»: (Յուց. հայ. ձեռ. Հալէպի, 1935թ., էջ 111):

Հեղինակաւոր գրիչներից յիշատակուած են նաեւ Կարապետի, Յորկցի անունները, մի փոքր ուշ՝ Երուսաղէմի գրիչ Ստեփանոս Երկայնը, որոնց գրչագրուածները նոյնպէս մեծ հեղինակութիւն են ունեցել:

Այս հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ մինչ 14-րդ դարն էլ առօրեայ արարողութիւնների համար անհրաժեշտ մատենաների հետ մէկտեղ Երուսաղէմում խնամով պահպանում էին շքեղ ձեռագրեր, գուցէ նաեւ բազմացնում էին դրանք: 13-րդ դարի Կիլիկեան Հայոց պետութիւնն ու հոգեւոր ծաղկուն դարձող, մշակութային ու քաղաքական շփումների շնորհիւ, բարերար ազդեցութիւն էր բողոքում Երուսաղէմի վրայ:

Իսկ աւելի հին՝ նախքան 13-րդ դարը Երուսաղէմեան գրչագիր ձեռագրերի յայտնագործումը մնում է ապագային:

ԳՐԻՉՆԵՐ

14-րդ դարի Երուսաղէմեան ձեռագրերի գրչագրական արուեստը միւս դարձումների համեմատ մեծ տարբերութիւններ չի դրսեւորում: Գրչագրերում

տարածուած տառատեսակն էր բոլորգիրը, հիմնականում՝ միասին գրութեամբ, առանց շոյալ գունաւորումների ու մանրանկարների:

Գրիչների մի մասը այլ վայրերից Երուսաղէմ եկածներ էին (Սեբաստիա, Ղրիմ, Սանահին, Ակներ, Կիլիկիա եւ այլն), որոնք հանգամանքների բերումով ապրել ու ստեղծագործել են այստեղ: Այդպէս հնարաւորութիւն էր առաջանում գրչական տարբեր դպրոցների նուանումները գուգորդել:

Երուսաղէմի գրիչների ձեռագրեր ընդօրինակելու մղումը նախ եւ առաջ պայմանաւորուած էր ոչ թէ պատուէրով ու վարձով աշխատելով, այլ ազնիւ նուիրութեամբ: Այդ մասին են վկայում Ներսէս Կրացին. «Եւ *գրեցի ազատարարոյ կամօք եւ ոչ վարձու*, եւ աւանդեցի Սր. Յակոբայ եկեղեցւոյն, զի կացցէ առաջի Սր. Յակոբայ...» (1331թ.), նաեւ՝ Կարապետ Վարդապետը. «Յիշեցէք ի մեղաց թողութիւն գաշխատող տառիս, որ *գրեցի ազատարարոյ կամաւք եւ ոչ վարձու*» (1341թ.) եւ այլ գրիչներ: Առանձնապէս նոյն չեն եղել նրանց աշխատանքի պայմանները: Նոյն Ն.Կրացի գրիչը 1331թ. գրում է. «Դող ու տաճարին ունի զիս ի գրելս, մեղայ Այ., ու խելք չկայ»: «Այսաւր բորբսած հաց եմ կերել եւ ջրհորի կրաջուր խմել եւ գրել յԵրուսաղէմ քաղում վշտով», նշում է Վարդան Սր. Ղրիմեցին (1367-69):

14-րդ դարում Երուսաղէմում ստեղծագործած տեղացի եւ դրսեկ գրիչները հետեւեալներն են, ժամանակագրութեան կարգով.

Յովհաննէս Գրիչ Սանահնեցի—պահպանուել է 1311թ. գրած մէկ ձեռագիր

Ստեփանոս Երկայն—1314, 1316, 1321 թթ.

Ներսէս Արեղայ Կրացի—1321 (2 ձեռագիր), 1331, 1334, 1335, 1341

Թորոս Վարդապետ Գրիչ—1322

Կարապետ Կրօնաւոր—1331

Կարապետ Արեղայ Տիւրքիկեցի—1331

Կարապետ Վարդապետ—1332 (2 ձեռագիր), 1341

Յովհաննէս Գրիչ «Շարպաթեփեցի»—1336, 1339

Յովհաննէս Արեղայ—1354

Մանուէլ Քահանայ—1352

Ստեփանոս Երէց, Կրօնաւոր—1355, 1360, 1360 (2 ձեռագիր), 1363

Տէր Աւագ Բահանայ—1358

Մարտիրոս—1358

Աստուածատուր Կրօնաւորներ—1360,

Գրիգոր Գ Պատրիարք Երուսաղէմի—1360

Կիրակոս Գրիչ—1363

Գրիգոր Ակներցի—1367

Վարդան Արեղայ Բաբերդցի Ղրիմեցի—1366, 1367-69, 1372

Գէորգ Գրիչ—1382,

Ստեփանոս Սեբաստացի—1390

Կարապետ Եկեղեցացի—1397

Սահակ Արեղայ Ղրիմեցի—1398

Սարգիս Պատրիարք Երուսաղէմի—1399:

1330-ական թուականների Կարապետ Վարդապետ, Կրօնաւոր, նոյն անձն է, մինչ Մկ.Աղաւնունին երեք տարբեր անձեր է դիտում: Նոյնն անձն է նաեւ 1360-ականների Ստեփանոս Երէցն ու Կրօնաւորը, սակայն ոչ 1390թ. Ստեփանոս Սեբաստացին:

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Երուսաղէմի ու Ս.Հրեշտակապետացի 14-րդ դարի ձեռագրերի մասին գիտական գրականութեան դիտարկումից յետոյ տպաւորութիւն է ստեղծուում, որ դրանք մանրանկարչութեան տեսակետից զիջում են նոյն շրջանում Հայաստանի եւ մանաւանդ Կիլիկիայի գրչութեան դպրոցների գործերին: 14-րդ դարի

Երուսաղեմեան ձեռագրերի մեծ մասում կամ բացակայում են մանրանկարները, կամ լուսագոյն դեպքում սահմանափակուած են միայն լուսանցազարդերով, կիսախորաններով, գլխագիր զարդերով, որոշ փոքր ու ոչ բազմագոյն նկարներով:

Այս պարագան իր մեկնաբանութիւնն ունի:

Նախ, Երուսաղեմում ձեռագրերը ստեղծուում էին հստակ գործնական կիրառութեան համար², եւ առաջին պլանի վրայ ամենեւին ձեռագրի նոխու-թիւնը չէր: Եւ յետոյ, այստեղ պատուիրատուները կաթողիկոսները, արքաներն ու արքայական տան անդամներ չէին, ինչպէս Կիլիկիայում, այլ հիմնականում հոգեւորականները՝ որեւէ գիրք բազմացնելու եւ եկեղեցիները դրանցով հարստացնելու ազնիւ ցանկութիւնից դրդուած:

Բացի այդ, 14-րդ դարում, ինչպէս նշում են մասնագէտները, հայ մանրանկարչութեան մէջ որոշակի անկման միտում սկսուեց: «Սելուգեան շրջանին արուեստի գործունէութիւնը դանդաղած, նոյնիսկ կանգ առած էր, եւ կը վերսկսի ԺԳ դարուն...», գրում է հայ մանրանկարչութեան յայտնի մասնագէտներից Սիրարփի Տէր Ներսէսեանը: Ապա՝ «ԺԳ դարուն ընտիր եւ գիտուն արուեստը կ'երեւի ԺԴ դարու սկզբի քանի մը ձեռագիրներու մէջ միայն, սակայն ներշնչումի աղբիւրը կը թուի ցամաքած ըլլալ» (Ս.Տէր Ներսէսեան, Հայկական մանրանկարչութիւնը, Երուսաղեմ, 1969, էջ 35):

Սակայն եւ Երուսաղեմի հայ ձեռագրերը ամենեւին զուրկ չեն արուեստականութիւնից: Հիմնականում այլ վայրերից Երուսաղեմ եկած ծաղկողները հայ մանրանկարչութեան աւանդութեան հետեւողութեամբ զարդանկարում էին ձեռագրերը: 1331թ. Ս.Հրեշտակապետացում գրուած Ճառընտիրի ծաղկողն է *Յովհաննէս Ար. Գունեցի*ն, 1332թ. նոյն եկեղեցում գրուած Սելուգիւն Կաթողիկէ Թղթոց Սարգիս Վրդ.-ի ձեռագրի ծաղկողն է *Ներսէսը*: Որոշակի ժամանակ Երուսաղեմում է գործել նաեւ գրիչ եւ ծաղկող *Վարդան Ար. Բարեբղդի Դրիմեցի*ն, ծաղկող *Տաւադան Կրօնաւորը* եւ այլք:

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՄՇԱԿՆԵՐԸ

Գրչութեան արուեստի զարգացման համար մեծ նշանակութիւն ունէր նպաստող մթնոլորտը միաբանութեան մէջ: Այդ մթնոլորտի ստեղծողները նախ պէտք է լինէին Պատրիարքները: Եւ բարեբախտաբար դարիս պատրիարքների մեծ մասը գրի եւ գրչութեան հետ անմիջական կապ ունեցող անձինք են եղել: Նոյնիսկ նրանցից երկուսից՝ Գրիգոր Գ (1356-1363) եւ Սարգիս (1394-1415) Պատրիարքներից ընդօրինակուած ձեռագրեր են հասել մեզ: Իսկ Դաւիթ Պատրիարքի (1316-1321) մասին կայ հետեւեալ յիշատակարանը, որ ցոյց է տալիս նրա նախանձախնդիր վերաբերմունքը մատենաներ բազմացնելու հարցում. «Յամի ԶԿԵ (1316) գրեցաւ ժամագիրքս հրամանաւ Տէր Դաւիթի մօր... վասն այնորիկ գրեցի զայլ աւելի կարդացմունքդ, զի *յորժամ պատահեցեն ի տնօրինական սուրբ տեղիսն Բրիստոսի, առձեռն պատրաստ գտցեն զամենայն աւուր*» (Տ.Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղեմի, 1-ին հատ., էջ 511):

14-րդ դարի սկզբին Երուսաղեմի հայոց եկեղեցիներում, առաջին հերթին՝ Ս.Հրեշտակապետացում գործում էին ձեռագրեր պատրաստող արհեստաւորական խմբեր՝ մագաղաթ պատրաստողներ եւ թուղթ կոկողներ, թուղթը գծողներ, կազմողներ, վերականգնողներ, գրիչների օգնականներ եւ այլն, որոնց բարեպաշտ աշխատանքի գովքն անպակաս է ձեռագրերի յիշատակարաններում: 1398թ. Ճառընտիրի (ԶՍԶ 73) գրիչ Սահակ Ար. Դրիմեցիին իր շնորհակալական խօսքերն է

² Իրրեւ ծանօթագրութիւն պէտք է ասել, որ 1833 թուականից Զաքարիա Պատրիարքի հիմնադրած տպարանից թեւ ղուրս էին գալիս գրական, քանասիրական, պատմական, քաղաքական րովանդակութեան գրքեր, սակայն գերակշռողը հոգեւոր-կրօնականն էր: Առաջին տպագիր գիրքն էր «Տեսութեան Աղօթմատոյց»: Հայ եկեղեցու համար հոգեւոր գրականութեան մշտական երատարակումն ու բազմացումը Երուսաղեմի հայ միաբանութեան գեղեցիկ առաքելութիւնն է: Ընդհուպ մինչեւ 20-րդ դարը եւ մեր օրերը:

ասում Ս.Յակոբի փակակալ Յովհաննէսին, Մարտիրոս Եւ Մատթէոս Արքեպանքին, որոնք «ի թղթին կոկեմ աշխատեցան», Եւ Ստեփանոս Արքեպային, որ «ի թղթին խագելն աշխատեցաւ», նաեւ՝ «կոկաղ նիւթիս զՄարտիրոս պատուական փահանայ»:

Իսկ ձեռագրերը կազմողներէց, որոնց աշխատանքը սովորաբար անկատ է մնում պատմութեան համար, առաւել շատ հանդիպում է Մատթէոս Քահանայի անունը: Ըստ ձեռագրերի տուեալների, նա 1315թ. Երուսաղէմ է գալիս Դարանաղի գաւառից Եւ մինչեւ 1341թ., որ գուցէ կեանքի աւարտն է, բազմաթիւ ձեռագրեր է կազմում կամ նորոգում Երուսաղէմի գրեթէ բոլոր եկեղեցիների համար, որոնցից պահպանուել են վեցը:

ՉԵՌԱԳՐԵՐԸ՝ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՐԵԻՈՐ ԱՂԻԻՐՆԵՐ

Երուսաղէմեան ձեռագրերը մշակութային արժեք լինելուն զուգահեռ տալաւին շարունակում են մնալ իրրեւ պատմական կարեւոր աղբիւրներ: Երուսաղէմի մասին պատմութեան բոլոր հեղինակները, այդ թուում Հաննէ Եպս.-ը, Տիգրան Սաւալանեանցը Եւ այլք իրենց աշխատութիւնները գրելիս մեծապէս օգտուել են ձեռագիր յիշատակարանների տուեալներից:

Տոյց տալու համար, թէ իրօք որքան մանրամասն փաստեր են պարունակում յիշատակարանները, բերում ենք մէկ-երկու օրինակ, որ չեն հանդիպում ժամանակագիրների մօտ: Կարեւոր է այն, որ գրիչները բոլոր դէպքերում ժամանակակից են իրենց նկարագրած դէպքերին:

1390թ. Լեոնակոզման Ս.Յովհաննէս եկեղեցում գրուած Մաշտոցի գրիչը՝ Ստեփանոս Սեբաստացին յիշատակում է. «Ի թվ. ՊԼԸ ապրստամբեցին Հալապայ Եւ Դմըշխայ Եւ այլ բազում պարոնյաք ի սուլտանէն, որոյ անունն Պարխուխ էր, Եւ ազգաւ չարֆաշ, ծառայ Եւ բազում ամբոխիւ Եւ հեծելով բովանդակ Շամայ, մտին յեգիպտոս, Եւ ընկեցին զսուլտանն զՊարխուխն յաթոռոյն, Եւ յուղարկեցին կապանաւ ի Քարաֆ, Եւ իւրեանք շփոթեալ ընդ միմեանս հակառակեցան. Եւ կալաւ մինն զամենեւեանն Եւ եղ ի բանտի: Եւ լուեալ բազմաց՝ խռովեցան, Եւ կրկին հանին սուլտանն ի բանտէն, Եւ ի թվ. ՊԼԹ, տիրեաց կրկին աթոռոյ իւրոյ: Եւ այս եղեւ ի նախախնամութենէն Այ., զի բարեմիտ էր առ ամ. ազգս, Եւս առ աւել առ ֆրիստոնեայս» (ՉՍՅ 661, էջ 52ա):

ՉՍՅ 299-ը կենդանացնում է 14-րդ դարի կեսերին Ս.Հրեշտակապետացի կեանքը. «Գրեցաւ... առ դրան Սուրբ Եւ փառաւորեալ տաճարի Քի. ի ֆաղափս յաստուածակոխ յեմս. ի վանքս որ կոչի Հրեշտակապետք», ապա գրիչը տալիս է միաբանութեան բոլոր անդամների անունները, յիշում է բնակիչներին, նրանց թուում՝ Թորոս խոստովանաւորը, իր ուսուցիչ Կիրակոսին, Ս.Յակոբի փակակալ Յովհաննէսին, թուղթ կոկող Մանուէլին, չուլիակ Ստեփանոսին՝ ընդամենը 26 հոգու:

ՉՍՅ 73-ի (1398թ. Ճառընտիր) գրիչ Սահակ Ար. Դրիմեցի յիշում է Երուսաղէմի եպիսկոպոսին՝ Տէր Սարգիս, ձեռագրի օրինակը տուող՝ Ս.Յակոբի փակակալ Յովհաննէսին, Մարտիրոս Արքեպային, Մատթէոս Արքեպային, որոնք «ի թղթին կոկեմ աշխատեցան Եւ Ստեփանոս Արքեպային, որ ի թղթին խագելն աշխատեցաւ», յիշատակում է նաեւ «կոկաղ նիւթիս զՄարտիրոս պատուական փահանայ, Եւս առաւել այնոցիկ, որք զնիւթ գրոցս պատրաստեցին. Եւ համարէն միեղէն եղբայրութեան Ս.Փրկչիս...»: Ս.Փրկչի վանքը համարում է Անապատ՝ «ի յԱմանապատս Ար.Փրկչի, որ է տեղիք չարչարանաց Քի յոսոյն մեր»:

Ջանադիր ուսումնասիրողը այս Եւ նման յիշատակարանների հիման վրայ կարող է վերականգնել ոչ միայն պատմութեան շատ մանրամասներ ու նրբութիւններ, այլեւ 14-րդ դարի Երուսաղէմեան հոգեւոր ու աշխարհիկ նւիրական կեանքը:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

14-րդ դարում Երուսաղեմում, այդ թուում՝ Ս.Հրեշտակապետացում գրչագրում Ժողովարից մեր կազմած ցանկում ընդգրկում են 39-ը:

Վստահաբար պետք է ասել, որ դա 14-րդ դարում գրում Ժողովարի մի փոքր մասն է միայն, Ժողովարի մեծ մասն ուղղակի ոչնչացել են:

Կարծես շատ չեն պահպանումները, սակայն եթե համեմատենք յետագայ դարերից պահպանում Ժողովարի հետ, այնքան էլ քիչ չեն. 15-րդ դարում Երուսաղեմում գրում Ժողովարից մնացել են մոտ 50-ը, 16-րդ դարից աւելի քիչ՝ մոտ 25-ը: 15-16-րդ դարերից սկսուեց օսմանեան տիրապետութիւնը (օսմանցիները Երուսաղեմը գրաւեցին 1517-ին), եւ իբրեւ դրա արդիւնք՝ հայ մշակոյթի երբեմնի ամենամեծ փնակը, Ժողովարի հազարաւոր կորուստներն ու ոչնչացումները: Այսինքն այն, ինչ պահպանուել է 14-րդ դարից (այն գուցէ կարող էր տասնապատիկ աւելի լինել), խօսուն թիւ է:

Այս ամէնը հնարաւորութիւն է տալիս ասելու, որ Երուսաղեմը ոչ միայն հայերէն Ժողովարի աշխարհում երկրորդ մեծ շտեմարանն է, այլ մանկ՝ հայ գրչութեան միջնադարյան կենտրոններից մէկը:

Եւ 14-րդ դարի հայ գրչութեան խոշոր կենտրոնները թուարկելիս, այսուհետ հանգիստ խղճով պետք է խօսել մանկ Երուսաղեմի ու մասնաւորապէս Ս.Հրեշտակապետաց վանքի մասին՝ իբրեւ գործնական ուղղութեան ունեցող գրչութեան կարեւոր ու արդիւնաւէտ կենտրոն:

ՑԱՆԿ

14-րդ դարում Երուսաղեմում գրում հայերէն Ժողովարի

N	Թ.թ.	Գրչութեան վայրը	Բովանդակութիւնը	Գրիչներ, ծաղկողներ, կազմողներ, գրչի յիշատակարաններ. Զեռագրի ներկայ գտնուելու վայրը
1.	1311	Ս.Յակոբ	Մանրութում	Գրիչ՝ Յովհաննէս Գրիչ Սանահնեցի: Այժմ գտնուելու վայրն անյայտ է:
2.	1314	Ս.Հրեշտակապետաց	Մանրութում	Գրիչ Ստեփանոս Երկայն: Յիշտկ. «Իսկ մնացողը սորա աւարտեցի եւ անարժան եւ վերջին սուտանուն գրչակ Ստեփանոս Երկայն ի Սուրբ քաղաք Երուսաղեմ, ի վանս որ կոչի Սուրբ Հրեշտակապետ, ի խնդրոյ հոգեւոր եղբար մերոյ պատուական քահանայի կիրակոսի»: Այժմ՝ Ֆիլադելֆիայում:
3.	1316	Ս.Հրշտկ.	Ճաշոց	Գրիչ Ստեփանոս Երկայն, թուրք կոկող Կարապետ Դպիր, ստացող Դաւիթ Եպս. Երուսաղեմի, 1392 թ.-ին վերստին կազմող՝ Ստեփանոս: Յիշտկ. «Դրեցաւ սա ի Սուրբ եւ յԱծակոխ քաղաք Երուսաղեմ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Տաճարիս որ յանուն Սուրբ եւ զարեղ Հրեշտակապետաց Սիֆայելի եւ Գարրիէլի հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածաբալ եւ հոգիւնկալ եպիսկոպոսին Երուսաղեմի տէր Դաւթի...»: ՉՍՅ 271:
4.	1321	Ս.Յակոբ	Աւետարան	Գրիչ Ստեփանոս Երկայն, Ստեփանոս Դոյնբիցեանցի գաղափար ընտիր օրինակից, կազմող՝ Մատթէոս Քահանայ: Յիշտկ. «Մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զՍուրբ Աւետարանս ի Ս.Հրեշտակապետացն, կամ գրական դնել, կամ գողանալ, կամ իւր սեպիականել, կամ յինչ եւ իցէ պետս հանել ի Սուրբ եկեղեցւոյն. այլ կացցէ մնացէ հանապազ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն... եկեղեցւոյն»: Ըստ Թորոս Աղբար գրքի, Բ, էջ 344-46:
5.	1321	Ս.Հրշտկ.	Աւետարան	Գրիչ Ներսէս Արեղայ Կրացի, գրչագրել է Յորկցի ընտիր օրինակից՝ «Ի սուրբ քաղաք Երուսաղեմի, ընդ հովանեաւ... սուրբ Հրեշտակապետաց Սիֆայելի եւ Գարրիէլի»: Զեռ. Վաշինգթոնի Կոնգրեսի, Arm. MS N4, Բանբեր Եր. մատենադարանի, 1977, ք.12, էջ 227:
6.	1321	Ս.Հրշտկ. ⁶	Նսայի Մարգ	Գրիչ Ներսէս Արեղայ Կրացի:

			<i>Եւ Թուղթ՝ Առաքելոց</i>	Ձեռ. Յ.Քիւրտեանի, այժմ Ի Վենետիկ:
7.	1322	Ս.Յակոբ	<i>Ժողովածոյ եւ Գիրք Վա- յից Գրիգոր Մարաշեցիի</i>	Գրիչ Թորոս Վրդ. Գրիչ, կազմող՝ Մատթէոս (Զմշկեցի), ստացող Յակոբոս Արեւելցի: Այժմ՝ Երեսնի Մատենադարանում:
8.	1331	Ս.Հրշտկ.	<i>Ճառքնտիր</i>	Գրիչ Ներսէս Ար. Կրացի, ծաղկող Յովհաննէս Ար. Գունեցի, կազմող Մատթէոս Լուսակոն Բախանայ: Յիշտկ. «Եւ գրեցի ազատարարոյ կամօք եւ ոչ վարձու, եւ աւանդեցի Ար. Յակոբայ եկեղեցւոյն, զի կացցէ առաջի Ար. Յակոբայ...»: ՁՄՅ 282:
9.	1331	Ս.Յակոբ	<i>Աստուածա- շունչ</i>	Գրիչ Կարապետ Կրօնաւոր: Յուց. էջմ. ձեռ. 193:
10.	1331	Ս.Հրշտկ.	<i>Աստուածա- շունչ (մասնակի)</i>	Գրիչ Կարապետ Ար. Տիւրքիկեցի: Այժմ՝ Երեսնի Մատենադարանում:
11.	1332	Ս.Հրշտկ.	<i>Մեկն. Կաթ- ղիկէ Թղթոց Սարգսի</i>	Գրիչ Կարապետ Վարդապետ, ծաղկող Ներսէս, կազմող Մատթէոս Կրօնաւոր: ՁՄՅ 319:
12.	1332	Ս.Հրշտկ.	<i>Մեկն. Կաթ- ղիկէ Թղթոց Սարգսի</i>	Գրիչ Կարապետ Վրդ., ծաղկող Ներսէս, կազմող Մատթէոս Կրօնաւոր: Յիշտկ. «Գրեցաւ... առ դրան Սուրբ եւ փառաւորեալ տաճարի Քի. Ի Բաղափա յաստուածակոխ յեմա. Ի վանքս որ կոչի Հրեշտակապետ»: ՁՄՅ 299 ³ :
13.	1334	Ս.Ստեփա- նոս	<i>Ճաշոց</i>	Գրիչ Ներսէս Կրացի: ՁՄՅ 1863:
14.	1335	Ս.Հրշտկ.	<i>Ճառքնտիր- Տօնամակի ձագ</i>	Գրիչ Ներսէս Կրացի, կազմող՝ Մատթէոս Լուսակոն Բախանայ: Ձեռ. Վենետիկի թիւ 222:
15.	1336	Ս.Յակոբ	<i>Վարք Հարանց</i>	Գրիչ Յովհաննէս Գրիչ «Մարապեփեցի»: Ե.Լալայեան, Յուց. ձեռ. էջ 197-198:
16.	1339	Ս.Յակոբ	<i>Աւետարան</i>	Գրիչ եւ կազմող Յովհաննէս Գրիչ: Յիշտկ. ԺԴ դարի, թիւ 397:
17.	1341	Ս.Յակոբ ⁶	<i>Աստուածա- շունչ</i>	Գրիչ Ներսէս Կրացի: Ձեռ. Վենետիկի թիւ 17:
18.	1341	Ս.Հրշտկ.	<i>Ճաշոց</i>	Գրիչ Կարապետ Վրդ., կազմող Մատթէոս Բախանայ: Յիշտկ. «Գրեցաւ սա ի Սուրբ եւ յաստուածակոխ Քաղաքս Երուսաղէմ, ի մեծ եւ հոգեկաւոր Վանքս որ կոչի Հրեշտակապետ, ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարհեստ Քարմատար գրչի՝ Կարապետի»: Նաեւ՝ «Յիշեցեմ ի մեղաց թողութիւն զաշխատող տառիս, որ գրեցի ազատարարոյ կամաւ եւ ոչ վարձու»: «Յիշեցեմ եւ... գրուր բնակիչս Ար. Հրեշտակա- պետացն»: ՁՄՅ 1255:
19.	1352	Ս.Յակոբ	<i>Քարոզգիրք Բարթողի- մէոսի</i>	Գրիչ Մանուէլ Բախանայ: Եր. Մատ. 2233:
20.	1354	Ս.Յակոբ	<i>Գանձգիրք</i>	Գրիչ Յովհաննէս Արեղայ: Յուց. Հալէպի ձեռ. 119:
21.	1355	Ս.Փրկիչ	<i>Ճառքնտիր</i>	Գրիչ Ստեփանոս Երեց: ՁՅՍ 1110:
22.	1357	Ս.Հրշտկ.	<i>Աւետարան</i>	Յիշտկ. ԺԴ դարի, էջ 515:
23.	1358	Ս.Հրշտկ.	<i>Աւետարան եւ Ճաշոց</i>	Գրիչ Տէր Աւագ Բախանայ, ստացող՝ Գրիգոր եւ Սիմէոն Կրօնաւորներ: Յիշտկ. «Գրեցաւ... Ար. Աւետարանս ի Սուրբ Բաղափա Երուսաղէմ, ի դրունս Ար. եւ փառաւոր տաճարիս Քի. Ար. Հրեշտակապետաց»: Յուց. Հալէպի ձեռ., այժմ տեղն անյայտ:
24.	1358	Ս.Յակոբ	<i>Աստուածա- շունչ</i>	Գրիչ Մարտիրոս: ՁՄՅ 1153:
25.	1360	Ս.Յակոբ	<i>Նարեկ: Կործմական</i>	Գրիչ Ստեփանոս եւ Աստուածատուր Կրօնաւորներ: ՁՄՅ 1615:

³ ՁՄՅ թիւ 319 եւ 299-ը միեւնոյն գրքի երկու հատուածներն են:

26.	1360	Ս.Յակոբ	Ժողովածոյ Աւետարան	Գրիչ Ստեփանոս Կրօնաւոր: Թորոս Աղբար, Բ, էջ 437:
27.	1360	Ս.Յակոբ	Մաշտոց	Գրիչ Ստեփանոս Կրօնաւոր: ՉՍՑ 2156:
28.	1360	Ս.Յակոբ	Աւետարան	Գրիչ Գրիգոր Գ Պատրիարք Երուսաղէմի: Գտնուելու նախկին վայրը՝ Տիգրանակերտի Ս.Կիրակոս եկեղեցի, այժմ՝ անյայտ:
29.	1363	Ս.Փրկիչ	Սարգիս Բա- ղեր	Գրիչ Ստեփանոս Երէց: Այս եւ 1355թ. Ճառընտիրը միացած են ՉՍՑ 1110-ում:
30.	1363	Ս.Փրկիչ	Աստուածա- շունչ	Մի մասը գրուել է Ս.Փրկիչում): Գրիչ Կիրակոս Գրիչ: Ձեռ.-ը Կտուց Անապատում էր, այժմ՝ անյայտ:
31.	1366	Երուսաղէմ	Նարեկ	Գրիչ եւ ծաղկող Վարդան Ար. Բաբերդցի Դրիմեցի: Երեւ. Մատ. 7091:
32.	1367	Ս.Յակոբ	Աւետարան	Գրիչ Գրիգոր Ակնեցի: Եր. Մատ. 8308:
33.	1367- 1369		Ճաշոց	Գրիչ Վարդան Ար. Բաբերդցի Դրիմեցի, գրուած է Ս.Գողգոթայի եկեղեցու համար: Յիշուկ. «Այսաւր բորբսած հաց եմ կերել եւ ջրիորի կրաջուր խմել եւ գրել յԵրուսաղէմս բազում վշտով»: ՉՍՑ 122:
34.	1372	Ս.Յակոբ	Աւետարան	Գրիչ Վարդան Ար. Բաբերդցի Դրիմեցի: Երեւ. Մատ. 5557:
35.	1382	Ս.Յակոբ	Աւետարան (մասնական)	Գրիչ Գեորգ Գրիչ: Տեղը՝ անյայտ:
36.	1390	Լեոնակող- ման Ս.Յով հաննէս Կարապետ	Մաշտոց Բաղման	Գրիչ Ստեփանոս Սեբաստացի: Յիշուկ. «Արդ գրեցաւ սա ի հռչակաւոր Անապատս Լեոնակողմանս, որ է յանուն Ար. Յովհաննու Կարապետի, ձեռամբ Ստեփանոսի՝ անպիտան եւ անարուեստ գրչի»: ՉՍՑ 661:
37.	1397	Ս.Յակոբ	Ժողովածոյ	Գրիչ Կարապետ Եկեղեցացի: Երեւ. Մատ. 9309:
38.	1398	Ս.Փրկիչ	Ճառընտիր	Գրիչ Սահակ Արեղայ Դրիմեցի, ընդօրինակել է 1318թ.-ին Դաւիթ ՊԵ-ի նուիրած ընտիր ձեռագրից, որ գրչագրել է Ստեփանոս Երկայնը: Յիշուկ. «Գրեցի յԱնապատս Սր. Փրկիչ, որ է տեղիք չարչարանաց Քի յուսոյն մեր»: ՉՍՑ 73:
39.	1399	Ս.Յակոբ	Մեկն. Կաթ- ղիկէ Թղթոց Սարգսի	Գրիչ Սարգիս Պատրիարք Երուսաղէմի, ծաղկող Տաւնական Կրօնաւոր: ՉՍՑ 7:

✠ ✠ ✠

14-րդ դարի վերջերից ու 15-րդ դարի սկզբներից Երուսաղէմի հայ գրչութեան կենտրոնն աստիճանաբար տեղափոխուում է Ս.Փրկիչ եկեղեցի, այստեղ են հաւաքուում եւ ստեղծագործում գրչութեան մշակները: Ընդ որում Ս.Փրկիչի գրչական կենտրոնն աւելի կազմակերպուած եւ արդիւնաւէտ էր Ս.Հրեշտակապետացից: Այս տարողունակ թեման նոյնպէս կարիք ունի ուսումնասիրման:

ՆՈՐԱՅՐ ՊՕԴՈՍԵԱՆ

ՉԵՌԱԳԻՐ ԹԻԻ 2348

THE GOSPEL # 2348 FROM THE COLLECTION OF
THE ARMENIAN PATRIARCHATE LIBRARY OF JERUSALEM*

The Armenian colony of New Julfa was founded at Isfahan (Persia) in the early seventeenth century. At New Julfa new monasteries and churches, with functioning scriptoria, were erected. This gave birth to the New Julfa School of miniature painting. Some of the brilliant craftsmen of Armenian book illumination like Hakob Ĵulayec'i, Martiros Xizanc'i, Sargis, Mesrop Xizanc'i, Xaç'atur, Grigoris, Minas et al, originated there.¹

My research considers the miniature paintings of the artist Mesrop Xizanc'i who was one of the last significant representatives of the Xizan (south of Lake Van, region of *Vaspurakan*) and of the New Julfa or Isfahan Schools of miniature painting of the first half of the seventeenth century. Altogether I have localized 45 manuscripts executed by the miniaturist and scribe. These codices are presently housed in sixteen collections throughout Europe, the United States and the Middle East.² Current data shows that manuscripts illuminated by Mesrop in 1627, 1625-1629 and 1637 have been preserved in the collection of the Armenian Patriarchate Library of Jerusalem (Book of Questions # 3425 and Gospels # 2348, # 2571, # 2617).³

In this article I present a description of Gospel # 2348. Although previous catalogues undoubtedly contain useful descriptions concerning Armenian manuscript, these catalogues also possess many *lacunae*. Through a comparison of the information published in these catalogues with the original manuscripts, I have been able to supply new information concerning these manuscripts and compose a description that contains detailed information of the Gospel illuminated by Mesrop.

The New Testament was written by the scribe Minas (*Մինաս*), son of Mesrop Xizanc'i, at the Monastery of the Holy Apostle Thaddeus (*Թադէի Մեծ Անապատ*) in 1625 (= ԹՀԴ.) and was illuminated by the miniaturist Mesrop *dpir* (the scribe) Xizanc'i (*Մեսրոպ դպիր Խիզանցի*) in 1629 (= ԹՀԸ.), perhaps in New Julfa. The author and scribe of the Canon Tables' commentaries (*Խորանհանգիստ ժեկնութիւններ*) is the famous Jik' Step'anos Ĵulayec'i (*Ջիք Ստեփանոս Ջուլայեցի*).⁴ The name of the binder is unknown (the binding was replaced rather late). This manuscript was executed for the patron *xoja* Elnazar the pilgrim (*ժաշդասի խօջա եղնազար*),⁵ but the subsequent possessor was *paron* Nazarēt' (*պարոն Նազարէթ*), son of *xoja* Elnazar, who probably donated this codex to the Monastery of St. James in Jerusalem

* This study was supported by a grant from the Lady Davis Fellowship Trust of the Hebrew University of Jerusalem to which I should like to express my gratitude. I would also like to express my own gratitude and thankfulness to His Beatitude Archbishop Torkom Manoogian the Armenian Patriarch of Jerusalem who gave me an excellent opportunity to study the Armenian manuscripts during the project.

¹ For more detail, see ARAKELIAN (1998-2000), pp. 380-381.

² See ARAKELIAN (1998), pp. 154-158. In the article the full list of collections and manuscripts is published.

³ See data for DER-NERSESSIAN (unpublished), n° IV, drafts 5 and 6; ՊՈՂԱՐԵԱՆ (1974), vol. 7, pp. 480-483; Idem., (1990), vol. 10, pp. 342-344; Idem., (1991), vol. 11, pp. 416-420; ԾՈՎԱԿԱՆ (1989), p. 200. Archbishop Norayr Polarean mentioned only # 3425 and # 2617 there.

⁴ Commentaries to the ten Canon Tables written by Jik' Step'anos Ĵulayec'i have survived in the Gospel of 1627 executed by Mesrop. They are found in the MS # 111 (collection of the Institute of Manuscripts of the Georgian Academy of Sciences in Tbilisi).

⁵ About *xoja* Elnazar, see GHOUGASSIAN (1998), p. 91.

approximately in the middle of the 17th century. Thanks to information contained in the manuscript themselves (*cf.* colophon n° 3 below), I was able to determine approximately when a codex entered a particular collection and from whom.

DESCRIPTION⁶

Material: parchment. **Format:** 8°. **Dimensions:** 16,2 × 11,2/11,4 cm (f. 311 /621/: 16 × 9,7 cm). **Folios:** 323; blank: 1r /5/, 2v /8/, 3r /9/, 4v /12/, 5r /13/, 6v /16/, 7r /17/, 8v /20/, 9r /21/, 10v /24/ and 13r /29/. **Quires:**⁷ II + 1-2¹², 3¹⁰, 4-12¹², 13¹⁴, 14-25¹² and 26¹⁶ + II. **Script:** *bolorgir*; 2 columns (11,7 × 3,5 cm); 21 lines. **Flyleaves:** parchment, two found at the beginning and two at the end of the MS. **Binding:** red leather over boards (wood); blind ornamental stamping (palmettes, rosettes, barbed quatrefoils, double frames and rhombs) is found on both sides of each cover and the spine. Two buckles are survived. The library number of the codex "2348" is glued to the surface of the spine. Red silk with needlework in gold and green thread is lined to the inside surfaces of the boards.

CONDITION

Very good. The parchment is in good condition, but is partially dirty in corners. *Lacunae:* two folios are lost in the 3rd quire. The MS has been rebound (the above margins were cut off, approximately 1 cm). Binding is in good condition. Painting is very well preserved. There is a wide application of colour range. The miniaturist used *impasto* and gold powder abundantly. The pigment layer and application of gold powder are partially cracked in the representations of the Canon Tables, Evangelists' portraits and some narrative miniatures.

ILLUMINATIONS

The narrative and full-page miniatures: The style of painting and iconography of the narrative miniatures, the Letter of Eusebius to Carpianus, the Canon tables, the four Evangelists' portraits and the remainder of illuminations are typical of the schools of miniature painting of Xizan and New Julfa of the 17th century.

1. Ff. 2v /6/ and 2r /7/: Letter of Eusebius to Carpianus (full-page miniature).
2. Ff. 2v /10/, 4r /11/, 5v /14/, 6r /15/, 7v /18/, 8r /19/, 9v /22/, and 10r /23/: Canon Tables I-X, (full-page miniature).
3. F. 13r /30/: Evangelist Matthew. 11,2 × 7,2 cm (full-page miniature).
4. F. 14r /31/: Title page to the Gospel of St. Matthew ("II"- pattern arch).
5. F. 17r /37/: Flight in Egypt. 7,3 × 7,3 cm (upper 1/2 of page).
6. F. 19v /42/: Baptism. 4,5 × 3,1 cm (lower 1/3 of column).

⁶ For ease of reading, I have resolved all abbreviations and enclosed the intervening material in bracket [...]. The following symbols have been used in the text: || indicates a change in page the manuscript (see colophons). The page number on which the text continues is enclosed in parenthesis following the || sign; /.../ indicates incorrect pagination, e.g. (f. 311 /621/); /// indicates a *lacunae*; a change in the font (*գարու*) indicates an error made by the scribes. I have chosen not to correct any scribal errors, but bring them to the reader's attention.

⁷ Under the heading, "Quires", a package of folded sheets of paper or parchment, the number indicates the quire number whereas the superscript indicates the number of folios in the quire, e.g. 1-28¹².

7. F. 28r /59/: Headpiece. *Incipit*: «ՃՐԱԳ մարմնոյ ակն է...». 2,4 × 3,4 cm (middle 1/1,5 of page).
8. F. 59r /121/: Transfiguration. 7 × 7,3 cm (upper 1/2 of page).
9. F. 69v /140/: Entry into Jerusalem. 4,4 × 3,5 cm (middle 1/3 of column).
10. F. 88v /178/: Temptation on the Mount of Olives. 2,1 × 3,3 cm (lower 1/4 of column).
11. F. 93v /188/: Ecce Homo /Jesus Christ King of the Jews/. 2,2 × 3,3 cm (upper 1/4 of column).
12. F. 96v /194/: Resurrection. 6 × 7,4 cm (lower 1/2 of page).
13. F. 97v /196/: Ascension. 4,9 × 3,2 cm (upper 1/4 of column).
14. F. 101v /202/: Evangelist Mark. 11,5 × 7,3 cm (full-page miniature).
15. F. 102r /203/: Title page to the Gospel of St. Mark (multifoil arch).
16. F. 147v /294/: Last Supper. 2,4 × 7,5 cm (lower 1/5 of the page).
17. F. 148v /296/: Betrayal. 3,5 × 3,4 cm (upper 1/4 of column).
18. F. 152r /303/: Crucifixion. 6,3 × 3,4 cm (middle 1/2 of column).
19. F. 158v /316/: Evangelist Luke. 11,5 × 7,7 cm (full-page miniature).
20. F. 159r /317/: Title page to the Gospel of St. Luke ("Π"- pattern arch).
21. F. 160r /319/: Zachariah and Angel. 4,7 × 3,3 cm (lower 1/3 of column).
22. F. 161v /322/: Annunciation. 4,1 × 3,4 cm (upper 1/3 of column).
23. F. 166v /332/: Presentation of the Christ Child in the Temple. 4,5 × 7,4 cm (upper 1/2 of page).
24. F. 191v /382/: The Feeding of the Multitude (compartment picture). 7,5 × 3,4 cm (upper 1/1,5 of column).
25. F. 217r /433/: Abraham Holding Jesus Christ. 4,2 × 3,4 cm (upper 1/3 of column). Rich Young Man. 2,1 × 3,4 cm (lower 1/5 of column).
26. F. 223v /446/: The Healing of the Blind Man. 2,4 × 3,3 cm (lower 1/5 of column).
27. F. 224r /447/: Entry of Christ into Jerusalem. 4,1 × 3,4 cm (upper 1/3 of column).
28. F. 235r /469/: Last Supper. 6,2 × 7,3 cm (upper 1/2 of page).
29. F. 246v /492/: Ascension (compartment picture). 8,6 × 7,3 cm (upper 1/1,5 of page).
30. F. 247r /493/: Descent of the Holy Ghost (compartment picture). 8,5 × 7,3 cm (upper 1/1,5 of page).
31. F. 248v /496/: Evangelist John and Prochorus. 11,4 × 7,3 cm (full-page miniature).
32. F. 249r /497/: Title page to the Gospel of St. John (multifoil arch).
33. F. 287r /573/: Raising of Lazarus. 7,5 × 7,3 cm (lower 1/1,5 of page).
34. F. 293r /585/: Washing of the Feet. 7,5 × 7,3 cm (upper 1/1,5 of page).
35. F. 297r /593/: Descent of the Holy Ghost /Jesus Christ before the Altar/. 6,9 × 7,4 cm (upper 1/2 of page).
36. F. 311r /621/: Bearing of the Cross. 4,3 × 3,3 cm (middle 1/3 of column).
37. F. 311v /622/: Crucifixion (European style of painting). 11,4 × 7,3 cm (full-page miniature).
38. F. 316v /631/: Apparition of Jesus Christ before the Disciples. 5,7 × 7,4 cm (lower, 1/2 of page).
39. F. 317r /633/: Doubting of Thomas. 6,4 × 3,4 cm (lower 1/2 of column).

40. F. 318v /636/: Miraculous Draught of Fishes (from left to right: Simon, Thomas, Peter and Jesus Christ). 7,5 x 7,3 cm (lower 1/1,5 of page).

Marginalia to the Gospel of St. Matthew: blazing chalice /the Lamp on an Altar/ (f. 28r /59/); rosettes (ff. 44r /91/ and 72r /145/); birds (ff. 50v /104/, 60v /124/, 70v /142/, 86v /174/ and 95v /192/); Temple of Jerusalem (f. 79r /159/); ornamental motifs (ff. 14r /31/, 17v /38/, 18r /39/, 19r /41/, 20v /44/, 21v /46/, 22r-v /47-48/, 23v /50/, 26r /55/, 29v /62/, 32v /68/, 34v /72/, 35v /74/, 36r-v /75-76/, 38r /79/, 40r /83/, 42r-v /87-89/, 45v /94/, 46v /96/, 48v /100/, 49v /102/, 51r /105/, 52r-v /107-108/, 53v /110/, 55r-v /113-114/, 57r /117/, 60r /123/, 62r /127/, 64r /129/, 65v /132/, 67v /136/, 68v /138/, 73r /147/, 74r /149/, 76r /153/, 86a /173/, 88r /177/, 90r /181/, 91v /184/ and 96r /193/).

Marginalia to the Gospel of St. Mark: birds (ff. 107v /214/, 110v /220/, 116v /232/ and 145v /290/); rosette (f. 133v /266/); Temple of Jerusalem (f. 141v /282/); cock (f. 146v /292/); Joseph of Arimathea (f. 153v /306/); Mary Magdalena (f. 155r /309/); ornamental motifs (ff. 102r /203/, 103v /206/, 104r /207/, 105r-v /209-110/, 106v /212/, 108v /216/, 109r-v /217-218/, 111v /222/, 112r-v /223-224/, 113r /225/, 115r /229/, 116r /231/, 117v /234/, 118r /235/, 119r /237/, 120v /240/, 121r /241/, 122v /244/, 123v /246/, 124r-v /247-248/, 126r /251/, 128r /255/, 129v /258/, 131r-v /261-262/, 133r /265/, 134v /268/, 136r /271/, 137v /274/, 139r /277/, 140v /280/ and 144v /288/).

Marginalia to the Gospel of St. Luke: barbed rosettes (ff. 168r /335/, 182r /363/, 192r /383/, 195v /390/, 229r /457/ and 243v /286/); birds (ff. 175v /350/, 182v /364/ and 233v /466/); rosettes (ff. 179r /357/, 184v /368/, 212v /424/, 222r /443/, 227v /454/ and 238v /476/); blazing chalice /the Lamp on an Altar/ (ff. 201v /402/ and 206v /412/); star of David (f. 220v /440/); Temple of Jerusalem (f. 231r /461/); Joseph of Arimathea (f. 242r /483/); ornamental motifs (ff. 159r /317/, 161v /322/, 162v /324/, 164v /328/, 165r /329/, 166r /331/, 168v /336/, 172v /344/, 173v /346/, 174v /348/, 176r /351/, 177r /353/, 178r /355/, 185v /370/, 187r /373/, 190r /379/, 193v /386/, 194v /388/, 197r /393/, 198v /396/, 199v /399/, 204r /407/, 205v /410/, 208r /415/, 209r /417/, 210v /420/, 215v /430/, 218r /435/, 219v /438/, 223r /445/, 225v /450/, 228r /455/, 230r /459/ and 245v /490/).

Marginalia to the Gospel of St. John: dove /the Holy Spirit/ (f. 259v /518/); barbed rosettes (ff. 261r /521-522/, 282r /563/, 295r /589/ and 319r /637/); birds (ff. 275v /550/, 288r /575/, 290v /580/ and 316v /632/); rosettes (ff. 283r /565/, 306r /611/ and 311r /621/); Joseph of Arimathea (f. 313v /626/); cross (ff. 315v /630/ and 317v /634/); ornamental motifs (ff. 249r /497/, 250v /500/, 251r-v /501-502/, 252v /504/, 253r /505/, 254r-v /507-508/, 256r-v /511-512/, 257r /514/, 263r /525/, 264r /527/, 265r /529/, 266r-v /531-532/, 268r /535/, 270v /540/, 271r /541/, 272r /543/, 273r /545/, 275r /549/, 276v /552/, 278v /556/, 281r /561/, 284r /567/, 287v /574/, 289r /577/, 290r /579/, 292r-v /583-584/, 294r /597/, 298r /595/ and 308r /615/).

Initials: anthropomorphic, ornithomorphic and ornamental motifs.

Colours: the Letter of Eusebius, the Canon tables, the narrative miniatures and the marginalia are in cochineal, orange, cadmium yellow medium, lemon yellow, light ochre, white lead, cobalt green deep, ultramarine, cobalt blue light, lavish application of powdered gold and ivory black; initials are in ultramarine and gold; the rubrics are in ultramarine, cochineal, olive green dark, blue ink and gold; Saints' names in the text are in gold.

CONTENTS

The MS is arranged into the Four Gospels including the Eusebian Apparatus, the Letter of Eusebius, the Canon tables, Indices and Prefaces.

1. Ff. 1v /6/ and 2r /7/: Letter of Eusebius to Carpianus – *Եւսեբի Կարպիանոսի սիրելի եղբայր ի Տ[է]ր, ողջո՛յն.*

2. Ff. 3v /10/, 4r /11/, 5v /14/, 6r /15/, 7v /18/, 8r /19/, 9v /22/, 10r /23/: Indices to the Canon Tables, I-X (without title) – *[Յանկ խորանագ, Ա-Ժ].*

3a. F. 11r /25/: Preface to the Gospel of Matthew – *Նախադրութի[ւն] Մատթէոսի Աւետարանի[ն].*

3b. Ff. 11v-12v /26-28/: Index to the Gospel of Matthew – *Գլուխք Մատթէոսի Աւետ[ա]ր[ա]նի[ն].*

3c. Ff. 14r-98v /31-198/: The Gospel of Matthew (without title) – *[Աւետարան ըստ Մատթէոսի]. Incipit: «ԳԻՐՔ ԾՆԸՆ ԴԵԱՆ Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի...».*

4a. Ff. 98v-99v /198-200/: Index to the Gospel of Mark – *Ըստ Մ[ա]րկ[ո]սի Աւ[ե]տ[ա]ր[ա]նի[ն] գլուխք.*

4b. F. 100r /201/: Preface to the Gospel of Mark – *Նախադրութի[ւն] Մարկոսի Աւետարանի[ն].*

4c. Ff. 102r-155v /203-310/: The Gospel of Mark (without title) – *[Աւետարան ըստ Մարկոսի]. Incipit: «ՍԿԻԶԲՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ Յ[ԻՍՈՒՍ]Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի...».*

5a. Ff. 156r-157v /311-314/: Index to the Gospel of Luke – *Սկիզբն գլուխոյ որ ըստ Ղուկայ Աւ[ե]տ[ա]ր[ա]նի[ն].*

5b. F. 158r /315/: Preface to the Gospel of Luke – *Նախադրութի[ւն] Ղուկայ Աւետարանի[ն].*

5c. Ff. 159r-247r /317-493/: The Gospel of Luke (without title) – *[Աւետարան ըստ Ղուկասու]. Incipit: «ՔԱՆԶԻ ԲԱԶՈՒՄՔ ՅԱԻԺԱՐԵՅԻՆ...».*

6a. Ff. 247v /494/: Index to the Gospel of John – *Գլուխք ըստ Յով[զ]հան[ն]ու Աւետ[ա]ր[ա]նի[ն].*

6b. F. 248r /495/: Preface to the Gospel of John – *Նախադրութի[ւն] Յովհաննու Աւետարանի[ն].*

6c. Ff. 249r-320v /497-640/: The Gospel of John (without title) – *[Աւետարան ըստ Յովհաննու]. Incipit: «Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԷՐ ԲԱՆՆ, ԵԻ ///...».*

COMMENTARIES OF CANON TABLES

These commentaries were written by the scribe [Jik⁴] Step⁴anos [Jula⁴yec⁴i] in brown ink, under each of Canon tables (I-X).

1. F. 1v /6/: Commentary to the Canon Table I – *Առաջի խորանն, համակ ծիրանի սիւնքն եւ ի մէջ խորանին Դ. (4) դեղով նկարեալ, որ Սուրբ երրորդութի[ւն]ն է:*

2. F. 2r /7/: Commentary to the Canon Table II – *Երկ[րո]րդ խորանն, լազարտով եւ կանաչով է զարդարեալ, նշանակէ զմիջին եւ վերջին ք[ա]հ[ա]նայա[պ]ե[տ]ութե[ան]ս: Եւ եթէ կամիցիս գիտել՝ զխրատն կարդայ:*

3. F. 3v /10/: Commentary to the Canon Table III – *Եւ է առ[ա]ջին խորանն կամաք Գ. (3) որ նշ[ա]ն[ա]կէ թէ տեղեակ էին Սուրբ եր[րո]րդ[ո]ւթ[ե]ան[ն], եւ ուսեալք ի սրբոց*

սրբասաց[ո]ւ[թ]ե[ան]ց. եւ են ի սմա ծառք արմաւենիք, եւ հաւք սիրամարք: Զայլն ի խրատն կ[ա]րդա:

4. F. 4r /11/: Commentary to the Canon Table IV – եւ խորանս չոր[րոր]դ՝ զգրախտն Աղ[ա]մ[ա]յ նշ[ա]ն[ա]կէ, որ ի վ[ե]ր[ա]յ չորից սեռանց կա[յ], որ է կապուտ եւ սեւ, եւ սեղան ի մէջ կամ[ա]ր[ա]ցն բոցավառ, եւ խաչ նուազ գունով երեւի:

5. F. 5v /14/: Commentary to the Canon Table V – եւ խորանն Ե. (5) նշ[ա]ն[ա]կէ զտապանն Նոյի, կարմիրն յոլով, զի առ Նոյի երեւեցաւ արիւնն Ք[րիստոս]ի, որ միշտ պ[ա]տ[ա]ր[ա]գի յ[ե]կ[ե]ղ[ե]ցիս քրիստոնէից. եւ աստ է շուշան եւ նշենին որք ունին Բ[ա]զ[մ]աւ խ[ո]րհ[ուր]դ:

6. F. 6r /15/: Commentary to the Canon Table VI – եւ վեց խորանս նշ[ա]ն[ա]կէ զխորանն Աբրահամու եւ աստ է ծառն սաբեկա, որ կախեցաւ խոյն փ[ո]խ[ա]ն[ա]կ Իսահակայ, որ նշ[ա]ն[ա]կէ զՏ[է]րն Ք[րիստոս]ի խաչին պատարագեալ:

7. F. 7v /18/: Commentaries to the Canon Tables VII and VIII – Իսկ է. (7) եւ Ը. (8) խորանքս են Մ[ո]ւ[ղ]սէ[ն]ան, եւ են սիւնք խարխառոտք, եւ գոյն կապուտ, եւ կարմիրն նուազ է, եւ են ի խորանի աստ հաւք, աղաւնիք կարմրակտուցք, որ նշ[ա]ն[ա]կեն զԲախար, եւ զայլ պոռնիկ կանայսն:

8. F. 8r /19/: Commentary to the Canon Table VIII – Իսկ Ը. (8) խ[ո]ր[ա]ն[ն], որ է աստ կաքաւքն, եւ աստ սեղան կա, ի վ[ե]ր[ա]յ խորանին, եւ աղաւնիք ոմանք յետս ի խորանն Հային, ոմանք ուղիղ Հային, եւ Բ. (2) եղջերն որ աստ են՝ Մովսէս եւ Ահարոն:

9. F. 9v /22/: Commentary to the Canon Table IX – եւ Թ. (9) խորանս, որ է տ[ա]ծ[ա]րն Ս[ո]ղ[ո]մ[ո]նի, սեւն եւ կապուտն նուազեալ, եւ կարմիրն առաւել, հաւք խորանիս՝ աղաղաքն են, յօրինակ մ[ա]րգ[ա]րէից. եւ սեղանն որ ի վ[ե]ր[ա]յ խ[ո]ր[ա]ն[ն]իս՝ մէջն թափուր, եւ ծառք նոնենիք կեղեւով ծածկեալ են, եւ աստ ծառք արմաւենիք ստորուստ ի վեր տերեւն:

10. F. 10r /23/: Commentary to the Canon Table X – եւ Ժ. (10) խ[ո]ր[ա]ն[ն]ս նորս եկ[ե]ղ[ե]ց[ւ]ոյ է օրինակ՝ պայծառացեալ հարմօք, եւ են հաւք ձկնաքաղք, եւ ոմանք ի սոցանէ յաքաղաղս Հային. են եւ մըրտմունք կարմրաոտք, եւ ոմանք պարզեալ առ միմեանս զվզերն, եւ ոմանք յետս են ոլորեալ, եւ խաչ ի վ[ե]ր[ա]յ խորանիս: ԶըՍտեփ[ա]ն[ո]ս գծողս:

COLOPHONS⁸

Principal colophons: 1. F. 320v /640/ (in golden *bolorgir*, by the scribe Minas): Կամաւ Հաւր եւ ողորմութեամբ նորին միածնի շնորհաւք Ս[ուր]բ Հոգւոյն ճշմարտի: (In *bolorgir*) ի յանգ ելեալ աւարտեցաւ ս[ուր]բ Աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ եւ փծոյն գրչի Մինաս անարժանի, ընդ հովանեաւ ըստ Թաղէի Մեծ Անապատիս եւ աղաւթիւք սորին բնակեալ եղբարցս, ի լաւ եւ ընտիր աւրինակաւ: Եթէ ոք ասիցէ, ո՞րպէս գիտացուք զընտիրն եւ զլաւն: Յա՛յտ է զի տիեզարալուր եւ կրկին Լուսաւորչի Ս[ուր]բ վարդապետին Գրիգորի Ստաթէի, որ եւ իւրով ի ձեռամբ գրեալ Աւետարանին || (321r /641/) ցանկացայ գրել յիշատակ հոգւոյ իմոյ, նոյն չափովն, մեջ ընդ միջոյ, էջք ընդ էջին, եւ գիր ընդ գրի, զուգ եւ հաւասար սկսեալ ի յառաջնոցն մինչեւ ի վերջն, վասն ըստոյգ լինելոյ. այսպիսի խորհրդով կատարեցաւ խնամաւքն Ա[ստուծոյ] զամենայն՝ արուեստ գրչա-

⁸ Cf. DER-NERSESSIAN (unpublished), n° IV, draft 5. There I found a fragment of the principal colophon; ՊՈԼԱՐԵԱՆ (1974), vol. 7, pp. 481-483. Archbishop Norayr Polarean published approximately the full text; ՀԱՎԱՐՅԱՆ - ՀՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ (1978), vol. 2, pp. 848-849. The authors published the colophons incomplete.

դարձութեան], մանաւանդ զտնաւորինական տեղիսն՝ ըստ իւրում ա[ստուած]ամաստ գիտութեամբն որ թողեալ էր՝ անպակաս արարաք:

Աղաչեմ եղբարք, ոչ թէ ազնուականութեան] գրոյն, այլ վասն աւրինակ լինելոյ, թողութիւն] արարէք սիրելիք, բազում աշխատութեամբ] հասի աւարտ. մի՛ որ ի խորին ծերութեան] էի, եւ երկրորդ՝ որ մագաղաթի անփորձ էի: Վասն որոյ երեսանկեալ ի գետնի՝ աղերսեմ [եւ] հայցեմ եւ խնդրեմ թողութիւն], ոյք հանդիպիք սմա, ամէնառատ Տ[եառն]է խնդրել թողութիւն]: Թուիս Հայոց ՌէԴ. (1625): || (321v /642/) Արդ ի բազում ժամանակէ ցանկացեալ էր ոմն ա[ստուա]ծասէր, հեզահոգի, բարեմիտ, ողորմած եւ աղքատասէր, հեզ եւ հնազանդ ի մէջ ամենայնի, պարոն մահդասի խօջ[ա]յ եղնազարն եւ որդին իւր՝ խօջայ Նազարեթն այսմ լուսազարդ, վարդափթիթ, ծաղկազարդ բուրաստանիս, զոր փափաքէր, այժմ ըստացաւ զսայ ի հալալ եւ յարդար վաստակոց իւրոց, յիշելով զբանն մարգարէին որ ասէ երանի այնոցիկ որ ունիցի զաւակ ի Սիոն եւ ընդինք յե[րուսաղէ]մ: Վասն այն յոյսոյն ստացաւ զսա եւ ետ զարդարել ոսկով եւ լազուարդով, եւ երանք երանք դեղերով, ի վայելումն մանկանց Սիոնի:

Արդ որք հանդիպիք այսմ ծաղկաւետ բուրաստանիս եւ ճաշակէք յամէն առատ սեղանոյս, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր մահդասի խօջ[ա]յ եղնազարն || (322r /643/) եւ զծնողսն իւր՝ ըզմահդասի Մատթէոսն Մերջանն եւ զպապն իւր՝ Ամիր Ասաթն խանիկն էլի-Փաշէն, յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի [ասացէք]:

Դարձեալ յիշեցէք ի Ք[րիստո]ս ըզմահդասի խօջ[ա]յ եղնազարն եւ ըզկ[ո]ղ[ա]կ[ի]ցն իւր՝ մահդասի խան Զաղէն եւ զորդին իւր[ո]ց փոխեցեալ առ Ք[րիստո]ս Գասպարն եւ ղուստերքն իւր[ո]ց՝ Մարիամ Շահ Զաղէն Ասանեղն, եւ միւս կ[ո]ղ[ա]կ[ի]ցքն Սալուինազն եւ զորդին իւր[ո]ց՝ զպարոն խօջայ Նազարեթն եւ ղստերքն Աննայն եւ Մէրջանն յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի աս[ացէք]:

Կրկին անգամ յիշեցէք ի Ք[րիստո]ս ըզմահդասի խաւջ[ա]յ եղնազարն եւ զեղբայրքն իւր՝ ԺԱռազելն, կ[ո]ղ[ա]կ[ի]ցն իւր՝ սղմէրն որդին Յոհանն, եւ միոս եղբայրն մահդասի Մարութէն եւ կ[ո]ղ[ա]կ[ի]ցն Շիրին որդին Ոսկան, եւ եղբայրն մահդասի խօջ[ա]յ Նազարն, եւ կ[ո]ղ[ա]կ[ի]ցն Դիսուսն, || (322v /644/) եւ զորդիքն իւր[ո]ց՝ զխօջայ Սաֆարն, խօջայ Բաղդասար Աղամալն, յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի աս[ացէք]:

Դարձեալ յիշեցէք ի Ք[րիստո]ս զմահդասի խօջայ եղնազարն եւ զքուերքն իւր՝ զմահդասի Զաղէն Մերումն եւ Շուշան: Եւ հայրքուերն Փաշէն, եւ հօրեղբայրքն Մարտիրոս որդին Ամիրազատն մարգարէն Յոհանն[ի]էս, եւ միոս հաւերեղբայրն Մուրատն եւ որդին տէր Ազարիէն, եւ որդին տէր Ստեփաննոս, եւ թոռունք՝ Աւետիկն, Մարտիրոսն եւ Աթամազն յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի աս[ացէք]:

2. (in *bolorgir*, this colophon belongs to the miniaturist Mesrop Xizanc'i, but written by the scribe Minas): Եւ արդ աղաչեմք զամենեսեան, որք հանդիպիք ս[ուր]բ Աւետարանիս, յիշեցէք զիս զանարժան Մեսրոպ դպիր խիզանցիս, որ բազում աշխատութեամբ] ծաղկեցի, ոսկով եւ լազուարդով եւ երանք երանք դեղերով. ի վայելումն || (323r /645/) մանկանց Սիոնի:

Արդ յիշեցէք ի Ք[րիստո]ս զիս զանարժանս, եւ զհոգեւոր վարպետսն իմ՝ նախ զտէր Սարգիս, որ մականունն Մազման կոչի, եւ զմիոս վարպետաց վարպետն՝ զտէր Մարտիրոս քաջ խիզանցին: Եւս առաւել զմարմնաւոր ծնողսն իմ՝ զտէր Մարտիրոսն եւ զԽոնդքարն, եւ զորդին իմ Մարտիրոսն, որ աւգնական եղեւ. յիշեցէք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացէք, ամէն. Հայր:

Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի Ք[րիստո]ս զմահդասի Սալուինազ եւ զԾնողսն իւր՝ զԱրամէլիքն եւ զՀոռոմսիմէն, եւ զեղբայրն իւր՝ Գրիգորն, եւ զղուստրն իւր՝ Աննայն եւ զՄուրասայն, եւ զամ[ենայն] արեան մերձաւորս յիշեցէք:

Եղեւ աւարտ եւ կատարումն այս ս[ուր]ք Աւետարան[ի]ս ի Թուականիս Հայոց ՌէԸ. (1629) ամի եւ Ք[րիստոս]ի փառք յաւիտեանս, ամէն: Հայր մեր որ [յերկինս]:

3. F. 13r /30/: (under miniature, in *bolorgir*, by the possessor *paron Nazarēt*?): Յիշ[ա]տ[ա]կէ ի դուռն Ս[ուր]ք Յ[ա]կ[ո]բ[ե]անց որ յ[երուսաղ]էմ:

4. F. 100r /201/ (in *bolorgir*, by the possessor *paron Nazarēt*): Ով ոք ի այս Աւետարանս Ս[ուր]ք Աստուածածնէն Հանէ, ծախէ կամ գրաւէ, կամ այլ եւ այլ անէ, ԳՃ. (300) եւ ԺԸ. (18) Հայրապետացն նզովեալ եղիցի, պատիժն ի Քրիստոսէ առնէ:

5. F. 248r /315/ (in *bolorgir*, by the possessor *paron Nazarēt*): Յիշեցէք ի Ք[րիստոս]ս ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զբարեմիտ պ[ա]ր[ո]նն Նազարէթն եւ զՀանգուցեալ կողակիցն իւր՝ Եգտի խանն, եւ Հանգ[ու]ցե[ա]լ որդին իւր Աղաջանն: Յիշ[ե]ց[է]ք եւ Ա[ստուա]ծ ողորմի ա[սա]ցէք, ամէն. Հայր:

6. F. 323v /646/ (in *bolorgir*, by the possessor *paron Nazarēt*): Դարձեալ յիշեցէք ի Ք[րիստոս]ս ո՞վ մանկունք ս[ուր]ք եկեղեց[ւ]ոյ ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր՝ զբարեմիտ պ[ա]ր[ո]նն Նազարէթն եւ զձնօղսն իւր՝ զմահադասի խ[ո]ջ[ա]յ Եղնազարն եւ Ըզ Սալվիմազն զոր Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ ողորմեցի իւր միւս անգամ զալքստեանն. ամէն:

Դարձեալ եւս աղաչենք զձեզ ո՞վ մանկունք ս[ուր]ք եկեղեց[ւ]ոյ, յիշեցէք ի Ք[րիստոս]ս զբարեմիտ պ[ա]ր[ո]նն Նազարէթն եւ զկողակիցն իւր՝ Եգտիխանն եւ որդիքն իւր՝ զպ[ա]ր[ո]նն Միքայէլն, եւ նոր[ա]յ բողբոջ Եղնազարն եւ դստերքն իւր՝ զՆովչին, եւ Շամշին, եւ զԽազատէն զոր զիւրեանք անփորձ կենօք պահէ. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս):

BIBLIOGRAPHY

1. ARAKELIAN, M., "The Representations of Warriors, Their Costumes and Ornament in the Miniatures of the XVIth Century Armenian Artist Mesrop Xizanc'i". In: *RÉArm (Revue des études arméniennes)*, Nouvelle série, 27. Paris, (1998-2000).
2. DER-NERSESSIAN, S., *Archives of Matenadaran*, n° IV, drafts 5 and 6. Paris, unpublished.
3. GHOUGASSIAN, V.S., *The Emergence of the Armenian Diocese of New Julfa in the Seventeenth Century*. Atlanta, 1998.
4. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Ն. եպիս., *Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց*, Երուսաղեմ, 1974.
5. ՀԱՎՈՐԱՅԱՆ, Վ., ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Ա., *Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1660 թթ.)*, Հատ. Բ., Երևան, 1978.
6. ԾՈՎԱԿԱՆ, Ն. արք., *Հայ նկարողներ (ԺԱ. – ԺԷ. դար.)*, Երուսաղեմ, 1989.
7. АРАКЕЛЯН М., *Определение авторства художника Месропа Хизанци по памятным записям*. В сб: Искусствознание, Книга I. Институт искусств, Национальная Академия наук РА. Ереван, 1998.

MIKAEL ARAKELIAN

ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՌԱՔԷԼԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՂՈՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ (1678-1741)

4. Պոլսոյ Պատրիարքութեան պատմութեան քննարկումը ի յայտ կը բերէ փայլուն դէմքը անոր 72րդ պատրիարքին, որ այդ շրջանի պոլսահայ եկեղեցական-ազգային կեանքին վրայ խոր ազդեցութիւն ունեցաւ: ԺԸ դարու սկիզբներէն արեւմտահայութեան վերագարթումը սկիզբ առաւ Յովհաննէս Բաղիշեցի պատրիարքով եւ շարունակուեցաւ Յակոբ Նալեան Զմարացի (1741-1764) եւ Զաքարիա Կաղզուանցի (1773-1799) պատրիարքներով: Կոլոտի վարչական տաղանդին ու սրբատեսութեան կը պարտինք Պոլսոյ պատրիարքութեան եւ Ս. Երուսաղէմի Աթոռին գոյատեւման ապահովութիւնն ու բարգաւաճումը:

Կոլոտի մասին մեր ծանօթութիւնը կը սկսի անոր Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը հաստատուելէն ետք, քանի որ պատմութիւնը ժառ է անոր ծննդեան, պատանեկութեան ու երիտասարդութեան պարագաներու մասին:

Զենոբ Գլակի (299-318) հրատարակութեան կցած Յիշատակարանէն կ'իմանանք, որ ան Գրիգոր Շիրուանցիի (Շղթայակիր) հետ, իրենց ուսուցիչ ու վանահայր Վարդան Բաղիշեցիի (1705) մահուան պատճառով երբ դպրատունը կը փակուի, միասնաբար մեկնած են, Տարօն եւ Մշոյ Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսի հրաւերով՝ միաբան դարձած 1706 թուականին: Վերջնոյն վախճանումով Գրիգոր վարդապետ առաջնորդ կ'ընտրուի ստանձնելով վանքին վանահայրութիւնը:

1709ին պատահած երկրաշարժին հետեւանալով վանքը պարտքերու տակ

ննշուած էր շինութեան ծախսերով: Շիրուանցիին Կոլոտը Պոլիս կը դրկէ նպաստ հաւաքելու համար:

Պոլսոյ Սահակ Ապուլեխցի Պատրիարքը (1708-1714) գնահատելով Ս. Կարապետ վանքի նուիրակին արժանիքները, մեծապէս կը նպաստէ Կոլոտի նուիրատրութեան ձեռնարկին, «որովհետեւ ազատեցաւ սուրբ վանքն իր քաղմատոկոս պարտուցն»:

Սահակ Պատրիարք քաջալերուած Կոլոտի յաջողութենէն, գործակից խորհրդականներու կարգադրութեամբ զայն Ս. Երուսաղէմի «Աթոռակալ եւ վեֆի» կը կարգէ որպէս զի աշխատի փակել նաեւ Սաղիմայ Աթոռին պարտքերը: Երուսաղէմի մէջ Կոլոտ կը փակէ Սրբոց Յակոբեանց մայրավանքին պարտքերը եւ իրեն օգնական Յովհաննէս (Հաննա) վարդապետին օժանդակութեամբ պետական արտօնութիւն կը ստանայ Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգութեան մասնակցելու եւ այլ հրովարտակներ ձեռն ձգելով կ'ապահովէ հայոց իրաւունքը Ս. Տեղեաց մէջ:

Պոլիս վերադարձին, Կոլոտ նկատելով Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեանց դիմակալած դժուարութիւնները կը ծրագրէ զանոնք իրարմէ անջատել ու բարեկարգել:

Երուսաղէշի Մինաս Համդեցի (1697-1704) պատրիարքին իրաւագանցութիւններուն առաջին առնելու համար, Պոլսոյ Աւետիք Եղդեկիացի (1704-1706) Պատրիարքը միացուցած էր երկու Աթոռները: Սակայն, Երուսաղէմի պատմութիւնը գրած, Կոլոտի եւ Շղթայակիրի գործակից Յովհաննէս վարդապետի վկայութեամբ,

Աթոռներու միութիւնը աղիտաբեր եղաւ «տգէտ եւ խելացնոր հովիւներու փառամոլութեան ու չարաշահութեան պատճառաւ»:

Կոլոտի մտածումին համամիտ գտնուեցան մահտեսի Յարութիւն Մուրատեան եւ մահտեսի Սեդրեստրոս Երեւանենց եւ իրենց առաջարկեցին ստանձնել Պոլսոյ պատրիարքութիւնը իր ծրագիրը յաջողցնելու համար: Օրուան Յովհաննէս Գանձակեցի (1714-1715) Պատրիարք խոհեմարար հրաժարեցաւ եւ Յովհաննէս Կոլոտ Յ7 տարեկանին նստաւ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը, 9 Սեպտ. 1715ին:

Կոլոտի առաջին գործը եղաւ ազդեցիկ ամիրաներու համաձայնութեամբ Սադիմայ Աթոռին Պատրիարք նշանակել Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդ Գրիգոր Շիրուանցիին (1715-1749) իր վաղեմի «հոգեկից եւ հոգեկցորդ» վարդապետը:

Կոլոտ Պատրիարքական պաշտօնը կը վարէր վարդապետ վիճակով: 1725 թուին, երբ Աստուածատուր Համատանցի Հայրապետը կը վախճանի, Կոլոտի նախագահութեամբ գումարուած ժողովը կաթողիկոս կ'ընտրէ Գաղատիոյ Առաջնորդ Կարապետ Եպս. Ուլնեցիին (1726-1729). ան ժամանելով Պոլիս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կ'օծուի 12 եպիսկոպոսներէ: Նախօծ Հայրապետն ալ Մայր եկեղեցւոյ մէջ անդրանիկ ձեռնադրութեամբ եպիսկոպոսական աստիճանի կը բարձրացնէ Կոլոտ Պատրիարքը:

Ուսումնասիրելով Կոլոտի կեանքը կը տեսնենք որ ան եղած է շինարար պատրիարք մը: Անոր հովանաւորութեամբ կառուցուած, վերաշինուած եւ նորոգուած են Գումգափուի Մայր եկեղեցին եւ Պատրիարքարանը, Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին,

Ս. Երրորդութեան մատուռը, Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին եւ հոգեւորներ, Ս. Խաչ եկեղեցին, Խասգիւղի փայտաշէն եկեղեցին, Օրթագիւղի Ս. Աստուածածինը, Պալաթի Ս. Հրեշտակապետի, Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, ելն:

Կոլոտ եղած է գրասէր անձնաւորութիւն մը, թէեւ՝ հեղինակութիւն մը չէ ձգած: Համաձայն Նալեան պատրիարքի՝ «աւելի խօսող եղած է քան գրող, մանաւանդ աստուածաբանական նիւթերու վրայ»: Ան ժողովուրդը արեւմտեան զարգացումին հաղորդ պահելու մտադրութեամբ, Իտալիոյ մէջ ուսում առած Խարբերդցի Ղուկաս Վրդ. Աբրահամեանի պաշտօն կու տայ հայերէնի թարգմանելու Հայր Կուռնելիոսի Աստուածաշունչի բոլոր գիրքերուն մեկնութիւնը, Անտառ ալլաբանութեան Ս. Գրոց բառարանը, Սկոթի աստուածաբանութիւնը եւ այլ կրօնական, պատմական եւ գիտական երկեր: Յիշեալ հատորները տպելու համար, ան հիմնած է երկու տպարան, Պոլսոյ մէջ գոյ եղող երկու տպարաններու կողքին:

ԺԸ դարու Պոլսահայ մտաւորական կեանքին վրայ Կոլոտի այլ մէկ անժխտելի նպաստը եղաւ դպրատան հիմնադրութիւնը որուն գլխաւոր դասախօսն էր: Անոր բազում աշակերտներէն շուրջ 25 հոգի կուսակրօն ձեռնադրուեցան, որոնց մէջէն համբաւաւոր դարձաւ Յակոբ Նալեան Զմարացիին, որ Կոլոտի վախճանումէն ետք յաջորդեց անոր:

Կ. պոլսոյ Պատրիարքներուն մէջ ամենէն արդիւնաւոր ու երկարագոյն պաշտօնավարութիւն ունեցող Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի վախճանեցաւ 13 Փետր. 1741ին: Անոր մարմինը ամփոփուեցաւ Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գաւիթը, «ի հարաւոյ կողմանէ

Աւագ դրան»։ Այժմ, անոր դամբանը կը գտնուի եկեղեցւոյ մատրան մէջ։

«Յովհաննէս Պատրիարք Բաղիշեցի, մականուանեալ Կոլոտ», կ'եզրակացնէ Օրմանեան Սրբազան, «ոչ միայն իւր դարուն, այլեւ շատ դարերուն համար կարկառուն դէմք մըն է. կարողութեամբ եւ արդեամբ մեծ, որ Սահակներու եւ Շնորհալիներու պէս հռչակ եւ պաշտամունք իսկ ունեցած կ'ըլլար, եթէ աւելի հին դարերու մէջ ապրած ըլլար» (Ազգապատում. Բ. հտր. էջ 2927)։

Կոլոտի ծննդեան 300 ամեակին առիթով հրատարակուած Յուշագրոյկին մէջ, Շնորհի Արք. Գալուստեան հետեւեալ բառերով բնութագրած է անոր վարքն ու արգասիքը.-

«Սրբակենցաղ վանական, քաջ քարոզիչ վարդապետ, նարպիկ գործիչ եւ արդիւնաշատ մշակ, ու կատարելութեան տիպարին մօտեցող անձ մըն է Յովհաննէս Կոլոտ։ Ամրացուց նախ Հայց. եկեղեցին իր նիւթական ու հոգեւոր կառուցուածքին մէջ, Իսթանպուլէն մինչեւ Երուսաղէմ։ Յաջողեցաւ խաղաղեցնել իր հօտը եւ վերջ տալ սպառիչ խռովութեանց եւ վատնիչ մսխումներու, եւ լարել իր ժողովուրդին նիւթական ու բարոյական կարողութիւնները՝ շինարար գործերու համար։ 1715ին քացաւ Սկիւտարի իր հռչակաւոր դասատունը եւ հասցուց մեծ թիւով աշակերտութիւն։ Թարգմանել տուաւ Արեւմտեան լեզուներէն քաղմաթիւ

աստուածաբանական, քարոզչական, հովուական, փիլիսոփայական, գիտական ու մեկնողական տարողութեամբ գիրքեր։ Այսու Կոլոտ հիմնած եղաւ մեր Երրորդ Թարգմանական դպրոցը, Ոսկեդարէն ու Արծաթի դարէն յետոյ։ Ջարկ տուաւ տպագրութեան՝ մշակոյթի արծարծման եւ ընթերցումի տարածման այդ կարեւոր գործին։ Կարճ ժամանակի մը մէջ հրապարակը ողողուեցաւ քաղմահատոր գիրքերով, որոնք մատչելի եղան ոչ միայն Իսթանպուլի եւ իր անմիջական շրջանակին, այլ նաեւ մինչեւ իսկ Երուսաղէմ եւ էջմիածին։ Ազգային լուսաւորութեան համար Կոլոտ չքաւականացաւ լոկ թարգմանչական գործով, այլ Տարօնի իր նախկին դպրոցներէն, Ս. Կարապետէն, Ամրտօլիէն, Գլակէն եւ այլ վանքերէն բերել տուաւ հազուագիւտ ձեռագիրներ, մեր մատենագրութեան թանկարժէք գանձերը, եւ քաղմագրել տուաւ զանոնք ընդօրինակութեամբ եւ տպագրութեամբ։ Ինք լաւ գիտէր թէ լուսաւորութեան կարօտ ազգ մը նախ լաւ պէտք է ճանչնայ ինքզինքը, իր անցեալին մշակութային արժէքներուն մէջ։ Իր թարգմանածոյ, գրչագրեալ եւ տպագրեալ գործերով կազմեց մատենադարան մը, զոր ժառանգ ձգեց իր դպրոցին, եւ որ մինչեւ մեր ժամանակները շարունակած է գոյութիւնը եւ օգտակարութիւնը... ան կերտեց մեր Արեւմտահայ Արդի Գրականութեան Ոսկեդարը (էջ 5)։

ԲԱԲԳԷՆ ԹՕՓՃԵԱՆ

Տ.ՏԻՐԱՆ ԱՐՔ. ՆԵՐՍՈՅԵԱՆԻ ՎԱՐԳԱՆԱՆՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ 1500-ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ ԽՕՍԱԾ ՃԱՌԸ

Ծ.Ն., Մեր ընթերցողներում կը ներկայացնենք երջանկայիշատակ Տիրան Արք. Ներսիսյանի Վարդանանց պատերազմի 1500-ամեակի հանդեսին խօսած ճառը Լոմլի մէջ՝ 1951 թուականին: Նկատի առնելով որ ձայներիզի վրայ արձանագրուած էր ան, բառերու եւ ոճերու կրկնութիւններ եւ բոլորովին պարագայական բնոյթի հատուած մը յապատեցինք: Փոփոխման ենթարկեցինք միայն բանաւոր արտայայտութեան յատուկ կարգ մը ձեւեր՝ միշտ ջանալով հաւատարիմ մնալ անոնց իմաստին: Չայներիզին վրայ կար ընդհատում մը, զոր բազմակէտով նշանակեցինք:

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Զ.ին հրահանգով եւ կոնդակովն է, որ այս տարի ոչ միայն Ամերիկայի, այլեւ ամբողջ աշխարհի մէջ, ուր որ հայկական եկեղեցիներ եւ հայկական համայնքներ կան, ուր որ հայ ժողովուրդ կայ, այնտեղ կը տօնուի Վարդանանց Պատերազմի 1500-ամեակը:

Վեհափառը, իբրեւ հայ ժողովուրդին սրտին ձայնը, իբրեւ ամբողջ մեր ժողովուրդին կրօնական, եկեղեցական, հոգեւոր պետը՝ արձագանգ կու տայ ամբողջ ազգի մտածումին եւ զգացումին, եւ կոչ կ'ընէ մեզի տօնել Վարդանանց 1500-ամեակը: Եւ հրաշալի երեւոյթ է, որ Վեհափառին այդ ձայնը լեցուն արձագանգ կը գտնէ բոլոր հայ սրտերու եւ մտքերու մէջ՝ ցրուած աշխարհի չորս ծագերուն:

Եթէ տեսնէք զանազան ազգերու տօնախմբութիւնները, տեսնէք թէ Ամերիկայի, Անգլիոյ, Ֆրանսայի մէջ ի՞նչ տօներ կը տօնեն, պիտի տեսնէք որ չկայ տօն մը, որ 1500 տարուան հնութիւն ունեցող դէպքի մը ակնարկէ: Բացի քրիստոնէական եւ եկեղեցական տօներէն, ուր Աստուածորդայն տնօրինութիւնները կը յիշատակեն, բոլոր միւս տօները շատ աւելի նոր են՝ քան թէ մեր Վարդանանց տօնը:

Շատ քիչ անգամ կը հանդիպինք այսչափ յարատեւ, այսչափ յամառ յարգանքի ժողովուրդի մը կողմէ իր անցեալի հերոսներուն: Առ հասարակ անոնք, այդ մեծ մարդիկը, կ'աղօտանան մարդոց մըտքին մէջ. անոնց յիշատակը՝ Պետրոս Դուրեանի խօսքով՝ կը թառամի, եւ մարդոց համար անոնք այլեւս կը դադրին իմաստ ունենալէ, եւ կը մնան պատմութեան դասագիրքերու մէջ: Մարդիկ պատմութիւնը ուսումնասիրելու ատեն կը կարդան անոնց

անունը, եւ թերեւս ոմանք կը ներշնչուին անոնցմէ, բայց հաւաքական մեծ տօնախմբութիւններ չեն սարքեր, երբ այլեւս 1500 տարիներ անցած են անոնց կեանքին եւ գործին վրայէն:

Իսկ այն իրողութիւնը՝ որ 451 թուականին պատահած դէպք մը տակաւին կը հաւաքէ հայ ժողովուրդը իր շուրջը, տակաւին անոնց միտքը եւ անոնց սիրտը կը խանդավառէ եւ կը լուսատրէ, եզակի երեւոյթ մըն է, որ մեր ժողովուրդին պատիւ կը բերէ եւ մեր ժողովուրդին գաղափարական ազգ մը, հոգեւոր բաներու նուիրուած ազգ մը ըլլալուն ապացոյցը կու տայ: Վասնզի Վարդանանց դէպքը մեր ազգին կեանքը իր մէջը կը խտացնէ:

Ինչպէս որ անհատներու կեանքին մէջ դէպքեր կան, որոնք իրենց ամբողջ կեանքը կ'որոշեն, ինչպէս որ երբեմն ձեզմէ ամէն մէկուն կեանքին մէջ դէպք մը պատահած է, որ վճռած է թէ ձեր կեանքին ճամբան ի՞նչ պիտի ըլլայ, այնպէս ալ ազգերու կեանքին մէջ դէպքեր կան, որոնք վերջնականապէս կը վճռեն թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ կեանքը եւ նկարագիրը այդ ազգին: Վարդանանց ճակատամարտը մեր ազգի կեանքին մէջ այդպէս անկիւնադարձ յառաջ բերող դէպք մը, հայ ազգին ճակատագիրը որոշող դէպքերէն մէկը եղած է:

Քրիստոնէութեան դարձը, գրի գիտի եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան դէպքը եւ Վարդանանց պատերազմը, կ'ենթադրեն ես, այն երեք մեծ դէպքերն են որ իրենց կնիքը դրած են մեր ազգին ճակտին վրայ եւ մեր ազգի ամէն մէկ անդամին ճակտին վրայ՝ այդ թուականէն մինչեւ այս թուականը, եւ այդ կնիքը եւ այդ դրոշմը անքիծ պիտի մնան երկա՛ր այդ դարերուն, որոնք մեր առջեւն են տակա-

ւին: Կարծես թէ Վարդանանց պատերազմի պատմութեան մէջ մենք հայելիի նման մենք զմեզ կը տեսնենք:

Բայց այստեղ կ'ուզեմ ձեզի յիշել ուրիշ պարագայ մը, որ առ հասարակ կը մոռցուի: Աշխարհի պատմութիւնը երկա՛ր է, նոյնպէս նաեւ ազգերու պատմութիւնը, եւ անոնց մէջ կարելորդ դէպքեր անհուն եւ անհամար են, որոնք պատմութեան գիրքի մը երկու կողքերուն կամ հատորներուն մէջ ամփոփուած են: Եթէ հարիւր դէպք պատահած է, անոր մէկ հատին մասին թերեւս գաղափար ունինք: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ կարգ մը դէպքեր կան, որոնք գրուած չեն եւ ուրիշներ կան, որոնք գրուած են:

Մարդ մը, որ 450-ական թուականներուն Վարդանանց պատերազմը տեսնելէն եւ դէպքերուն իրագրէկ ըլլալէն ետքը, եթէ ծոյլ մէկը եղած ըլլար, եւ փոխանակ ներսի իր կրակէն վառելով՝ գրիչը ձեռքը առնելով Վարդանանց պատերազմի մասին գրած չըլլար, եւ իրմէ զատ միւս հարիւր հազարաւոր մարդոց նման «տեսանք անցանք» ըսէր, եւ գրիչը առնելով մագաղաթին վրայ չդրոշմէր այն ինչ որ Վարդան եւ Վարդանանք գործեցին, ո՛չ թէ միայն մենք այսօր Լուիլի մէջ այս ափ մը հայութիւնը քով քովի եկած պիտի չըլլայինք, ո՛չ միայն այսօր 1500-ամեակ մը պիտի չտօնէինք, այլեւ թերեւս մեր ազգին ճակատագիրը տարբեր պիտի ըլլար:

Մեր ազգի պատմութեան մէջ շատ դարեր կան, որոնք պատմիչ չեն ունեցած եւ պատմիչ ունեցած չըլլալուն համար այդ դարերուն դէպքերը մեզի համար մութ են: Բայց մարդ մը կար 450-ական թուականներուն -- ճիշդ թուականը չենք գիտեր թէ երբ գրեց -- որ այնչափ վառուցեալ իր մտքով եւ սրտով, որ ելաւ եւ արիւնով եւ կրակով մագաղաթի էջերուն վրայ արձանագրեց Վարդանանց պատմութիւնը: Այդ մարդը կը կոչուի Եղիշէ վարդապետ, վանական մը, թերեւս եպիսկոպոս մը: Անոր գիրքն էր որ հնարատր դարձուց իրական մէջ Վարդանանց պատմութեան կատարած դերը: Վասն զի եթէ Եղիշէն չգրէր, եւ կամ անճարակ մարդուն մէկը գրէր՝ չկարենալով դէպքերը ներկայացնել, Վարդանն ալ պիտի շարուէր մեր պատմութեան շա՛տ մը ուրիշ հերոսներուն եւ կարելորդ մարդոց կարգին, որոնք դեր մը կատարած են եւ

սակայն պատմութիւնը վրանին մոխիր ցանած է:

Եղիշէն էր որ Վարդանանց այդ կրակը իր հոգիէն փոխանցելով՝ ելեկտրական թելի մը նման՝ դարէ դար իր յաջորդներուն կը փոխանցէ տակաւին: Այս փոքրիկ գիրքին եւ անոր էջերուն վրայ արձանագրուած պատմութեան մասին է խօսքս: [Սրբազանը կը թուի թէ ներկաներուն ցոյց տուաւ Եղիշէի փոքրադիր մէկ հրատարակութիւնը:] Ժողովրդական մեր բանաստեղծներէն մէկը այս գիրքին մասին խորհելով այնպէս՝ ինչպէս որ ես հիմա ձեզի ներկայացուցի, հետեւեալ շա՛տ սրտագրաւ եւ շա՛տ պարզ ոտանաւորը գրած է եւ ես կ'ուզեմ զայն ձեզի կարդալ:

Ոսկեծղի, գեղեցկատիպ ո՛վ իմ
գրքոյկ ոսկեշունչ,
Ազգիս փառքը, անբախտ օրը դու
քարոզես անմոռունչ,
Քեզ կարդալով կը մոռնամ ես
թերութիւնք մեր ազգին,
Դէպ չայ եղբարքս գութ ու սիրով
միշտ կը լցուի իմ հոգին:*

*Մտքիս մէջը ես միշտ կ'ասեմ
Հերոս Վարդան մեր քաջին,
Անհնար է անփառունակ ստորուկ
մեան կամ կորչին:
Ա՛յ պատանի, ուշո՛վ կարդայ այս
գրքոյկը ոսկետառ,
Որ համոզուիս որ մեր հայր
կորչելու ազգ չէ ի սպառ:*

** Ոսկեծղի կը նշանակէ ոսկի
գիծեր ունեցող, ոսկի գիծերով շինուած:*

Կարդալ պէտք է Եղիշէն՝ տեսնելու համար թէ ո՛վ էին Վարդանանք եւ ի՞նչ էր նշանակութիւնը եւ արժէքը Վարդանանց պատերազմին: 451-էն առաջ՝ 449-ին ծայր տուաւ այն կռիւր, զոր Վարդանանք մղեցին, եւ այդ երեք տարիներուն մէջ շատ կարելորդ դէպքեր եւ մանրամասնութիւններ կան խտացած: Այդ դէպքերը շատ ուշագրաւ են: Եթէ ուշադրութեամբ սերտելու ըլլաք՝ թերեւս նոր լոյսեր կրնաք գտնել անոնց մէջ: Բայց ամբողջ այս գիրքը եւ այդ երեք տարուան ընթացքին պատահածները դժուար չէ երկու մախադասութեամբ ամփոփել: Վասնզի բոլոր մեծ դէպքերը մէկ խօսքով կարելի է ըսել:

450 թուականին պարսկական կայսրութիւնը իր զօրութեան գագաթնակէտին հասած էր: Զօրաւոր էր: Յոյներուն դէմ [Պարսիկներ] պատերազմ մղած եւ զանոնք պարտութեան մատնած էին 440 թուականին: Եւ ինչպէս ամէն բռնատրոնեայ մեքոտը եղած է, ուզեցին որ բիւզանդական կայսրութիւնը պարտութեան մատնելէ ետքը, իրենց ոյժը տարածեն դէպի արեւմուտք եւ քաղաքակիրթ աշխարհը գրաւեն: Ինչպէս Հիթլեր ըրաւ, հին ատեն Ադրեսանդը ըրաւ, 19-րդ դարու սկիզբը Նափոլէոն ըրաւ, եւ տակաւին ուրիշ մարդիկ այսօր ալ կը փորձեն եւ տակաւին վաղն ալ պիտի փորձեն:

Անգամ մը որ յաղթականի ճամբան բռնեցիր, այլեւս սահման չես ճանչնար: Յազկերտ Պարսից թագաւորն ալ այդպէս զգաց եւ ուզեց քալել դէպի արեւմուտք: Բայց դէպի արեւմուտք ճամբուն վրայ հայերը գտաւ: Քրիստոնեայ էին եւ քրիստոնեայ ըլլալով՝ բիւզանդական կայսրութեան, յոյներուն եւ հռովմէացիներուն մըտքի եւ սրտի մօտիկութիւն ունէին: Այդ պատճառաւ ուզեց հայերը Քրիստոնէութենէ հեռացնել, որպէս զի իրեն հաւատարիմ ըլլային եւ անոնց վրայէն անցնելով կարենար արեւմուտքը զարնել: Բայց ձախողեցաւ, որովհետեւ հայութիւնը մերժեց իր հոգին ծախել եւ ծառացաւ պարսից այս ծաւալական քաղաքականութեան դէմ: Եւ, ի պահանջել հարկին, իրենց կեանքը վրայ տուին Վարդան եւ իր ընկերները: Այս է Վարդանանց պատմութիւնը:

Նորէն կ'ըսեն. դէպքերը, մանրամասնութիւնները, Վասակին եւ Վարդանին վէճերը եւ ուրիշ շատ բաներ շատ ուշագրաւ են: Պէտք է որ այս գրքոյկը կարդաք, ինչպէս Քամառ Քաթիպան կ'ըսէ: Միայն պատմանիւններուն համար չէ անոր ընթերցումի հրահանգը, այլ նաեւ չափաւասնեւորն համար է:

Պէտք է գիտնալ, որ Վարդանանց պատերազմը պարզ ինքնապաշտպանութենէ աւելի բան մըն էր: «Պարսիկը մեր վրայ յարձակեցաւ՝ ինքզինքնիս պաշտպանենք» ըսելէն շատ աւելի բան մըն էր: Հայ նախարարութիւնը եւ հայ հոգեւորականութիւնը ուզեցին յանդուգն քայլ մը առնել եւ բիւզանդացիներուն, ինչպէս նաեւ պարսից, սահմաններուն վրայ գտնուող ուրիշ

ազգերուն հետ դաշնակից ըլլալով՝ ուզեցին պարսիկներուն այնպիսի դաս մը տալ, որ անգամ մըն ալ չկարենան գլուխին վերցնել:

Պէտք չէ մոռնալ որ հայոց քրիստոնէութեան դարձը՝ չորրորդ դարու սկիզբը, եւ հայոց գրականութեան ծաղկումը՝ հինգերորդ դարուն սկիզբը, հայ ազգին նախ տուին հոգեւոր եւ բարոյական ոյժ մը, եւ կարճ ժամանակի մէջ, հինգերորդ դարու կիսուն, այդ հոգեւոր եւ բարոյական ոյժը վերածուեցաւ տնտեսական եւ զինուորական ուժի: Եւ եթէ օտար պատմիչները կարդալու ըլլաք, մանաւանդ բիւզանդագէտներու գործերը, պիտի տեսնէք որ այն ժամանակի հայոց ազգը քաղաքակիրթ աշխարհի զօրաւոր ազգերէն մէկն էր: Իրաւ է որ երկու հզօր կայսրութիւններ կային, բայց կայսրութիւն ըստածը ազգ չէ, այլ ազգերու համախմբում մը: Այս երկու կայսրութեանց մէջ ալ ապրող ազգերէն զօրաւորներէն մէկն էր հայ ազգը Փոքր Ասիոյ մէջ: Այդ պատճառաւ մէկ կողմէն բիւզանդացիք, միւս կողմէն պարսիկները եւ տակաւին ուրիշ ազգեր շատ յարգանքով կը նայէին հայ ժողովուրդին, եւ եթէ ան իր տնտեսական եւ զինուորական ուժին վրայ վստահութիւն չունենար, այդ խիզախ քայլը, զոր Վարդան առաւ, դժուար թէ առնէր այնպէս եւ այն ձեւով ինչպէս որ պատահեցաւ: Այնպէս որ, 400 թուականէն մինչեւ 628 թուականը, գրեթէ երկու դարու ընթացքին, մեր ազգը հետըզհետէ զօրացած եւ Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն կարեւոր ազգային տարրերէն մէկը եղած էր, եւ այդ պատճառաւ՝ իր զուտ ազգային սահմանէն անդին, ուրիշ մեծ դատերու պաշտպան ըլլալու մեծութիւնը ունեցաւ: Եւ այդ ժամանակի միջազգային, այսինքն՝ քրիստոնեայ աշխարհի՝ մեծ դատին համար կոռուելու պատրաստ եղաւ եւ ուզեց քրիստոնէական դատը՝ Պարսկաստանի վրայ զարնելով՝ քրիստոնէական կրօնի եւ քրիստոնեայ ազգերու սահմանները դէպի արեւելք տարածել: Եթէ պատմութիւնը այդ լոյսով կարդանք, չափազանց ուշագրաւ եւ շատ հետաքրքրական բաներ պիտի գտնենք Փարպեցիին, որ ուրիշ պատմիչ մըն է, եւ Տիգիշէին մէջ:

Աւետարանին մէջ խօսք մը կայ, որ կ'ըսէ. «Եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ

յերկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ. իսկ եթէ մեռանիցի՝ բազում արդիւնս առնէ»։ «Եթէ ցորենի հատիկը գետին իյնալով չըմեռնի, ինքը միս միմակը կը մնայ. իսկ եթէ մեռնելու ըլլայ՝ շա՛տ արդիւնք կու տայ»։ Պա՛րզ երկրագործի ամէն օր դաշտին մէջ, եւ կամ կեանքի մէջ մեր տեսած մէկ երեսոյթն է այս՝ ցորենի հատիկին մեռնիլը կամ չմեռնիլը, որ ազգերու համար՝ բարոյական եւ հոգեւոր իրողութեանց համար ալ հաւասարապէս ճիշդ է։ Վարդանանք մահը յանձն առին, որպէս զի միմակնին չմնան, այլ՝ արդիւնք տան։ Եթէ չկրցան քրիստոնէական աշխարհի սահմանները դէպի արեւելք տարածել, այնուհանդերձ յաջողեցան կասեցնել կրակապաշտութեան կրօնքը եւ պարսկական կայսրութեան սահմանները մինչեւ Կոստանդնուպոլիս եւ, տակաւին ո՛վ գիտէ, թերեւս մինչեւ Եւրոպա . . .

[Պարսիկներ ուզեցին հայոց] զինուորական ոյժը իրենց անկեղծ եւ մնայուն դաշնակից ունենալ։ Ատոր համար ամէնէն առաջ հայոց հաւատքին զարնել ուզեցին՝ դէպի արեւմուտք իրենց բանակները քշել կարենալու համար։ Բայց հայերը թող չտուին։ Եթէ կրակապաշտութիւնը ընդունէին, եւ եթէ պարսից թագաւորին հրամանը գործադրէին, ֆիզիքապէս բան մը չէին տուներ։ Ամէն մարդ թերեւս քիչ մը աւելի հաց կ'ունենար, թերեւս քիչ մը աւելի տուրք կը վճարէր եւ տնտեսապէս, ֆիզիքապէս աւելի հանգիստ կ'ըլլային։

Հիմա ալ շատ խելացի մարդիկ կան մեր ազգին մէջ, որ ամբողջ հարցը այս ֆիզիքական գոյութեան հետ կը կապեն եւ պատմութիւնը ամբողջ այդ տեսակէտով կը դիտեն։ Վարդանանք այդ տեսակէտով չդիտեցին կեանքը։ «Եթէ կռուիլ եւ մեռնիլ պէտք է, կը կռուինք եւ կը մեռնինք, բայց ազգը իր հաւատքը չի կրնար ծախել եւ վրայ տալ» ըսին։ «Եթէ պարսիկները մեր վրայ ծանր հարկեր պիտի դնեն, թո՛ղ դնեն, բայց մենք մեր հաւատքի, մեր խղճի ազատութիւնը, մեր ազգին հոգեւոր նկարագիրը չենք ուզեր վրայ տալ», ըսին։ Եւ ուր որ այս հոգեկան ոյժը կայ, ետեւէն անպայման ֆիզիքական կամ նիւթական ոյժը երեսան կու գայ։

Ակնարկեցի խօսքիս սկիզբը թէ ինչպէս քրիստոնէութեան դարձը, գրի գիտը

եւ Վարդանանց պատերազմը հայ ազգը տնտեսապէս, զինուորապէս մեծ եւ գորատոր ազգ մը ըրին, փոխանակ թող տալու որ ան կորսուէր ուրիշ իրանական ցեղերու ընդհանուր խառնարանին մէջ։

Վարդանանց գործին արդիւնքը, անոնց մահուան մեզի տուած կեանքին արդիւնքը ո՞վ կրնայ պատմել, արդարեւ։ Որչա՛փ ալ խօսինք այդ մասին, ո՛ր անկիւնէ ալ դիտենք այդ հարցը, երբեք պիտի չկարողանանք սպառել նիւթը, վասն զի Վարդանանք էին որ հայ ազգը հերոսութեան բարձունքը հանեցին։ Այնպիսի հերոսութիւն մը տուին անոնք հայ ազգին, որ ան կրցաւ դիմադրել արաբներու եւ անկէ ետքը սելճուքներու, թաթարներու, եգիպտացի մեծուքներու, թուրքերու արշաւանքներուն եւ բոլոր այն ազգերուն, որոնք շարունակ ուզեցին մեր ազգը կոխկռտել։ Մենք քիչ մը ծռեցանք, անոնք մեր վրայէն անցան. իրենք կորսուեցան, բայց մենք մորէն մեր գլուխը բարձրացուցինք, ինչպէս մինչեւ այսօր իրողութիւն է։ Հայ ժողովուրդին հերոսութեան հոգի՛ն ներշնչեցին Վարդանանք։

Իրաւ է, պատմութիւնը կը փոխուի։ Այն ատենուան ազգերէն ո՛չ բիւզանդական կայսրութիւն կայ այսօր, ո՛չ պարսկական կայսրութիւն։ Երբ որ մահմետականութիւնը եկաւ, պարսիկներու կրօնքն ալ աւելց եւ անոնց մեծութիւնը պատմութեան էջերուն վրայ նետեց։ Անկէ ետք՝ պարսիկները մահմետական ազգերէն մէկը եղան՝ թիով փոքր։ Բիւզանդական կայսրութիւնը կտոր կտոր եղաւ պատմութեան ընթացքին, եւ ի վերջոյ արաբներու եւ թուրքերու հարուածներուն չկրցաւ դիմանալ։ Կայսրութիւնները գացին, բայց ազգերը մնացին, ազգե՛րը, որոնք ո՛չ թէ քաղաքական, այլ աւելի հոգեկան ըմբռնումներ են։ Ազգ ըստածին շաղախը, անոր անդամները իրար կապողը հոգեւոր բաներն են առաւելապէս։ Ետքէն է որ այդ հոգեկան իրողութիւնները կը վերածուին նիւթական եւ աշխարհիկ բաներու. բայց սկիզբը զայն պահողը, ոտքի բռնողը՝ հոգեւորն է։ Այդպէս կ'ապացուցանէ պատմութիւնը քրիստոնէութեան դարձն, գրի գիտն, Վարդանանց պատերազմէն մինչեւ այսօր։ Եւ ո՛չ միայն մեր ազգին՝ այլ ամէն ազգերու մէջ այն բանը կ'ապա-

ցուցանե: Ազգ մը քով քովի բռնողը եւ անոր կենսունակութիւն տուողը այն հոգեկան միատորն է, որուն հաւատարիմ են այդ ազգին անհատները:

Պատմութիւնը, ըսի, կը փոխուի. անունները կը փոխուին ազգերուն, երկիրներուն, աշխարհագրական սահմանները տեղէ տեղ կը փոխադրուին. լեզուները կը փոխուին եւ անճանաչելի կը դառնան: Դասական հայերէնը կը դառնայ [միջին հայերէն եւ] աշխարհաբար. [միջին հայերէնը] կը դառնայ գաւառաբարբառ: Այս ազգէն, այն լեզուէն բառեր կու գան մէջը կը խառնուին: Գաղղիայի լեզուն կ'ըլլայ ֆրանսերէն, լատիներէնը կ'ըլլայ իտալերէն, ուրիշ լեզուներ ամբողջ կերպարանքնին կը փոխեն, բայց դատը, այն հոգեւոր ճշմարտութիւնները, որոնց նկատմամբ հաւատարմութիւն կը ցուցնեն ազգերը, անոնք կը մնան միշտ նոյնը: Դարերը չեն կրնար զանոնք փոխել: Քրիստոնէական հաւատքի յաղթանակի դատը եւ այն բոլոր սկզբունքներու դատը, որոնք կ'ամփոփուին մեր կրօնքին եւ մեր հաւատքին մէջ, հոգեկան ազատութեան դատը, խղճի բարձրութեան եւ ազնուութեան դատը, այդ դատերը նոյնն էին հինգերորդ դարուն եւ նոյնն են այսօր, քսաներորդ դարուն. նոյնը պիտի ըլլան քառասուներորդ դարուն:

Եւ հայութիւնը իր պայքարը պէտք է մղէ Վարդանանց շաւիղով:

Պայքար՝ նախ մեր հայրերու հոգիին հաւատարմութեան համար: Պայքար՝ մեր ազգային միութեան համար: Վասն զի այդ միութեան չգոյութիւնն էր որ Վարդանանց հոգեկան յաղթանակին չտուաւ նաեւ պատերազմական, զինուորական յաղթանակի մը արտաքին հագուստը: Վասակին դաւաճանութիւնն էր որ ջլատեց ազգին զինուորական եւ նիւթական ոյժը, եւ ատելի արիւն թափել պէտք եղաւ երեսուն տարի, մինչեւ որ այդ վերջը, որ բացուեցաւ Վասակով, կարելի եղաւ բուծել:

Պայքար պիտի մղենք մեր ազգային միութեան համար, համամտութեան համար, երկրորդական եւ մեր կեանքին բո՛ւն կեդրոնական ջիղերուն հետ կապ չունեցող խնդիրներու մասին իրարու հետ կռիւ պիտի չընենք: Պիտի առաջին բաները առաջին նկատենք եւ երկրորդ բաները

միշտ երկրորդական: Եւ մեր համերաշխութիւնը առաջին գետնի վրայ պիտի դնենք, հիմակ ալ, քսաներորդ դարուն, ինչպէս՝ հինգերորդ դարուն: Վասն զի ցաւալի է ըսել որ պատմութիւնը շարունակ ինքզինք կը կրկնէ: Մարդիկ, սակայն, պէտք է պայքարին, որ պատմութիւնը իր սխալները չկրկնէ, այլ իր ճիշդ բաները միայն կրկնէ: Այդ է մեր դերը: Պէտք է մղենք պայքար հայութեան հաւատքին եւ անոր մշակոյթին պահպանման եւ բարգաւաճման համար: Պէտք է պահենք այն ընդունարանները, որոնց մէջ Վարդանանց հոգին կը մնայ: Մեր լեզուն, մեր աւանդութիւնները, մեր սովորութիւնները, մեր ազգասիրութիւնը, վերջապէս՝ ինչ որ ունինք, գեղարուեստական մեր արտադրութիւնները, այն բոլոր բաները, որոնք ընդունարանի տեղ կը ծառայեն՝ պահելու համար այն հաւատքը եւ այն հոգին, որ Վարդանանց քաջերը հերոսութեան մղեցին: Պայքար պէտք է մղենք ապահովելու համար սէրը եւ ազատութիւնը մեր ազգին մէջ. թէ՛ մեր ազգին եւ թէ՛ ամբողջ մարդկութեան մէջ: Վասն զի եթէ միմիայն մենք մեր ազգի սահմաններուն մէջը ամփոփուինք, այն ատեն ազգային անձնասիրութիւն մը ըրած կ'ըլլանք. եւ ինչպէս որ անհատական անձնասիրութիւնը գէշ բան է, ազգային անձնասիրութիւնն ալ գէշ բան է:

Եթէ պատմութեան անդրադառնալու ըլլաք, հինգերորդ դարուն ըլլայ կամ այս դարուն, տարբերութիւն չ'ընէր, պիտի տեսնէք որ այն ազգերը, որոնք ազգային անձնասիրութեան մէջ իրենք զիրենք բանտարկած են, իրենց գլխուն միշտ աղէտներ են եկած:

Նիւթապաշտութեան եւ աշխարհիկ ձգտումներու դէմ պիտի մղենք պայքարը: Պիտի մայինք որ այն կրակը եւ այն լոյսը, որ Վարդանանց վառեցին, երբեք ցուրտ հովեր չգան, չմարեն եւ մոխիրի չվերածեն զանոնք, աստուածային օրէնքներու հնազանդութեան այդ ոգին:

Ուրախալի է, ինչպէս սկիզբէն ըսի, որ մենք Վարդանի անունով տակաւին 1500 տարի ետքը կը հաւաքուինք, քով քովի կու գանք այնպիսի երկրի մը մէջ, որ Վարդանանք իրենց երազին մէջ անգամ չէին կրնար տեսնել եւ որ մա՛րդ չէր գիտեր որ

աշխարհի վրայ այսպիսի երկիր մը կայ: Ի՞նչ բաներ կ'ընէ պատմութիւնը, որ Վարդանանց սերունդները այսպէս կամ այնպէս ուրիշ տեսակ բռնակալութեան մը՝ թրքական բռնակալութեան, ճանկերէն ազատին, եւ զան հազարատը մղոններով հեռու այս երկրին մէջ, տարբեր լեզուով եւ սովորութիւններով: Այստեղ կարճ ժամանակի մը մէջ – յիսուն տարին ազգի մը կամ համայնքի մը կեանքին մէջ կարճ է – հաստատուն, բայց տակաւին ո՛չ Վարդանի անունը մոռնան, ո՛չ Վարդանանց հոգիին նկատմամբ իրենց հաւատարմութիւնը գէթ լեզուով ուրանան, եւ անոր անունովը տակաւին հաւաքուին այս երկրին մէջ այսչափ ատեն ետք, այսչափ հեռու երկրին մէջ:

Ասիկա միաբարական եւ ուրախարար երեւոյթ է: Եւ սակայն, սիրելի ժողովուրդ, ամենքդ ալ ձեր սրտին խորէն գիտէք, որ այնչափ ալ ապահով չէ մեր հոգին այս երկրին մէջ, եթէ պէտք եղած ջանքը չբաշխենք եւ պէտք եղած գիտակցական կռիւր չմղենք այնպէս՝ ինչպէս Վարդանանց մղեցին այդ գիտակցական կռիւր: Առանց կռիւի յաղթանակ չկայ: Ինքնիրեն բան մը չի պատահիր: Մենք մեզի չենք կրնար ծուլաբար բան մը ընել: Եթէ Եղիշէն այդ կրակը չունենար, չեյլէր չգրէր այդ մասին օրերով եւ շաբաթներով, Վարդանանց պատմութիւնը թերեւս պիտի մոռցուէր: Կամ պզտիկ ակնարկութիւն մը պիտի ըլլար հոս ու հոն: Այնպէս ալ, պէտք է որ այդ կրակը վառի ամէն մէկուն սրտին մէջը, որպէս զի կարենանք մենք եւս մասնակից ըլլալ այն լուսատու եւ անթառամ պսակին, երկնաւոր այն պսակին, որով Աստուած զարդարեց Վարդանանց եւ անոնց հաւատարմի ընկերներուն զըլուխը: Այդ պսակը, որ կը շողայ մեր փառապանծ նախնիքներու գլխուն, շողայ նաեւ, եթէ մինչեւ իսկ այդչափ պայծառ չըլլայ՝ ինչպէս անոնց գլխուն, մեզմէ ամէն մէկուն գլխուն վրայ:

Պզտիկ ազգ ենք, բայց կրնանք մեծ գործեր տեսնել: Այդ գիտակցութեամբ Վարդանանց այսպէս անմահացան եւ այս առիթով, իբրեւ Առաջնորդը Ամերիկայի մեր եկեղեցիին, ուրիշ բան չունիմ ձեզի ըսելիք, բայց միայն պարզ, սովորական յորդորը, որ շարունակ կը լսենք եւ միշտ պէտք է լսենք, որ Վարդանանց մահը արհամարհելով քաղցին առաջ՝ դէպի Աստուած, դէպի ազգին մեծութիւնը, դէպի ազգին հոգիին բարգաւաճումը: Նոյն ճամբայէն պիտի քալենք մենք բոլորս, որ տակաւին կը ճանչնանք Վարդանանց իբրեւ մեր նախահայրը, եւ անոր հաւատարմութեան զգացումը ունինք մեր մէջ:

Պիտի քալենք նոյն ճամբայէն՝ սորվելով այն գոհողութիւնները, զորս անոնք ըրին. մենք ալ տարբեր միջոցներով, մեր գիտցած ձեւով՝ այն նուիրաբերումով, որ մեզմէ կը պահանջուի:

Այսօր պարսիկը չկայ, որ փիղերով մեր վրայ քալէ: Այսօր թուրքը չկայ, որ մեզ տնտեսական եւ զինուորական ուժին ներքէւ ճզմելու հետամուտ ըլլայ: Փառք Աստուծոյ, ազատ եւ երջանիկ Ամերիկայի մէջ ենք: Անոր հպարտ քաղաքացիներն ենք: Այս երկրին մէջը ամէն տեսակ առաւելութիւն եւ ամէն տեսակ վայելք կը վայելենք: Այդ մեծ բախտին մէջ, որ հոս գտնուած ենք, արժանի ենք: Եւ սակայն կռիւր երբեք չի դադրիր: Հոս ալ ճերմակ վտանգներու դէմ, ուրիշ տեսակ վտանգներու դէմ, անտարբերութեան, տգիտութեան, անհաւատարմութեան, նիւթապաշտութեան վտանգներուն դէմ «ինչ հոգս է» խօսքի դէմ պէտք է որ կռիւ մղենք եւ կռիւնիս դիրքին կռիւ չէ:

Իմ մաղթանքս այն պիտի ըլլայ, որ Աստուած ամէնուս ոյժ եւ կարողութիւն տայ, որպէս զի կարողանանք այդ կռիւին մէջ միշտ այնչափ յաղթական ըլլալ, ինչպէս Վարդանանց յաղթական եղան:

ՏԻՐԱՆ ԱՐՔ. ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՂԱԶԻՆԵԱՆ Հայագետը և բանաստեղծը

Երեք տարի է արդեն, որ մեզանից ընդմիջտ հեռացել է անուանի նարեկացիագետ, Երեւանի Արեղեանի անուան գրականության ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող, բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր Արշալոյս Ղազինեանը:

Ա. Ղազինեանի հետաքրքրությունների ոլորտը հայ հին և միջնադարեան գրականության շրջանն էր: Իրրեւ գրական իսկական անհատականություն՝ նա անդամանան նուիրեալ էր, առինճնող մտաւորական, որի ուսումնասիրությունները անցնելի հետք թողեցին հայագիտութեան մի կարեւոր բնագաւառի՝ նարեկացիագիտութեան և միջնադարագիտութեան ասպարէզում: Թէւ, իհարկէ Նարեկացիով Ա. Ղազինեանի վաստակը ամբողջութեան էր ձգտում, բայց որով չէր սպառուում: Առհասարակ, Ա. Ղազինեանի բանասիրական հետազոտություններին յատուկ էր գրական «ներքին մտեքմութիւնը», զգացողութեան, ճաշակի և ճշգրտութեան «միասնականութիւնը», որով ներշնչուում էր Ա. Ղազինեանը ինչպէս միջնադարի երկերը քննելիս, այնպէս էլ աւելի ուշ շրջանի՝ Յովհաննէս Թումանեանի, Նդիշէ Զարեկի գրական առանձին դիմանկարները կերտելիս: Ընդ սմին, հետաքրքրությունների այդ ամբողջականութեան մէջ գիտնականը, բանասէրը, գրականագետը ասես կերպաւորուում էին նրա անձով, գրչի ծաւալուն, հոռտորական մաքրութեամբ թղթին յանձնուում ասես «թեքեւութեամբ-տառապանով», և ինչպէս Տէրեանն է բնորոշում՝ Ա. Ղազինեանի առումով եւս կարելի է ասել՝

Թեքեւ էր արուեստն իմ, խնդում,
Բայց կեանքս այնպէս դժուարին էր...

Վերջին տասնամեակների հայագիտությունն, անշուշտ, միջնադարագիտութեան ասպարէզում ժառանգելով քննութեան կարօտ րազմաթիւ հարցեր, տեխտաբանական և բանասիրական ճշգրտումների, տեսական և գրականագիտական լուծումների կարօտ հարցեր, կարիք ուներ Ա. Ղազինեանի նման հայագետների, որոնց ձեռքերը բանաստեղծի լեզուով ասած, պէտք է մաքուր լինեն...: Վաստակաշատ գիտնականը սա լաւ գիտէր, թէւ, ասես, ամէն ինչ անում էր երեխայի «հրնուանով», բայց միաժամանակ իր ուսումնասիրությունների արդիւնքները ծառայեցնում էր՝ պատասխանելու պատմութեան առաջադրած հարցերին, որոնք առատօրէն այսօր անտեսում են, աղաւաղում: Պատմականութիւնը, գեղարուեստականութիւնը արժեւորման այն չափանիշներն էին, որոնցով առաջնորդուում էր վաստակաւոր հայագետը իր աշխատանքներում, որոնցից առանձնապէս մնայուն հետք են թողել «Դիմառնութիւնը միջնադարի հայ գրականութեան մէջ», «Գրիգոր Նարեկացին և Երգ Երգոցը», «Ներքողը հայ հին գրականութեան մէջ», որոնք աչքի են ընկնում նիւթի ընդգրկման, տեսական-վերլուծական խոր ընդհանրացումներով:

Ա. Ղազինեանի հայագիտական աշխատանքի արժեւորման մէջ, այնուամենայնիւ, կարեւորը կարելի է համարել ազգային հին գրականութեան կարեւորագոյն հիմնախնդիրների լուծմանն արձագանքող ծաւալուն երկերը: Առաջին գործը «Առաքել Բաղիշեցի. 15-րդ դ.» (1971) հետազոտությունն է: Այն ամբողջական պատկերացում է տալիս Բաղիշեցու անձի և գործի, ժամանակի մասին, բանասիրական և մատենագրական նիւթի ընդգրկումով լուսարանում Բաղիշեցու արձակ և չափածոյ ժառանգութեան գեղարուեստական և պատմական-գաղափարական դերը միջնադարեան գրականութեան մէջ: Գրչի երկրորդ մասում հայագետը ընդգրկում է Բաղիշեցու չափածոյ երկերի համեմատական

բնագրերը, որոնք փաղուել են աւելի քան 70 գրչագիր եւ տպագիր աղբիւրներում պահպանուած տարբերակներից, որով նիւթը սպառիչ բնութագիր է ստանում:

Հայագիտութեան մէջ, առանց չափազանցութեան, Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» երկի ֆենական բնագրի լոյս ընծայումը (Երեւան.1995) հայ միջնադարագիտութեան վերջին տասնամեակների նուաճումներից է: Շուրջ 15 տարի, երկարատեւ տեմանքով, 60 ձեռագրերի համեմատական ֆենութեամբ, Ա. Ղազինեանը եւ Պօղոս Խաչատրեանը, անանձնեայ նուիրումով, առասպելական ջանքով պատրաստեցին մեր ժողովրդի մեծագոյն հանճարի Նարեկացու յանրաժամանանք...«Մատեանի» բնագիրը՝ առաջաբանով, տարբերակներով եւ ծանօթագրութիւններով հայ միջնադարեան բնագրագիտութեան աննուան եւ նոր մակարդակ է բերում, որն անգնահատելի է թերեւս առաջին հերթին կատարման որակով, հարուստ նիւթով, կառուցուածքային անխրթնութեամբ: Այս երկը, թերեւս, հայագիտութեան մնայուն արժեքներից մէկն է, որ Ա. Ղազինեանի անմահութեան յիշատակի Աւետարանն է լինելու առ հասարակ, ինչպիսին երագում է ամեն մի արուեստարան...:

Ա. Ղազինեանի վերջին երկը եւս նուիրուած է Գ. Նարեկացուն: Նրա՝ «Գրիգոր Նարեկացի. բանաստեղծական արուեստը» (Անթիլիաս 1995) գրականագիտական մեծագրութիւնը, մեծ բանաստեղծի Մատեանի համակողմանի, գեղարուեստական առանձնայատկութիւնների ամբողջական վերլուծութեան միակ փորձն է մեզանում, որով ինքնին գնահատելի է այն: Վերլուծելով եւ գնահատելով նարեկացիագիտութեան անցած ուղին, Ա. Ղազինեանը այս գրքում ինքնատիպ բացայայտումներ է անում Նարեկացու աշխարհայեացքի, գեղարուեստական ընկալումների, ժանրային համակարգի առումով, նոր եւ հետաքրքիր մեկնաբանութեամբ լուծում ինչպէս հայկական վերածնութեան, այնպէս էլ Նարեկացու բանաստեղծութեան տաղաչափական ձեւերի խնդիրը:

Ա. Ղազինեանը, մինչեւ կեանքի վերջին տարին... երբ գրականութեան ինստիտուտը պատրաստուում էր նշել հայագէտի 70 տարին, աշխատում էր անմնացորդ (կրկնում եմ՝ հրճուանքով) եւ կրկին Նարեկացու «աշխարհում էր», ուզում էր պատրաստել, այնուհետեւ հրատարակել «Երգ Երգոցի» նարեկացիական մեկնութիւնը առանձին մեծագրութեամբ: Սակայն Օգոստոսեան մի օր, անսպասելի, ինքն իր մտորումների եւ «բանաստեղծական» վայելքի մէջ, գմայլուած, ինչպէս ներշնչանքով կախարդուում էր հայագէտը, բնութեան մէջ՝ նրա հետ երկխօսութեան մի պահի, զրօսնելիս...հանգաւ այս անանձնեայ գիտնականը-մարդը-բանաստեղծը...: Բայց հանգաւ, հաւանաբար, որպէսզի նորից յառնի... արդէն իր վաստակով:

ՍՈՒՐԵՆ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ

ԱՆՍՏՈՅԳ ԽԱՌՆՈՒԱԾՔՆԵՐՈՒ ՇՈՒՐՋՊԱՐԸ

Անցնող տասներկու տարիներուն յաճախ գրուեցաւ Համաշխարհային «նոր Համակարգ»ի մասին որ երեւութապէս կը ցոլացնէր միջազգային կացութիւնը յետ խորհրդային Միութեան ինքնաջքացման: «Նոր Համակարգ» ըսելով պէտք է Հասկցուեր իրավիճակ մը ուր տիրապետողը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն է անոր տնտեսական ու ռազմական հզօրութեան փաստով իսկ մնացեալ երկիրները լրացուցիչ, «supporting», դերակատարները: Այդպէս էր մինչեւ Սեպտեմբեր 11 2001-ը երբ ծայրայեղական կազմակերպութիւն մը իր տարակարծութիւնը յայտնեց Հարցադրելով իրաւութիւնը այդ ենթադրութեան աննախընթաց վայրագութեամբ: Հիմա արդէն պէտք է զոյացած ըլլան այդ ... թերահաւատները: Փորձեցին Միացեալ Նահանգներու Համբերութիւնը եւ այդ անորժակին հետեւանքը եղաւ իրենց ու զիրենք ապաստանող երկրին հրկիզումը:

Քսանե ր որդ դարը հագիւ նոր մտած սկսաւ առաջին աշխարհամարտը Սարայեվոյի ահաբեկումէն յետոյ: Ներկայ, 21^{րդ} դարաշրջանը, շատ աւելի կանուխ ու շատ աւելի վայրագ ահաբեկչութեամբ մը կը սկսի: Անոր եւս յաջորդեց պատերազմը՝ այս անգամ կոփւը սահմանափակելով միայն Աֆղանիստանի մէջ առ այժմ: Պատմական այս զուգադիպումը կը թելադրէ՝ նաեւ այնպիսի դէպքեր որոնք յաջորդեցին առաջին աշխարհամարտին: Յուսանք ոչ:

Սարայեվոյի ու ընդհանրապէս բոլոր ահաբեկումներէն կը տարբերէր Սեպտեմբեր 11-ի աղէտը: Պէն Լատէնի ծայրայեղականները օդանաւը գործածեցին իբրեւ մահասփիւռ հրթիռ եւ ցոյց տուին թէ ինչպէս կարելի էր քանակականօրէն բարձրացնել ծրագրուած ոճիւրի տարողութիւնը նուաճելով «չարիքի Հանճար» ոչ նախանձելի որակումը: Պէն Լատէն կը հետեւէր ճաբոնցի քամի-քաղիներու օրինակին բազմապատկելով տարողութիւնն ու ահաւորութիւնը: Այս բոլորին արդիւնքը՝ յաջողեցաւ ցնցել Համաշխարհային «նոր Համակարգ»ը անոր կարեւոր շարք մը տուեալները յօդա ցնդեցնելով: Այս նոր Համակարգը կամ աւելի ճիշդ, սաղմնաւորուող Համաշխարհայնացումը, կարելի դարձուց Պէն Լատէնի ձեռնարկումը: Այս նոր իրավիճակը պիտի արմատաւորուի ի հեծուկս եւ ի Հաշիւ ժողովրդավարական նկատումներու, եւ ժողովրդավար պետութիւններու գերիշխանութեանց: Դաշնակցային Ռուսիոյ գրեթէ անվերապահ աջակցութիւնը մղուող պարերազմին, Ատլանտեան Ուխտը զլիսիվայր չըջեց հողմացրիւ ընելով

անոր գոյաման հիմնական սկզբունքները միեւնոյն ատեն անվերադարձ հունի մէջ դնելով համաշխարհայնացման յառաջընթացը: Ինչ որ Սեպտեմբերի դէպքը ցոյց տուաւ, այն է թէ ներկայ «Համակարգ»ը պիտի թոյլատրէ ապագայ Պէն Լատեններու որպէսզի կարենան իրենց նպատակները զուգորդել տուեալ տկար երկրի մը պայմաններուն ու պահանջներուն, ինչպէս Աֆղանիստանն էր, անկախ թէ այդ նպատակները կամ սկզբունքները կ'օգնե՞ն թէ ոչ այդ երկրի զարգացման, որովհետեւ այդ նպատակները կը կտրեն ու կը շրջանցեն այդ երկրին կամ որեւէ միակ երկրի մը սահմանները: Նոյնը կարելի է ունենալ ճարտարարուեստական խոշոր ընկերութեանց պարագային որոնցմէ մէկը կամ մէկ քանին կրնան օգտագործել թոյլատու պայմանները տարբեր տկար պետութիւններու իրագործելու, յագուրդ տալու իրենց ընչաքաղցութեան անկախ թէ հետեւանքները որքան ահռելի կրնան ըլլալ իրենց տուն տուած երկրին եւ այլ երկիրներու համար: Անմիջական օրինակ մը կայ՝ քանի մը օր առաջ գիտնական մը յայտարարած էր թէ կը փնտռէր երկիր մը որ արտօնէր իրեն կատարելու մարդկային սաղմին շաքլումի (cloning) աշխատանքները: Առ այժմ այդպիսի փորձեր արգիլուած են այն երկիրներու մէջ ուր նման փորձարկումներ յաջողելու լաւագոյն կարելիութիւնը ունին, բայց կան նաեւ երկիրներ որոնք տակաւին նման օրէնքներ չեն անցուցած եւ ուրեմն, յուսատու թիրախներ են ուր շարք մը գիտնականներ փորձուին իրենց ծրագիրները իրականացնելու: Արդ, համաշխարհայնացումը – «նոր համակարգ»ը – առանց ծրագրած ըլլալու, կրնայ առկիթ տալ ոճրամիտ անհատներու, ընչաքաղց ընկերութեանց եւ կասկածելի հռչակի հետամուտ գիտնական(ներու) տուեալ երկիր մը կամ երկիրներ վերածելու նոր ... Արշակաւաններու: Այս օրերուն նման քայլի մը հետեւանքներուն ականատեսներն ենք Աֆղանիստանի մէջ:

Այս է «նոր համակարգ»ը եւ մենք արդէն իսկ սկսած ենք կամ վտանգին տակն ենք, մեր երկրորդ Արշակաւանի կերտումին եթէ ուշադիր չըլլանք, մեր մէջ ծուարած անստոյգ խառնուածքներու ... Արշակ երկրորդներով:

Մեզի հետ որեւէ կապ ունի՞ն այս դէպքերը եւ մենք ի՞նչ ձեւով կամ ի՞նչ յառաջընթացով պիտի ընթանանք ստեղծուած երեւութապէս խառնակ բայց բաւականին յստակացուած իրադրութեան մէջ ուր անկարելի չէ երեւակայել վերը ակնարկուած կացութեանց յառաջացումը: Հարցումներուն պատասխանելէ

առաջ անհրաժեշտ է կրկին հոս մեջբերել Շահնուրի նշանաւոր խօսքերէն մին, մօտաւորապէս. «վազէ դէպի նպատակդ բայց նայէ որ նպատակդ ու վազած ուղղութիւնդ նոյն գծին վրայ ըլլան»: Տեղին է այս զգուշացումը որովհետեւ անցնող տարուան ընթացքին Հարցադրուեցան շարք մը ազգային-քաղաքական Հաստատումներ - constants - որոնց անյեղիութիւնը սկզբունքային

վերջնականութեան մը բնոյթը կը կրէր: Ինչ որ բիւրեղացաւ յարաբերաբար շատ կարճ ժամանակուան մը ընթացքին՝ մօտ իննը ամիս, այն է որ ակնարկուած փոփոխութիւնները յայտնօրէն իրարու հետ սերտօրէն չաղկապուած են եւ որոնց օրկանական կապը ամպայմանօրէն մեր ազգային շահերը չեն:

Ինչ էին անցնող իննը ամիսներու ծաւալումները որոնք Հիմնական փոփոխութեան մը պատճառ եղան ստեղծելով մեր ազգային «նոր իրավիճակը»: Առաջին հերթին Պրն. Քոչարեանի յայտարարութիւնն էր թէ Հայաստանի կառավարութիւնը Հողային պահանջ չունէր Թուրքիայէն, ջրելով Սորհրդային Հայաստանի վերջին շրջանի շարք մը պետական մարդոց Հաստատումները թէ Հայաստանը Հողային պահանջ ունէր եւ թէ անհրաժեշտ էր Մոսկուայի ու Կարսի դաշնագրերու վերանայումը: Թէ ինչու՞ Պրն. Քոչարեանը այդ յայտարարութիւնը ըրաւ, յայտնի չէ: Թերեւս երկրի մը Նախագահը իրեն կը վերապահէ շարք մը յայտարարութիւններ ընելու իրաւունքը երբ որոշէ թէ երկրին շահերը այդ կը պահանջեն: Այս արդարացումը սակայն այնքան ամուր է որքան խոնաւ մաքարոնը:

Անակնկալը ՀՅԴ 7-10 օրուան տատամսումն էր յստակ իր մերժումը յայտարարելու այդ Հաստատումին առիթով: Այսպիսի էական Հարցի մը Հանդէպ ՀՅԴ տասնօրեայ տատամսումը առ նուազն կասկած ստեղծեց մարդոց մտքին մէջ ՀՅԴ Համոզուածութեան Հանդէպ այս Հիմնահարցին շուրջ: Ճիշդ է, խորհրդարանական կուսակցութիւն մըն է երկրին մէջ ներկայիս եւ իբր այդպիսին պարտաւորութեանը տակ՝ շարք մը պետական նկատառումներու: Պատահեցաւ սակայն որ ոմանք սխալ մեկնաբանեն ակնարկուած այս տատամսումը եւ ՀՅԴ-ին վերադրեն Հիմնական նպատակներու անվերաքննելիութեան Հանդէպ առաձիգ սակարկելիութիւն մը: Այս տատամսումը զարմանալիօրէն կը զուգադիպէր ելոյթի մը, երբ շարքային մը անհրաժեշտ նկատեց զգուշացնելու դաշնակցական ընկերները թէ պէտք չէ արծարծել Կարսի կամ Մոսկուայի դաշնագրերու Հարցը

որպէսզի ...Թուրքերը չգրգռենք: Քաճքայական պիտի չթուէր այս գաղափարական հոսանքութիւնը եւ պատեհապաշտ զգուշացումը եթէ արտայայտուած չըլլար Դաշնակցական ընկերական Հանդիպումի մը ընթացքին:

Նախագահին ակնարկուած ելոյթէն շատ չանցած, Պրն. Վարդան Ոսկանեանը անհրաժեշտ նկատեց խօսելու «գրաւեալ հողեր»ու մասին: Ձենք զիտեր ու չենք լսած թէ Պրն. Ոսկանեանը ինքզինք կը շփոթէ Մեթերնիխի հետ իբրեւ դիւանագէտի: Բայց անտեղի չէ հարցնելը թէ Պրն. Ոսկանեանը ՄԱԿի պաշտօնատա՞ր է թէ Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան արտաքին գործերու նախարարը յստակ առաքելութիւն մը իրագործելու համար գործուղուած: Նոյն շրջանին ակնարկութիւններ կային ատենէ մը ի վեր շրջանառութեան մէջ դրուած Փօլ Կոպլի հողերու փոխանակման առաջարկ-գաղափարին արցախեան հարցը լուծելու համար: Լաւ կ'ըլլար, երբ մանաւանդ մեր երկրի շահերը կը պարտադրեն, եթէ մեր արտաքին գործերու նախարարը կամ տարբեր պետական դէմք մը, ընէր շատ յստակ փոխառաջարկը՝ թէ մենք որեւէ ատեն պատրաստ ենք փոխանակելու կարգ մը ազատագրուած հողամասեր Նախիջեւանով, Կարսով ու Արտահանով եւ Հայաստանի գերիշխանութեան տակ գտնուող ապահով ելքի՝ 7 քմ լայնութեամբ ուղիով դէպի Սեւ Մով: Այդ կը պահանջեն մեր երկրի շահերը եւ մենք անհունօրէն եւ անվերապահօրէն հպարտ պիտի ըլլայինք մեր արտաքին նախարարով կամ պետական որեւէ այլով ներառեալ Նախագահը, եթէ հողերու սակարկութիւնը այդ ուղղութեամբ տանէր ու տանի:

Ակնարկուած յայտարարութիւններու Հանգիստութիւնը մեզ կը հասցնէ վերջին քանի մը ամիսներու ծաւալումին իբրեւ ի լրումն ամենայն մանկամիտ անմտութեանց: Այլ խօսքով, վերջերս հրապարակ իջած Հայելթուրք յարաբերութիւնները բարեւաւելու կոչուած ինքնակոչ յանձնախումբով:

Հայելթուրք հաշտութիւնը անպայմանօրէն տեղի պիտի ունենայ օր մը բայց ոչ այս օրերուն: Որովհետեւ Թուրքերը 1920-ական թուականներէն ի վեր կը մերժեն ցեղասպանութեան փաստը հակառակ թուրք ատեանի մը առած վճիռներուն եւ հոն ներկայացուած փաստարկումներուն: Կը մերժեն արեւելեան նահանգներու հայկական պատկանելիութիւնը ու կը մերժեն որեւէ հատուցում նահատակներուն զոհաբերման որպէս տրիտուր: Որո՞ւ հետ խօսիլ երբ թուրք

պետութիւնը ոչ մէկ զիջումի տրամադրութիւն ցոյց կուտայ: Ինչպէս կ'ըլլայ որ Գերման արդի պետութիւնը ընդունի զինք նախորդող վարչաձևի գործած ցեղասպանութիւնը եւ ընէ անհրաժեշտ հատուցումը զոհուած ժողովուրդին, կամ իր հաշիւները դրացի երկիրներուն հետ՝ Լեհաստանի ու Ֆրանսայի հետ կարգաւորէ, վերջնականօրէն հրաժարելով որեւէ հողային պահանջ փառասիրելէ, եւ մենք՝ թուրքերէն աւելի շուտ պիտի պատրաստ ըլլանք տեղի տալու եւ աճուրդի հանելու նահատակներու յիշատակը: Մշտ՛ւ չսպասել որ թուրքերը նախ ընդունին ցեղասպանութեան անժամանցելիութիւնը եւ հատուցման անհրաժեշտութիւնը եւ ատկէ ետք միայն որոշել թէ ի՞նչ պայմաններու տակ պէտք է ընթանան հաշտութեան չափանիշերն ու պայմանները: Ձեր բաւեր այս լայնախոհ ...

չտեսութիւնը, մեզի հրամցուեցաւ նաեւ լուրը թէ այդ յանձնախումբը պիտի դիմէ միջազգային պատմագէտներու, որոշելու թէ ցեղցասպանութիւն տեղի ունեցաւ թէ ոչ: Հետաքրքրական պիտի ըլլար դիտնալը թէ քանի վայրկեան կրնայ դիմանալ իսրայելացի մը եթէ նման առաջարկ մ'ընէր հրեայ ժողովուրդի հրկիզման ճշգրտութիւնը հաստատելու համար: Յանձնախումբը կասկածելի էր սկիզբէն, դատապարտելի է հիմա հակառակ անոր յապաղած չքացման:

Ենթադրենք թէ միջազգային մասնագէտներ եզրակացնեն թէ ցեղասպանութիւն տեղի չէ ունեցած: Վե՛րջը: Միծեռնակաբերդը, Անթիլիասի յուշարձանը, Մոնթէպելոյի եւ այլ յուշարձանները ի՞նչ պէտք է ընել: Քէմալի կիրճին, Տէրջօրի հարիւր հազարներ հաշուող մարդոց սպաննութիւնն ու մահը, ամբողջ Արեւմտահայաստանի պարպումը պատահական ոճիրներէն : Եւ դեռ, այդ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ հայ մարդիկ կը փորձուին թուրք ցեղասպանական ոճիրն ու մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանական կռիւները նոյնացնել: Յանուն ի՞նչ ազնիւ նպատակներու:

Թէ ոչ պարզապէս սիրուելու համար զիրենք հաւատալի դարձնել ջանացող ու պերեւեթող օտար տէրերէն: Համաշխարհային այս «նոր համակարգ»ի նոր հայերն են այս չմարդիկը թէ ոչ իրենց անստոյգ խառնուածքներու չափանիշերով կ'ուզեն փոխարինել պատմութեան կշիռով ու արիւնով ամրագրուած մեր արժէքները: Բարեբախտութիւն է եւ թերեւս շնորհակալ պէտք է ըլլանք յանձնախումբի ... թուրք անդամներուն որ իրենց պարտադրուած քայլով փրկեցին ... հայ անդամներու արժանապատուութիւնը: Որեւէ հայ դիւանագէտ կամ պատասխանատու անհատ թուրքերու հետ հաշուի

նստել է առաջ պէտք է գիտնայ թէ ինչ են Պաթումի, Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի, Կարսի ու Լոզանի պարտադրած զգուշացումները որպէսզի կարենայ չափել ու պատրաստ ըլլայ զոչ չերթալու թուրքերու անհուն տաղանդին՝ վատութեան ու սադրելու անմրցելի Հնարամտութեան ու անյազուրդ ախորժակներուն: Այդ մարդիկը կը շարունակեն իթթիՀատականներու եւ Քեմալի քաղաքականութիւնը անհետացնելու Հայաստանը եւ Հազիւ թէ ուզեն նուազագոյն ձեւով գիշիլ որեւէ Հարցի մէջ: Այս խաղցուած ու վիժած խեղկատակութեան մէջ յուսադրիչ միակ երեւոյթը այն է թէ Ա. Արզումանեանը Հայաստանի արտաքին գործերու նախարարը ...չէ եւ յուսանք երկար ժամանակի Համար ալ չըլլար: Որովհետեւ իր յայտարարարութիւններն ու բացատրութիւնները [Ըստ Կոունկ հեռացանցի ՄիհրանԶ-ի տուած լրատուութեան, Դեկտեմբեր 13, 2001] կը թելադրեն միամիտ սկսնակի մը թերիւս ղիւանագիտական թոթովանքը եւ ոչ թէ վստահութիւն ներշնչող ու իր գործը գիտցող ղիւանագէտի մը կշիռը Հակառակ իր նախկին արտաքին գործերու նախարարի Հանգամանքին:

Ահաւասիկ այս է մեր կեանքը Համաշխարհային «նոր իրավիճակ»ին ընդհանուր խորապատկերին մէջ: Համայնական վիժում մը գոյութիւն ունի մեր ընդհանուր նպատակներու ստուգութեան Համոզման մէջ որովհետեւ բազմացած են ինքնակոչ փրկիչները որոնց փառասիրութիւնը պատմութեան անցնելու, զին ամէն տեղատուութեան, գաղափարական որձեւէգութեան, երգեմն նոյնիսկ վատութեան, կուրացուցած է զիրենք ու օտարած մեր ժողովուրդէն: Անհաղորդ՝ մեր պատմական իղձերուն ու առհաւութիւններուն, անտեղեակ՝ մեր պատմութեան պարտադրութիւններուն, եւ օտարած մեր ազգային արժէքներէն, մարդիկ շատ դիւրաւ աճուրդի կը հանեն ամէն ինչ որ նուիրական է, իջնցնելով ամէն սրբազան իտէալ իրենց գարշապարներուն՝ անկարող ազգային ու բարոյական խոյանքներու ու անզգայ բարձունքներու ընձեռած գրաւչութեան ու ազգային պահանջներու իրականացման տուած անգայտ խայտանքին, իրենց սադուկեցիի Հաշիւները կը գերադասեն ամէն ինչ վեր, օտարին գարշապարները վերածելով նուաճուելիք բարձունքներու:

Այս է մեր «նոր իրադրութիւն»ը եւ զայն փոխելը մեր առաջնահերթ

նպատակը: Բոլոր անոնք որոնք կ'աւետարանեն զիջումներու նուաստութիւնը պէտք է հրապարակը մաքրեն իրենց հայածին դիրտէն: Մեր ժողովուրդը առ այժմ չի բաժներ իրենց «լայնախոհութիւն»ն ու այնքան մը չէ նուաստացած ներելու համար խափէութեան: Որովհետեւ մեր ժողովուրդը չէ հրաժարած հատուցման իր պահանջէն որպէսզի աճուրդի հանէր իր արժանապատուութիւնն ու մանաւանդ իր հարազատ նահատակներու մխացող յիշատակը: Համաշխարհային «նոր» կա «հին» իրավիճակներ մեզ պէտք չէ հմայեն, որովհետեւ մեր իրավիճակը տարբեր է բոլորէն ու տարբեր է նաեւ մեր մօտեցումը՝ առաջին հերթին թօթափել ամէն տկարութիւն լաստակերտուած դիւանագիտական նկատումներու խախուտ արդարացումով:

ՄԱՐԶՊԵՏ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

ՇՆՈՐՀԱՌՈՐԱՆՔ

Նոր Տարուան եւ Սուրբ Ծննդեան տօներուն առիթով, Պատրիարք Սրբազան Հայրը շնորհաւորական եւ բարի մաղթանաց գիրքեր եւ հեռագրեր յղեց Հոգեւոր եւ Կառավարական պետերուն, որոնց շնորհաւորագիրքերը ընդունած է:-

- Ամենայն Հայոց Հայրապետ, Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Գարեգին Բ. Կաթողիկոսէն:

- Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Հայրապետ, Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Արամ Ա. Կաթողիկոսէն:

- Թուրքիոյ Հայոց Ամեն. Տ. Մեսրոպ Պատրիարք Մութաֆեանէն:

- Հոռվմէական Կաթողիկ Եկեղեցւոյ Քահանայապետին՝ Նորին Սրբութիւն Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապէն:

- Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ Օրթոտոքս Եկեղեցւոյ Ամեն. Տ. Տ. Ալէքսէյ Բ. Սրբազան Պատրիարքէն:

ՇԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱՏԻՆ

**SUPREME PATRIARCH
CATHOLICOS
OF ALL ARMENIANS**
MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN

Թիվ 2127

Դեկտեմբեր 21, 2001թ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՎ
Տ. ԹՈՐԳՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
ԵՐՈՒՄԱՂԵՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷ
Երոսաղիմ, Խարախյ

Ամենապատիվ Սրբազան Պատրիարք,
«Զրիստոս Ծնաւ և Յարտնեցաւ»

Աստվածհայտնության տշխարհածավալ ավետիստ՝ Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք հղում Ձեզ, Տիգրայնամ Աթոռույդ ուխտապան հոգևորականաց, եկեղեցական-համայնքային վարչությանց պատվարժան անդամներին ու հավատալուք մեր զավակներին և ջերմագին շնորհավորում Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների բերկրաշատ առիթով:

Վերստին Սուրբ Օմնոյան խորհրդով օժկել է տարեմուտը և ողորկել իմանալի լույսով։ Հավատի մեր աչքերով վերստին ականատեսն ենք մեծագույն ու սրամեյլի խորհրդին։ Աստվածորդու։ Մարդեղացմանը, վերստին գզվում ենք մորածին Մանկանը, որ մեր սրտերում ու հոգիներում չայտնակ հավաւորին, հույսի, սիրո, խաղաղության, արդարության, մերողանության ու համերաւության շիթեր է բխում և աշխարհի իեղեղում Աստվածայաւունքայն շնորհներով։

Գոհունակ սրտով փառք ենք մատուցում Զարգրյալ Տիրոջը, որ 2001 թվականը Հայոց Մեծ Դարձի 1700-ամյակի խորհրդով աշխարհասփյուռ մեր զավակների համար երկնային օրհնությամբ եղավ հոգևոր նորոգության ու վերազարթոնքի քաջատիկ տարի: Առաքելական մեր Մուրթ Եկեղեցու Նվիրապետական Աթոռների Շնորհազարդ գահակալների, եկեղեցականաց ուխտապաի դասի, բարեպաշտ հայորդիների, ինչպես նաև Զույր Եկեղեցիների պետերի ու պատվիրակների հետ եամախումբ պանծացրեցինք դարակազմիկ հարեւանը՝ փառաբանելով Արարիչ Աստծուն և միասնաբար աղոթելով իմանում խաղաղության ամենայն աշխարհի և հաստատության Սրբո Եկեղեցով:

Սիրելի Սրբազան Պատրիարք, երկնքի բացված դռների առջև Հայրապետիս հուսադառն աղոթքն է առ Աստված, որ Տիրոջ Սուրբ Ծննդյան խորհրդով բացվող 2002 թվականը Հայաստան և Արցախի մեր Հայրենի երկրի համադր դառնա խաղաղության, ապահովության և առաջընթացի, ազգային մեծ մմիության հղձեռի ու տեսիլքների հրականագման տարի:

Այլև աղբիւրում ենք, որ զայնք տարւում Չեր ասաքեւութումը արդյունավորվի բազմապատիկ օրհնութայնը, և Տերը պարգևի Չեզ, եկեղեցական-համայնքային վարչութայնը քարեջան անգամներին քաջամոզը, երջանիկ կյանքի բազում տարիներ՝ ի շնորհութուն և ի պայծառութայն Տիրախնան Չեր Աթոռի և Հայաստանյայց Առաքելական մեր Մօլըր Եկեղեցու:

Թող Տերն առաւելապէս օրհնի մեր ժողովրդի հավատաւոր զավակներին ի Հայաստան, Արցախ և ի սփյուռս աշխարհի և ճշմարտութեան Իր եռգոյ առաջնորդի մեր ընթացքը նոր եռագրամականութիւն:

Զրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ
Մեզ ձեզ մեծ աստիս

Եղբայրական սիրո ողջունիկ
Աղոթակից՝

Արթուրյան
Արթուրյան
Արթուրյան

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄՆԱՅՆ, ՀԱՅՈՑ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԱՆԹԻՆԻԱՍ - ԼԻՆԱՆԱՆ

Թ.Խ. 514/02

Ամբիլիաս,

Ս. Մեռուհ, 2002

Ամենապատիւ
Տ. Թորգոմ Արքեպսկ. Մանուկեան
Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի
Երուսաղէմ

Սիրեցեա՛լ եղբայր Ի Քրիստոս,

Բեթղեհէմը Աստուծոյ ու մարդուն համդիպման կէտն է: Բեթղեհէմի ճամբով Աստուած ինքզինք յայտնեց մարդուն՝ մարդ դառնալով մարդու փրկութեան համար: Հեռացած էր մարդը Աստուծմէ, եղծած էր իր աստուածային պատկերը եւ ուրացած իր աստուածատուր կոչումը: Բեթղեհէմը մարդուն ուղղուած հրաւեր մըն է վերստանալու իր գոյութեան աղբիւրին, իր նշմարիտ կոչումին: Արդ, կարելի չէ հասկնալ մարդուն կեանքը առանց Բեթղեհէմի: Հոն է որ մարդը վերստացաւ իր աստուածատուր պատկերը: Հոն է որ փրկագործական խորհուրդը սկիզբ առաւ Աստուծոյ երկիր էջով: Հետեւաբար, պէտք է դառնալ Բեթղեհէմին ու մասնակից դառնալ անոր «խորհուրդ մեծ»ին՝ որպէս աղբիւր մարդու փրկութեան:

Մեր մաղթանքն է, որ Բեթղեհէմի պատգամը լսելի դառնայ մեր ժողովուրդի բոլոր զաւակներուն: Մեր սպասումն է, որ Բեթղեհէմի պատգամին տարածիչները ըլլալու կոչուած մեր եկեղեցւոյ սպասաւորները հաւատքով զօրացած ու յոյսով լեցուած մեր ժողովուրդի զաւակներուն փոխանցեն Մեծ Աւետիսը Բեթղեհէմին:

Աստուածայայտնութեան տօնին առիթով եղբայրական ջերմ սիրով կ'ողջունենք Ձեզ: Կ'աւսօրհնեմ առ Բարձրեալն Աստուած, որ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը միշտ պահէ պայծառ ու կենսունակ իր հաւատքի առաքելութեան մէջ եւ Ձեզի շնորհէ քաջաողջութեամբ ու յաջողութեամբ հարուստ երկար գահակալութիւն:

Եղբայրական սիրով,

Աղօթակից՝

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

To His Beatitude Torkom II
Armenian Patriarch of Jerusalem

It was with great joy that I received your kind letter at the time when we celebrate the Nativity of our Lord Jesus Christ. Together we contemplate the revelation of the glory of God which was made manifest to us with a new light in the mystery of the Incarnate Word, God made man for our salvation. I thank you for your thoughtfulness and pray that the Lord will always strengthen you in your knowledge of God who in Jesus Christ has made himself visible and who leads us to love what remains invisible.

At this time, sadly, the world is once again overshadowed by violence and fear. The light brought by our Saviour Jesus Christ is obscured by dark clouds of terrorism, suspicion and uncertainty. With the intention of bringing a sign of hope to the world, I have invited representatives of the Churches and Ecclesial Communities to come to Assisi, the city of Saint Francis, on 24 January 2002, in order to pray for peace and reflect on our common commitment to fostering it. I have likewise invited to that meeting representatives of other world religions.

As I wrote in my *Message for the Celebration of the World Day of Peace, 1 January 2002*, “With the life-giving force of his grace, God can create openings for peace where only obstacles and closures are apparent; he can strengthen and enlarge the solidarity of the human family in spite of our endless history of division and conflict” (No. 14).

With sentiments of communion and in the hope that Christ will make us instruments of his peace, I assure Your Beatitude of my fraternal charity in the Lord.

From the Vatican, 16 January 2002

Joannes Paulus II

**Патриарх
Московский
и всея Руси**

119034 Москва, Чистый пер., 5

**ЕГО БЛАЖЕНСТВУ,
БЛАЖЕННЕЙШЕМУ ТОРКОМУ II,
АРМЯНСКОМУ ПАТРИАРХУ ИЕРУСАЛИМА**

Ваше Блаженство!

Исполненные великой духовной радости мы с трепетом и благоговением предстоим перед непостижимой тайной пришествия в мир Превечного Слова Божия. Богомладенец Христос рождается в пастушеских яслях, чтобы показать нам пример любви и смирения. Бог становится человеком, чтобы мы, просвещенные светом Божественного Откровения, могли “отложить прежний образ жизни ветхого человека и облечься в нового человека, созданного по Богу, в праведности и святости истины” (Еф. 4, 22, 24). Бессмертный Господь “нас ради человек и нашего ради спасения” принимает зрак раба, чтобы даровать нам жизнь вечную, о которой Священное Писание говорит: “Сия же есть жизнь вечная, да знают Тебя, единого истинного Бога, и посланного Тобою Иисуса Христа” (Ин. 17, 3).

Сердечно поздравляю Вас с великим праздником Рождества Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа и наступающим Новолетием и молитвенно желаю Вам в духовной радости встретить эти святые дни и прославить Родшегося Богомладенца.

Пребываю с любовью о Христе Родившемся

ПАТРИАРХ МОСКОВСКИЙ И ВСЕЯ РУСИ

Рождество Христово
2001/2002 г.
Москва

ՊԱՏՐԻԱՐ-ԲՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Ստանկոյ, 4 Յունուար 2002
թիւ 4552

Նոր ին Ամենապատիւ Տէրութիւն
Տէր Թորգոմ Բ
Հայ Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի
Խրայել

Ամենապատիւ Տէր,

Վերջապէս հասանք Նորէն Ս. Ծննդեան սեմին երբ անգամ մը եւս կը խորհրդածենք ի մասին հրեշտակներու Բերդեհեմեան փառերգին, որուն այնքան պէտքն ունի Սուրբ Երկիրը:

2001 թուին, Հոգեւոր մխիթարութիւն էր անձնապէս մեզի՝ Նաեւ մեր շքախումբին մէջ գտնուող հոգեւորական եւ աշխարհական անձանց համար քանի մը հանդիպում ունենալ Ձերոյ Սրբութեան հետ Էջմիածնի եւ Պոլսոյ մէջ, տարբեր առիթներով:

Փոքրական 2002 թուականի եւ Աստուածայայտութեան տօնի սեմին, լեցուած ենք այն յոյսով, որ աւելի քան 1700ամեայ Հայոց եկեղեցին, իբրեւ հոգեւոր կառոյց, իր հիմնական ուսուցումներն ու նուիրական աւանդութիւնները պահելով հանդերձ, ոյժ կը գտնէ իր լ'էջ Նոր Ժամանակներու քայլ յարմարցնելու, Հայաստանի եւ Սփիւռքի խոստմնալից հայ երիտասարդութեան հոգեւոր պէտքերուն հասնելու տեսլականով:

Տօնական օրերու բարեբաւոյն առիթով, կը մաղթենք եւ կ'աղօթենք, որ Բարձրեալն Աստուած պարգեւէ Ձերոյ Ամենապատուութեան քաջառողջ եւ երկար կեանք, բազմաւեայ եւ արեւշատ գահակալութիւն:

Այսու գրիւ Ձերոյ Ամենապատուութեան կը փոխանցենք Նաեւ Պատրիարքական Աթոռոյս հոգեւորական դասուն, մեր համայնքային վարչութեանց եւ հաւատացեալ ժողովուրդի որդիական սիրոյն եւ ակնածանաց հաւաստիքը:

Զրիստոս ծնաւ եւ յայտնեցաւ
Օրհնեալ է յայտնութիւնն Զրիստոսի

*Մերոյ ջիւղն ողջուեք
եւ բնութիւն առջնութեամբ զօրանալ*

Մեսրոպ Պատրիարք

ՄԵՍՐՈՊ ՊԱՏՐԻԱՐԷ
ՀԱՅՈՑ Կ.ՊՈԼՍՈՅ

ԽԱԼԻԼ ԺՊՐԱՆ (1883-1931)

Լիբանանի մայրիներու տակ ծնած ու սնած հանճարեղ բանաստեղծ Խալիլ Ժպրան նշանաւոր է իր խոհերով ու մարգարտեայ խօսքերով: Կարճ կեցութեան ընթացքին այս անցաւոր աշխարհի վրայ, ան եղաւ ջանասէր իմաստասէր, բազմահմուտ գրող, զգայուն բանաստեղծ, գեղագետ, բնանկարիչ, վշտի ու տառապանքի երգիչ, արդարութեան, խաղաղութեան ու եղբայրասիրութեան մեծ ջատագով: Գրութեանց ընդմեջէն կը նշմարենք որ անոր ապստամբ հոգին կ'եռեւեկի, կ'ալեկոծի, կը ճենճերի ու կը ցաւագնի ի դիմաց մարդկութեան տգիտութեան, բարոյական անկման, ապականութեան ու փճացածութեան:

Ժպրան հակասական անձնաւորութիւն էր: Անոր բոցաշունչ ու յեղափոխական պատգամները, գրութիւնները եւ ելոյթները հրապարակը թողուցին շփոթեալ ու երկդիմի միտքերով: Պահպանողական կամ արմատական տարրը անոր գիրքերը այրեց ու ոչնչացուց, որովհետեւ զանոնք համարեց խիստ վտանգաւոր: Յառաջդիմական տարրը եւ զարգացած խաւը անոր գրութիւններուն պերճութիւնը, շքեղութիւնը եւ իմաստային խորութիւնը համեմատեց Աստուածաշունչի կարգ մը գիրքերու ոճին, առանձնայատկութիւններուն ու փայլքին հետ ու մեծապէս գնահատեց: Մերթ ընդ մերթ Ժպրան մեզի կը ներկայանայ իբրեւ չքնաղ բարոյախօս, որ իր որոտընդոստ ու յանդուգն խօսքերով արձագանգը կը հանդիսանայ Զրիստոսի քարոզչութեանց: Ան անկէզ մորենիի նման իր անձը կը զոհէ, կը տրամադրէ, կը մաշեցնէ՝ յօգուտ մարդկութեան ընդհանուր վերելքին:

Ժպրանի ստեղծագործութիւններուն մեջ ծրարուած կը գտնենք անոր բովանդակ կեանքը: Այլ խօսքով, անոր գրիչէն բխած կենսալից խօսքերը կը կազմեն իր կենսափիլիսոփայութիւնը, խորհուրդները, մտածումները եւ ողջ կեանքը:

Միտքով յեղափոխական ու հոգիով խորհրդապաշտ այս մեծ անձնաւորութիւնը ապստամբեցաւ օրէնքի, կրօնքի ու քաղաքական ընդհանուր կարգուսարքի դէմ: Մշտապէս ջատագովը հանդիսացաւ խաղաղասէր հասարակութեան մը գոյառումին ու պահպանումին: Գործնական ու իրապաշտ կեանքի մեջ դժբախտաբար ան մնաց ցնորամիտ, երազատես: Անոր երփներանգ անուրջները բախեցան կարծր

ապառաժին ու չարաչար փշրուեցան: Ապրեցաւ յուսախաբութիւն: դարձաւ թախծոտ ու մտածկոտ, տխուր ու տրտում: Բնական է որ անցեալի աշխարհը երբեք տրամադիր ու պատրաստ չէր անոր գաղափարներով տոգորուելու, ներշնչուելու եւ առաջնորդուելու: Շատերու կողմէ Ժպրան չհասկցուեցաւ, հետեւաբար եւ՝ հալածուեցաւ:

Ժպրան գրեց արաբերէն՝ հաղորդակից դարձնելու ողջ արաբական աշխարհը իր խոհերուն եւ զգացումներուն, եւ անգլերէն՝ ողջ արեւմտեան աշխարհի համար: Ժպրանի գործերուն սքանչացողներ զարկ տուին թարգմանական ահագին աշխատանքին եւ անդուլօրէն թարգմանեցին անոր արժէքաւոր ստեղծագործութիւնները:

Ժպրան ծնած է Լիբանանի Պըշէրրի գիւղը 1883 թուին: Անոր մեծ հայրը (մօրը կողմէն) եղած է Մարոնիթ քահանայ: Ան տեսած է Լիբանանի վատթարագոյն օրերը: Անոր փափուկ ու զգայուն սիրտը մեծապէս ազդուած ու յուզուած է ի տես Լիբանանի աննման հնութեանց: Դարեր յետդարձ կատարելով, իր հոգիին աչքերով տեսած է Փիւնիկեցիները, որոնք խաղաղ բնակութիւն հաստատած են, կամ Օսմանցիները, որոնք ասպատակած են երկիրը ու ճնշած բարի ու աշխատասէր ժողովուրդը: Սայտան, Պաալպէքը, Թրիփոլին, Ճալէլը եւ այլ հնադարեան վայրեր խորապէս տպաւորած են ու ազդած անոր զգացողութեան, մտածողութեան վրայ: Ժպրան իր համեստ ծննդավայրը համարած է արեւմտեան քաղաքակրթութեան օրրան:

Վաղ տարիքէն Ժպրան մօրը հոգատարութեան ներքոյ սորված է գրական արաբերէն, \$րանսերէն, երաժշտութիւն եւն: Այցելած է աշխարհի կարեւոր կեդրոններ՝ Ամերիկա, \$րանսա, Իտալիա, Սպանիա, Երուսաղէմ եւն: Մօտէն ծանօթացած է օտար ազգերու գրականութեան, սովորութեան, եւ բարբերուն: Շրջագայութեանց ընթացքին ձեռք ձգած է անսպառ գիտելիք ու կեանքի լայն փորձառութիւն:

Ժպրան եղած է նաեւ իւղանկարիչ: Անոր նախնական փորձերը, ինչպէս նաեւ արժէքաւոր փոքր պատկերները հորոյ ճարակ դարձած են Պոսթոնի աշխատանոցի մը մէջ:

Ժպրանի կրօնական համոզումներուն ու հաւատալիքներուն անդրադառնալով հարկ է շեշտադրել այն երեւոյթը որ ան երբեք չեղաւ անաստուած կամ թերահաւատ: Աստուածամերժութեան ոչ մէկ տող կարելի է գտնել իր գրութեանց մէջ: Ընդհակառակը, ան միշտ մնաց խորունկ ու ջերմեռանդ հաւատացեալ: Ան ընթերցած էր լատինական աստուածաբանութեան մեծագոյն ներկայացուցիչներուն աշխատութիւնները: Մօտէն

թալանչիական քաղաքականութիւնը կը թաքցնեն սուրբ վարագոյրի ետին եւ աշխարհին կը ներկայանան իբրեւ մաքրամաքուր սուրբեր ու պարկեշտ պահապաններ սուրբ կրօնքին: Ահա թէ ի՛նչ ցասումով ու ընդվզումով կ'արտայայտուի ան այս մասին. «Ո՛վ Յիսուս, այս եկեղեցիները կառուցեցին իրենց փառքին համար, եւ զարդարեցին զանոնք մետաքսով եւ հալեցուած ոսկիով . . . Զու ընտրած աղքատներուդ մարմինները թողուցին ցնցոտիներու մէջ՝ երեկոյեան ցուրտին . . . Լեցուցին երկինքը մոմերու վառող ծուխով եւ խունկով եւ ձգեցին մարմինները քու հաւատացեալ պաշտողներուդ առանց հացի . . . Բարձրացուցին իրենց ձայները փառաբանութեան երգերով, բայց խլացուցին ինքզինքնին ի դիմաց այրիներու եւ որբերու ողբին ու կանչին: Նորէն եկուր, ով Յիսուս, եւ վտարէ քու հաւատքդ վաճառողները քու սրբազան տաճարէդ վասնզի զայն վերածած են մութ քարայրի, ուր կեղծաւորութեան ու նենգութեան իժեր կը սողան ու կը վխտան»:

Ժպրան մտրակն ի ձեռին եկեղեցիներէն կը վտարէ մակաբոյժները, անակալէզները, խաւարամիտները, սնոտիապաշտները, կեղծաւորները եւ եկեղեցին վաճառակեդրոնի վերածած առեւտրականները եւ զգաստութեան կը հրաւիրէ վերին իշխանութեան մարմինները: Ան հզօր կոչ կ'ուղղէ քսակահատ եկեղեցականներուն՝ առաքիւնութիւններով բարեգարդուելու եւ եկեղեցիին վերադարձնելու իր պատմական սուրբ դերն ու առաքելութիւնը, որ է՝ քրիստոնէական դաստիարակութեամբ դարձի բերել հոգիները, զանոնք բիւրեղացնել եւ փրկել ի սպառ կորուստէ: Ժպրանին համար դժոխքը տանջանք ու չարչարանք չէ, այլ՝ դատարկ սիրտ: Սիրտը որ պարպուած է ու ամբողջովին մերկացած ազնուաբարոյութենէ ու պէս պէս առաքիւնութիւններէ, կը տոչորի անհուր գեհեմին մէջ հոգեկան անասելի ու աննկարագրելի բոցավառութեամբ ու կատաղութեամբ. «Մտածէ այժմ, սիրելիս, սիրտ մը որ պարփակէ բոլոր սիրտերը, հոգի մը որ ներամփոփէ բոլոր հոգիները եւ ձայն մը որ պարուրէ բոլոր ձայները եւ լուծիւն մը որ ըլլայ աւլի խորունկ եւ անժամանակ քան բոլոր լուծիւնները: Աւելի խոհեմութիւն պիտի ըլլար Աստուծոյ մասին նուազ խօսիլ, որուն չենք իսկ հասկնար, եւ խօսիլ աւելի իրարու մասին որ կրնանք հասկնալ»:

Կրօնական հարցերու մէջ Ժպրան ցուցաբերած է անյեղիօրէն հաստատ, ուղղափառ ու գործնական կեցումը: այդուհանդերձ, իր արտայայտած գաղափարները համարուած են անընդունելի, անհամատեղելի եւ առ այդ՝ մեղադրուած է ու հռչակուած հերետիկոս: Ժպրան երբեւէ չէ հերքած ու անտեսած աւետարանական ճշմարտութիւնները: Անոր մշտական գլուգլուրանքի առարկան եւ ուշադրութեան կեդրոնը եղած են անոնց գործադրութիւնը, իրականացումը:

ծանօթ էր Սբ. Օգոստինոսի գրութեանց (ծագումով Օգոստինոս կը համարուի Փիւնիկեցի): Ժպտան կը հետաքրքրուէր նաեւ արաբական ու եւրոպական աշխարհի իմաստասերներու յայտնած գաղափարներով:

Ժպտան իր ժամանակաշրջանի բարձրագոյն գաղափարականի շեփորահարներէն եղած է: Ան դժգոհութեան ու ապստամբութեան դրօշ բարձրացուցած է կրօնական մոլեռանդութեան, խտրականութեան ու ցեղապաշտութեան դէմ:

Ժպտան դէմ խօսած է արարողապաշտութեան ու ծիսապաշտութեան: Եկեղեցականները անոր աչքին երեւցած են իբրեւ ծիսակատարներ, արարողապետեր: Աւելի առաջ երթալով, ան մեր մեծ վիպասան Րաճճի՛ն նման դատապարտած է կարգ մը եկեղեցականներուն շահագործական ոգին: Ժպտան խիստ ու համարձակ կոչ ուղղած է եկեղեցական դասին, բուն տիրոջ՝ Ժողովուրդին, գիւղացիին ու ռամիկին վերադարձնել անոնց իսկ կողմէ վանքերուն նուիրուած հողերը, հանդերը, ագարակները եւ մէկընդմիջտ վերջ տալ իւրացնելու հակաքրիստոնէական արարքին ու քաղաքականութեան: Ան հրահանգած է նաեւ Ժողովուրդին վերադարձնել այն երանաւետ ժպիտը որ խլուած ու կապտուած է իրմէ կոպտօրէն:

Ժպտանի բարոյագիտական հայեացքները սփռուած են իր բովանդակ գրութեանց մէջ: Անոր համար գոյութիւն չունին մարդակերտ սահմանագիծեր ու հաստաբետ պարիսպներ կամ արուեստական ու բռնագբօսիկ օրինագիծեր: Աշխարհի մարդկութիւնը անոր աչքին մէկ մեծ ընտանիք է, որուն անդամները պարտին իրարու հետ ապրիլ փոխադարձ յարգանքով, վստահութեամբ ու սիրով: Այլ խօսքով, չիք խտրութիւն ազգի, սեռի ու տարիքի: Ամենքը համահաւասար են ու համագօր:

Վանքերը, եկեղեցիները, մայրապետանոցները եւ մենաստանները իրենց գոյութիւնը կրնան արժեւորել այս աշխարհի վրայ միմիայն դուրս գալով իրենց նեղ ծիրէն եւ օժանդակելու պատրաստակամութիւն ցուցաբերելով: Ժպտան կը գրէ. «Կարեկցանքը կամ գթասրտութիւնը, որ կը դպչի հարեւանի սրտին աւելի յարգի է քան աննկատ անցնող առաքինութիւնը, որ կը գործադրուի վանքին մէջ: Փոխք մը գթալից ու գորովալից խօսք՝ ուղղուած թոյլին, տկարին, ոճրագործին ու մեղաւորին, աւելի շքեղ է քան թէ տաճարի մէջ մատուցուած ունայն ու սնանկ աղօթքները»:

Մէկ այլ առիթով, Ժպտան կը ծաղկէ ու կը մերկացնէ այն կրօնաւորներն ու աշխարհականները, որոնք բացայայտ կերպով կը տառապին կեղծաւորութեան մոլուցքէն ու եսամոլութեան մարմաջէն եւ իրենց կեղծիքը, փառասիրութիւնը, պճնամոլութիւնը, ազահութիւնը եւ

Ժպրան մարդկության մատուցած է ճշմարիտ դեղագիրը մարդկայնության ու իսկական կրոնասիրության: Զրիստոսի հետքերով ընթացող այս խիզախ բարոյախօսը միշտ հպարտօրեն կանգուն մնաց իր պատուանդանին վրայ: Հակառակ իր դեմ շղթայագերծուած անարդար ու անպատշաճ հալածանքներուն եւ զանգուածային դժգոհութիւններուն, ան մեծ ոգեւորութեամբ ու խանդավառութեամբ փարած մնաց լուսաւորութիւն տարածելու նուիրական գործին ու դարձաւ անոր պայծառատես ռահվիրաներէն մէկը:

Խալիլ Ժպրանի գրութիւնները ներծծած են աւիշը կեանքի եւ հիւթը մարդկայնութեան: Անոր էջերը ողողուած են համամարդկային սքանչելի գաղափարներով: Ան կը նկրտի մարդկության ճղճիմ ու չնչին տարբերութիւնները ու գաղափարային տարակարծութիւնները ջնջելով եւ ազգամիջեան հակակրօնութիւնն ու ատելավառութիւնը արմատախլելով մարդկութիւնը ի մի բերել, օղակաւորել եւ սերտացնել: Ան միշտ ի մտի ունեցած է լատինական նշանաւոր առածը որ կ'ըսէ. «Homo homini lupus est», որ թարգմանի՝ «մարդը մարդուն գայլ է»: Ժպրան գերագոյն ու ազնուագոյն քարոզիչն է այն սիրոյ, որ անխղճաբար, դարերով, քարկոծուած, անպատուուած ու արհամարհուած է: Անոր սիրոյ գաղափարախօսութիւնը կը բխի վճիտ ու բիւրեղ ակունքէն՝ Զրիստոսի բարոյախրատական ուսուցումներէն: Արդարեւ, Ժպրան կը պատկանի մարդկության ամեն խաւերուն հաւասարապէս եւ մանաւանդ՝ ամեն ժամանակներուն վասնզի ան թարգմանն է ժողովուրդի նրբագոյն զգացումներուն եւ հզօր պաշտպանը անոր իրաւունքներուն:

Ժպրան ներբողած է ազատախոհներուն, անկաշկանդ ու անվերապահ մտածողներուն քաջութիւնը եւ համարձակութիւնը: Ան իր արդարութեան ծարաւի սիրտը յագեցուցած է ոչ թէ կրաւորական լուրեամբ, ձեռնածալութեամբ ու անտանելի անտարբերութեամբ, այլ՝ բանիւ ու գործով: Անոր խօսքերը դեռեւս լայնօրէն կ'արձագանգեն մարդոց սիրտերէն ներս՝ անոնց պարգեւելով խաղաղասիրական ու մարդասիրական ոգի:

Ներկայիս, երբ կարգ մը մարդիկ յանուն կրօնքի, ահաբեկչութեանց ու վայրագութեանց կը դիմեն, եւ խելացնոր, ապերասան ու անպատասխանատու արշաւով իրենց բազմազան մութ ու զազրելի ծրագիրները կը ջանան իրագործել անմեղունակ կեանքեր հնձելով, բարոյապէս պարտաւոր են յիշել Ժպրանին խօսքը. «Կրօնքը գործածել իբրեւ պատրուակ բռնութեան կամ բռնապետութեան, սխալ է»: Եւ իրապէս, կազմակերպել զանգուածային ջարդեր, բարբարոսութիւններ, անձնասպանական արարքներ՝ անմարդկային են ու զազանային,

հետեւաբար եւ՝ հակառակ աստուածային պատուիրաններուն: Ինչքան յանկուցիչ են ու յուզիչ Ժպրանի հետեւեալ խօսքերը. «Պաշտպանել այլոց իրաւունքը մարդկային ամենապատուական ու ամենահրաշալի արարքն է»: Մեր պանծալի ու անմահանուն վիպասան Րաֆֆին եւս իր բազմահատոր ստեղծագործութեանց մէջ դեմ խօսած է բռնակալութեան ու խժոժութեան: Ան ցոյց տուած է թէ ինչպէս ողջ ժողովուրդ մը տառապած է բռնակալութեան լուծին տակ եւ չարչարուած դրացի՝ ազգերու գազանաբարոյութենէն: Րաֆֆին յառաջ տարած է այն առողջ ու հիմնալի գաղափարը, որ բռնութեան, ահաբեկչութեան, կոտորածի ու թալանի տմարդի արարքներուն պէտք է իսկոյն հակադարձել՝ եթէ կ'ուզենք պահել ու պահպանել մեր արժանապատուութիւնը, աճելիութիւնը, կեանքի անդորրութիւնը եւ ինչքի ապահովութիւնը:

Ժպրան արծագանգը հանդիսանալով առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին իր ազգին կրած ահռելի ողբերգութեան եւ ցաւատանջ մահուան, իր «Իմ ժողովուրդս մեռաւ» գրութեան մէջ մեզի կը յայտնէ իր բարոյագիտական մօտեցումը եւ աշխարհահայեացքը: Ահա թէ ինչ կը գրէ ան. «Եթէ իմ ժողովուրդս ապստամբէր բռնապետներուն դէմ եւ իր մահը կնքէր մարտի մէջ, ապա կ'ըսէի որ մահը ազատագրութեան համար աւելի պատուաբեր էր քան կեանքը ստրկութեան մէջ: Ով որ սուրն ի ձեռին յաւերժութեան կը հասնի, կը փրկուի, ինչքան ատեն որ արդարութիւն գոյութիւն ունի: Եթէ իմ համաքաղաքացիներս համաշխարհային պատերազմին մասնակցէին եւ մարտի մէջ ի սպառ ոչնչանային, ապա կ'ըսէի թէ կատաղի մրրիկ մը փնացուց միանգամայն կանաչ ու մեռած տերեւները . . . . բայց իմ ժողովուրդս չշիջեցաւ մաքառումի մէջ, եւ ոչ ալ թաղուեցաւ երկրաշարժի պատճառով: Իմ ժողովուրդս մահացաւ խաչին վրայ . . . լուրթեան մէջ վասնզի մարդկութեան ականջները խլացած էին անոր աղաղակին . . .»: Ժպրանի եզրակացութիւնը խիստ տրամաբանական է՝ «Կեանք, ապստամբութիւն ու իրաւունք. այս երեքը մէկ են եւ չեն կրնար փոխուիլ կամ բաժնուիլ»:

Ողջ գիտակից աշխարհը երբ ամիսներէ ի վեր սահմուկած ու սարսափահար կը հետեւի հետզհետէ ծաւալող տխուր իրադարձութիւններուն, ուր ահաբեկչութիւնը, անստուգութիւնը եւ երկիւղը բազմամիլիոն մարդկանց հոգիները կը մտալլկեն, կը բորբոքեն, կը գայրացնեն ու կը հրդեհեն, Ժպրանի խօսքերը չեն կրնար մարդկութեան սիրտերուն մէջ մնալ անպտուղ:

Այժմ, առաւել քան երբեւէ, պէտք ունինք Ժպրանի բուժիչ, մխիթարիչ, խրախուսիչ ու գօտեպնդիչ խօսքերուն: Մարդկային քաղաքակրթութեան մեծապէս նպաստած այս վեհանձն ու պատուական

լիբանանցիներն վաղուց դարձած է բազմաքաղաքացի, ասելի ճիշդ՝ աշխարհաքաղաքացի վասնզի անոր գիրքերը թարգմանուած են բազմաթիւ լեզուներու եւ յափշտակութեամբ ու գերագոյն հաճոյքով կ'ընթերցուին համայն ազգերու կողմէ:

Խալիլ ժպրան մարդկութեան կտակած է իր ջերմիկ հոգին, որ իր մէջ կը պարունակէ կենսասիրութիւն, մարդասիրութիւն եւ քաղցրաբարոյութիւն: Անոր կենսատու խօսքերը նորաբողբոջ տունկերու նման՝ ցանուած մարդկութեան հոգեւոր այգեստանին մէջ, պիտի ընծիւղին ու պտղաւորուին:

Այս լուռ, ներամիտ, համեստ, ներհուն, ու անհուն հորիզոններ ընդգրկող մեղուաջան մտաւորականէն ժառանգած ենք յաւերժական անկապտելի հարստութիւններ:

Անոր յոգնատանջ մարմինը կը հանգչի արդ. անքոյթ ու անվրդով լիբանանի յաւերժական մայրիներու շուքին տակ:

Բիւր յարգանք Խալիլ ժպրանի անմեռ յիշատակին:

Ջենոր Քիյ. Նալպանտեան

**ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՏԵՍՈՒՉԻ ԲԱՑՄԱՆ ԽՕՍՔԸ
«ՍՈՒՐԲ ՍԱՆԴՈՒՆՏ ԿՈՅՍԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ» ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԵԱՆ
ԱՌԻԹՈՎ**

Ասկէ գրեթէ երկու հազար տարի առաջ Աստուծոյ Որդիի եւ աշխարհի Փրկիչի՝ Յիսուս Քրիստոսի յարութեան լոյսը եւ Աւետարանի բարի լուրը Անոր աշակերտներէն Թաղէոս Առաքեալը, իր հոգիի եւ սիրտին մէջ կանթեղած, կը տանի Թորգոմայ տան Հայկեան ազգին:

Հայ ազգն այդ օրերուն կը գտնուէր Հեթանոսութեան խաւարին մէջ եւ, մոլորւած իր Նահապետի՝ Հայկի ճշմարիտ հաւատքէն, կը պաշտէր քարէ եւ մետաղէ կուռքեր:

Թաղէոս Առաքեալը Հոգեգալուստի (Պննտեկոստէի) օրը ստացած էր Սուրբ Հոգիի շնորհը՝ հայերէն լեզուով խօսելու եւ, նախախնամութեամբ, հայոց առաջին Լուսաւորիչը դառնալու:

Այո՛, հայերը Հեթանոս էին: Անոնց երակներուն մէջ, սակայն, կը հոսէին Հայկի եւ Նոյ Նահապետին մաքուր արեան շիթերը: Ըսուածի վկայութիւնը եւ հաստատումը կ'ըլլայ այն, որ Հայոց Սանատրուկ Թագաւորին մինուճար աղջիկը՝ *Սանդուխտը*, Թաղէոս Առաքեալի քարոզչութեամբ, դարձի կու գայ եւ կը մկրտուի իր հօրմէ գաղտնի:

Դեռատի աղջիկը՝ հայոց արքայադուստրը, արհամարհելով սպաւտական փափուկ ու անվտանգ կեանքը, հարստութիւնն ու փառքը, վայելքն ու հաճոյքը, Թագաւորական գահը (որու միակ ժառանգորդն էր)՝ իր մաքուր սիրտը, հոգին կը բանայ Յիսուսի առջեւ եւ հայոց ազգին մէջ կ'ըլլայ *նոր հաւատքի ռահվիրան*:

Սանդուխտի հայրը, երբ կը տեղեկանայ կատարուածին մասին, կը փորձէ համոզել դուստրը, որպէսզի դառնայ իր նախկին՝ Հեթանոսական կրօնքին: Երբ փորձերն ապարդիւն կ'անցնին, կը հրամայէ սպաննել Սանդուխտը՝ քանի մը նորադարձ քրիստոնեաներուն հետ միասին:

Անողորմ դահիճին սուրը կը մխրճուի անոր սիրտը, եւ հայոց հողը կ'ոռորուի նահատակ կոյսին անարատ սիրտէն հոսած թանկագին արիւնով: Աղամանդակու ու ոսկէ թագին փոխարէն ան կը ստանայ Քրիստոսի լոյսի անթառամ պսակը:

Սանդուխտ կոյսը կ'ըլլայ առաջին նահատակը հայոց մէջ եւ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ՝ պարծանքը: Ան իր մաքուր եւ ընտիր կեանքը կը դահաբերէ վասն Քրիստոսի հաւատքի եւ սիրոյն՝ իր հոգին ընծայելով Երկնաւոր Հօրը:

Ան եղաւ Քրիստոսի խաչին դրօշակակիրը:

Դարեր չարունակ Սրբուհի Սանդուխտը, որպէս մշտադալար կարմիր վարդ Աստուածամօր ոտքերուն առջեւ բացուած, կը զարդարէ հայ Եկեղեցւոյ խորանը: Անոր անանձնական կերպարը եւ կեանքին օրինակը եղած է առաքինութեան մտատիպար եւ ներշնչանքի աղբիւր հայ աղջիկներուն համար:

Սանդուխտի եւ ուրիշ սուրբերուն նահատակութեամբ քրիստոնէական հաւատքին կանթեղը չմարեցաւ: Այն, որպէս լուսոյ կայծեր, երեք հարիւր տարիներ գաղտնի կը պահուի հայ հաւատացեալներուն սիրտերուն մէջ: Այն իր բոցավառումը կը գտնէ, երբ Հայոց հաւատքի հայրը՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը, 301 թուականին հայոց հաւատքին կանթեղը կը բարձրացնէ *Արագածի գագաթը, եւ հայոց ազգը եւ արքունիքը ամբողջապէս կը լուսաւորուին Յիսուսի իմանալի լոյսով*:

Այս պատմական լուսաւոր եւ սքանչելի իրադարձութեան 1700-ամեայ յօրելեանն էր, որ անցնող տարի Հայոց Եկեղեցին եւ Հայ Ժողովուրդը պանծացուց՝ ի տես ամբողջ աշխարհի:

Երուսաղէմի մէջ քաղաքական անկայուն կացութեան (նաեւ այլ եւ այլ պատճառներով) յօրելեանական տարին անշուք անցաւ: 2001 թուականը գրեթէ կը վերջանայ: Սակայն, նկատի ունենալով, որ Երուսաղէմը կը հետեւի Հին տոմարին եւ ժողովուրդն ալ կ'ըսէ. «Լաւ է ուշ, քան երբեք», Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի աշակերտները փափաքեցան մեր Կաղանդին այսօրուան Հանդէսը նուիրել Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակման 1700-ամեակին՝ ներկայացնելով «Սուրբ Սանդուխտ Կոյսի Նահատակութիւնը» դրաման՝ բեմադրութեամբ բանասիրութեան դոկտոր Անուշ Նազգաշեանի:

Դարեր շարունակ, մանաւանդ վերջին 70 տարիներուն չար ոսոխը փորձեց մարել Լուսաւորիչի Կանթեղը: Սակայն, Յովհաննէս Թումանեանի խօսքերով.

«Ո՛չ մարդկային ձեռ կը հասնի
էն ահաւոր բարձունքին,
եւ ոչ քամին կը հանգցնի՝
Վիշապ քամին ահագին»:

Փառք Աստուծոյ, Լուսաւորիչի Կանթեղը վառ է: Մեզի կը մնայ մեր սիրտերը բանալ այդ սքանչելի լոյսին եւ արժանի ըլլալ դառնալու Հայոց ազգին այն զաւակը.

«Ով անմեղ է, լիքը սիրով
Ու հաւատով անսասան,
Ով նայում է վառ յոյսերով
Դէպի Հայոց ապագան,

Նա՛ կը տեսնի էն մշտավառ
Ջահը կախուած երկնքից
Ասես՝ Աստծոյ աչքը պայծառ
Հըսկում է ցած երկնքից»:

Յգտուելով բարեպատեհ առիթէն՝ կը մաղթեմ, որ Մանուկ Յիսուսի Ծնունդը հաւատքի լոյսով եւ աստուածապաշտութեան ճշմարիտ կեանքով վերստին նորոգէ Հայոց ազգը, Սրբոց Յակոբեանց Առաքելական Աթոռը, անոր զահակալը, միաբանութիւնը, պաշտօնէութիւնը: Թող Սուրբ Գլխադիրի կանթեղի լոյսը շարունակէ լուսաւորել իր շուրջը ապրող Սաղիմահայութիւնը, ուխտի եկած եւ եկող Հայ հաւատացեալները:

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ԱՐԵՂԱՅ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

«Ս. ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ»

Նուիրուած Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութիւնը
Պետական Կրօն հռչակման 1700 ամեակին

Սրբոց Թարգմանչաց երկր. վարժարանի աշակերտութիւնը բեմադրեց «Սանդուխտ Կոյսի Նահատակութիւնը», նուիրուած Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութիւնը Պետական Կրօն հռչակման 1700 ամեակին. հովանաւորութեամբ եւ նախագահութեամբ Ամենապատիւ Պատրիարք Տէր Թորգոմ Արք. Մանուկեանի, պատրաստութեամբ եւ բեմադրութեամբ վարժարանիս մշակութայինի պատասխանատու Դոկտ. Անուշ Նազգաշեանի:

Հանդէսը տեղի ունեցաւ 30 Դեկտ. 2001ին ժառանգաւորաց վարժարանի հանդիսասրահին մէջ:

Երեկոյեան ժամը 7.30ին Սրբազան Պատրիարք Հօր գլխաւորութեամբ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիւպատոս Տիար Յուլակ Մոմենեան մուտք գործեցին սրահ ուր հաւաքուած էին ծնողներ եւ հոծ բազմութիւն:

Հանդէսի բացումը կատարեց վարժարանիս Հոգեշնորհ Տեսուչ Տ. Թէոդորոս Արք. Զաքարեան:

Թատերախաղը կը սկսէր Թադէոս Առաքելի Հայաստանի մէջ քարոզութենէն ուր ան կը յաջողի նաեւ՝ Սանատրուկ թագաւորի դստեր Սանդուխտի մէջ քրիստոնէութեան հաւատքը սնուցանել: Սանատրուկ թագաւոր հաւատարիմ իր աստուածներուն չի խնայեր նոյնիսկ Սանդուխտը սպաննել տալ քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալուն համար:

Սանատրուկ թագաւորի մարմարեայ պալատին շէնք յարդարանք

այս անգամ եւս կը պարտինք Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամ արուեստագէտ Հայր Ընծանուէր Բաբախանեանի: Երաժշտական բաժինը շատ ներդաշնակօրէն պատրաստեց երգահան եւ երգիչ Տիար Կարօ Տէմիրճեանը: Դիմալարդար Տիկին Մունա Գասապեան մեծ վարպետութեամբ տուած էր իւրաքանչիւր դերասանի այդ շրջանի ճիշդ դէմքը:

Իւրաքանչիւր արար որ կը ներկայացուէր իսկապէս յաջողութիւն էր. վերջին արարին Սանատրուկ թագաւորի հրամանը կը գործադրուի եւ Սանդուխտ կը նահատակուի: Թադէոս Առաքել խաչը վեր բարձրացուցած խումբ մը հաւատացեալներ շուրջը հաւաքուած յաջող էր իր առաքելութեանը մէջ: Եւ ահա հանդէս կու գայ Դոկտ. Անուշ իր յստակ բանաստեղծական շունչով ասմունքներով Վահան Թէքեանի «Եկեղեցին Հայկականը»:

Թատրոնը արժանացաւ ներկաներուն բարձր գնահատանքին ու արդիւնք էր Դոկտ. Անուշ Նազգաշեանի կրօնաբոյր եւ հայրենաշունչ խառնուածքին, անխոնջ աշխատանքին եւ առաւել ինչպէս ասկէ առաջ բեմադրուած թատրոններուն մէջ տեսանք ան գիտէ իւրաքանչիւր դերասան ընտրել իր դերին համաձայն: Իւրաքանչիւր աշակերտ իսկապէս դերասան էր բեմին վրայ:

Հանդէսը փակուեցաւ Պատրիարք Սրբազան Հօր գնահատական խօսքերով եւ պահպանիչով եւ «Հայր Մեր»ի խմբական երգեցողութեամբ:

ԱՐՓԻՆԷ ՆԱԳԱՇԵԱՆ

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ-ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Ուր. 21 Դեկտ.- Նախատեսակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետեց Ս. Սեւան եպս. Ղարիպեան:

Շր. 22 Դեկտ.- Յզուբին Ս. Աստուածածնի: Առաւօտուն, Ս. Սեւան եպս. Ղարիպեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր ինքնաշարժերով իջան Գեքսեմանիի ձորը ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ մատոյց եւ քարոզեց Ս. Սեւան եպս. Ղարիպեան:

Կիր. 23 Դեկտ.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Կարապետի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Պարէտ Մ. Վրդ. Երէցեան:

Ուր. 28 Դեկտ.- Նախատեսակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Շր. 29 Դեկտ.- Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր: Ժամարարն էր Ս. Գուսան Վրդ. Ալեանեան:

Կիր. 30 Դեկտ.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Ս. Արիս եպս. Շիրվանեան: Ժամարարն էր Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէճեան:

Ուր. 4 Յուն.- Պատրիարք Սրբազանը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած Աւագ Տօներու առաջին հանդիսաւոր նախատեսակին, որմէ ետք Միաբանութիւնը Ս. Աթոռոյ «Օրհնեցէ՛ք զՏէր» շարականի երգեցողութեամբ թափօրով բարձրացաւ Պատրիարքարան:

Շր. 5 Յուն.- Ս. Դաւթի Մարգարէին եւ Յակովբայ Տեառնեղբօր (Տօն Առաքելական Ս. Աթոռոյս Երուսաղէմի):

Ըստ սովորութեան, առաւօտեան ժամերգութեան ընթացքին Պատրիարք Սրբազան Հայրը, շուրջառ եւ եմփփորոն զգեցած բարձրացաւ, Տեառնեղբօր Աթոռի պատուանդանին ուր մնաց մինչեւ ժամերգութեան աւարտը, եւ ընդունեց Միաբանութեան եւ դպիրներուն շնորհաւորութիւնները:

Օրուան Ս. Պատարագը Աւագ Սեղանին վրայ մատոյց եւ քարոզեց Ս. Նուրհան Արք. Մանուկեան:

Պատարագին աւարտին Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Ս. Աթոռոյս հանգուցեալ Պատրիարքաց հոգիներուն համար կատարուած հոգեհանգստեան պաշտամունքին:

Կիր. 6 Յնվր.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Աստուածածնայ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Աւետիս Արք. Իփրանեան:

- Կէսօրէ ետք, Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած Ս. Ստեփանոսի նախատեսակին:

Բուրվառակիր Հայրերն էին Ս. Նորայր Արք. Գազազեան եւ Ս. Իսահակ Արք. Մինասեան:

Բշ. 7 Յնվր.- Արքայն Ստեփանոսի նախասարկաւագին եւ առաջին Մարտիրոսին:

Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին Ս. Աթոռոյս քարեշնորհ սարկաւագները եւ ուրարակիրները, առաջնորդութեամբ երկու բուրվառակիր վարդապետներուն, մարգարտագարդ սաղաւարտներով, տապանակ եւ բուրվառ ի ձեռքին, կատարեցին «Սարկաւագաց Հանդէսը»: Արարողութեան նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Աւանդատան մէջ Ս. Ստեփանոսի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Ս. Ղեւոնդ Արք. Յովհաննիսեան:

- Գիշերասկիզբին ժողովագաւորաց նաշարահին մէջ տեղի ունեցաւ Միաբանական ընթրիք՝ Սարկաւագաց Տօնին առթիւ: Խօսք առին դպրոցին Տեսուչը՝ Ս. Պարէտ Մ. Վրդ. Երէցեան, սարկաւագներէն Յովնան Արք. Բաղդասարեան, բուրվառակիր Ս. Իսահակ Արք. Մինասեան, ուսուցիչներէն Պրն. Սուրէն Արքահամեան:

Պատրիարք Սրբազան Հայրը ըրաւ իր փակման խօսքը եւ հանդէսը վերջացաւ «Պահպանիչ»ով:

- Գլխաւոր Առաքելոց նախատեսակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետն էր Ս. Սեւան եպս. Ղարիպեան:

Գշ. 8 Յնվր.- Ս. Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի: Մայր Տաճարի Ս. Պետրոսի վերնամատրան մէջ Ս. Պատարագը մատոյց Ս. Թէոդորոս Արք. Զաֆրեան:

Դշ. 9 Յնվր.- Կէսօրէ ետք Պատրիարք Սրբազան Հայրը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Մայր Տաճար, ուր Որդւոց Որոտման տօնի հանդիսաւոր նախատեսակին նախագահելէ ետք, Ս. Աթոռոյ «Որ էմն յէութեան» շարականի երգեցողութեամբ Միաբանութիւնը բարձրացաւ Պատրիարքարան:

Եշ. 10 Յնվր.- Տօն Արքայն Որդւոցն Որոտման: Մայր Տաճարի Ս. Գլխաղրի մատրան մէջ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատոյց եւ քարոզեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Առընթերակից վարդապետներն էին Ս. Բագրատ Արք. Պուրնէֆեան եւ Ս. Աւետիս Արք.

Իվրանեան, բուրվառակիր վարդապետներն էին Տ. Թեոդորոս Արդ. Զաւարեան եւ Տ. Ղեւոնդ Արդ. Յովհաննիսեան:

Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ամպիովանիի տակ խաչափայտի մատունքի ձեռքին, նախագահեց եռադարձ մեծահանդէս բափօրին տանարէն ներս:

Ապա Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը բափօրով Ս. Աթոռոյ «Որ էնն յէութեան» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան:

Պատրիարք Սրբազան Հայրը օրհնուած ճշխարհի րաժնեց բոլորին, փակելով շարքը Աւագ տօներուն:

Շր. 12 Յնվր.- Արքայն Բարազի Հայրապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր: Ժամարարն էր Տ. Նորայր Արդ. Գազազեան:

Կիր. 13 Յնվր.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

- Իրիկնադէմին Պատրիարք Սրբազան Հայրը եւ Միաբանութիւնը ներկայ եղան ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցած «Կազանդ»ի հանդէսին:

Բշ. 14 Յնվր.- Կազանք, Նոր Տարի - քստ Հին Տոմարի: Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ Բարոզեց «Ժամօրհնող» Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան: Յետոյ բոլորը բարձրացան Պատրիարքարան երգելով Ս. Աթոռոյ մաղթերգը: Ս. Թ. Վարժարանի սաները գողտրիկ ուղերձ մը արտասանեցին եւ երգեցին: Նորին Ամենաառուորիւնը քրաւ իր պաշտան խօսքը եւ ներկաներուն րաժնեց նարինջ:

Ուր. 18 Յնվր.- Զրազայոյց Ա. Մենդեան: Առաւօտուն ժամը 9ին Ընդհանուր Ոստիկանապետը, եւ Հին Քաղաքի պատասխանատու ոստիկաններ, Պատրիարք Սրբազանին այցելեցին Ս. Մնունդը շնորհաւորելու եւ դէպի Բեթղեհէմ բափօրին հսկողութեան համար:

Ժամը 10ին Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը ինքնաշարժերու շարանով մը նամբայ ելաւ դէպի Բեթղեհէմ: Ժամու կիսուն Յունաց Ս. Նղիա վանին առջեւ դիմաւորելու եկած էին Պէյք-Սահուրի եւ Պէյք-Ճալալի Բեթղեհէմի փոխ Բաղաւապետը եւ պետական ներկայացուցիչներ:

Իսրայէլեան հինգ ոստիկան ձիաւորները նկերացան Պատրիարք Սրբազանի ինքնաշարժին, առջեւն եւ իովերէն, մինչեւ

Խալէլի գերեզմանը, որմէ ետք բափօրը Պաղեստինեան հինգ ձիաւորներով առաջնորդուեցաւ դէպի Բեթղեհէմ: Քաղաքի մուտին, ինքնաշարժներէն դուրս ելլելով, Պատրիարք Սրբազան Հայրը եւ Միաբանութեան անդամները քալելով յառաջացան դէպի հրապարակ:

Բեթղեհէմի հրապարակին վրայ դիմաւորելով Բեթղեհէմի Կառավարիչէն, նախագահ Եսար Արաֆաթի ներկայացուցիչներէն, Ընդհանուր Ոստիկանապետէն, Քաղաքապետէն եւ պաշտօնեաներէն, նաեւ Հ.Միւրեան եւ Հ.Մ.Ը. Միւրեան սկաւտական խումբներէն, որոնց միացած էին, Բեթղեհէմի ընդհանուր սկաւտապետ Օտէ Պիշարալի ներկայութեամբ, Օրթոտոֆ սկաւտական խումբը Բեթղեհէմի, Սուրբ Յովսէփի Արեւուշական խումբը Բեթղեհէմի, Թէրասանքալի սկաւտական խումբը Բեթղեհէմի, Պէյք Սահուրի Հովուաց եւ Յոյն Օրթոտոֆ խումբերը: «Խորհուրդ Մեծ» շարականի երգեցողութեամբ բափօրը բարձրացաւ Մենդեան Տաճարի Հայկական Վանքը: Յետ միջօրէի ժամը 2ին Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ «Հրաշափառ»ով մուտք կատարուեցաւ Ս. Մենդեան Տաճար եւ Ս. Այր: Զրազայոյցի Ս. Պատարագը Ս. Այրին մէջ մատուցեց Տ. Թեոդորոս Արդ. Զաւարեան: Ապա՝ Միաբանութիւնը բարձրացաւ Հայոց Վանք: Բակին մէջ կարդացուեցաւ Ս. Մենդեան Աւետարան եւ երգուեցաւ «Փառք ի Բարձուն»:

Շր. 19 Յնվր.- Տօն Մենդեան եւ Աստուածայայտութեան: Կէս գիշերէն առաջ ժամը 10ին, գիշերային պաշտամունքէն յետոյ, Միաբանութիւնը կ'իջնէ Ս. Մենդեան այր ուր կը շարունակուի «Փառք ի Բարձունսի» երգեցողութիւնը: Պաղեստինեան Կառավարութեան ներկայացուցիչներ ներկայ եղան, եւ աւարտին Պատրիարք Սրբազան Հօր Մենդեան Հայերէն եւ Անգլերէն պատգամներէն յետոյ, բափօրով վեր բարձրանալով, հիւրերը մեկնեցան, շնորհաւորելով Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Պաշտամունքները շարունակուեցան Տաճարին մէջ: Պատրիարք Սրբազան Հայրը եւ Լուսարարապետ Տ. Նուրհան Արք. Մանուկեան վերադարձան Երուսաղէմ: Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց Տ. Բագրատ Արդ. Պուրնէնեան: «Ջրօրհնէի» արարողութեան հանդիսապետեց Տ. Արիս Եպս. Երիվանեան:

Ս. Մենդեան այրին մէջ պատարագեց Տ. Արիս Եպս. Երիվանեան: Պաշտամունքները աւարտեցան առաւօտեան ժամը 6ին, Միաբանութիւնը բափօրով բարձրացաւ Հայոց

վանք, եւ քակին մէջ կարողացուեցաւ Ս. Ծննդեան Աւետարանը եւ երգուեցաւ «Փառք ի Բարձուն»։ Միաբանութիւնը վերադարձաւ Երուսաղէմ։

Երուսաղէմի մէջ Ճրագալոյցի արարողութիւնը կը կատարուի Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ։ Ս. Գերեզմանի վրայ պատարագեց Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէթեան։ Նախատօնակին հանդիսապետն էր Տաճարին Տեսուչը՝ Ս. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան։ Արարողութիւնները կ'աւարտին Տաճարին տեսչարանին մէջ։

Առաւօտեան, Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ, պատարագեց Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէթեան եւ հանդիսապետեց «Ջրօրհնէքի» արարողութեան։

Կիր. 20 Յնվր.- Յիշատակ Մեռելոց։ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց Աւագ Թարգման Ս. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան։ Հոգեհանգստեան կարգին նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը։

Ուր. 25 Յնվր.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը։

Շր. 26 Յնվր.- Տօն Անուանակոչութեան Տեառն։ Առաւօտուն, Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար։ Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Գրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցեց Ս. Սեւան Եպս. Ղարիպեան։ «Հայր Մեր»էն առաջ Բարոզեց Լուսարարապետ Ս. Նուրհան Արք. Մանուկեան։

Դէպի վանք դարձին Հայոց Թաղի մուտքէն Միաբանութիւնը «Լոյս ի Լուսոյ» շարականը երգելով բարձրացաւ Պատրիարքարանի դահլիճը։ Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց «Տնօրհնէք»ի արարողութեան, որ կրկնուեցաւ վարդապետաց սեղանատան մէջ։ Պատրիարք Սրբազան Դահլիճը բարձրացած ժողովուրդին նարինջ բաժնեց։

Կիր. 27 Յնվր.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ։ Հանդիսապետն էր Ս. Արիս Եպս. Շիրվանեան։ Ժամարարը եւ Բարոզիչն էր Ս. Էմմանուէլ Արք. Աթաջանեան։ Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետեց Ս. Արիս Եպս. Շիրվանեան։

Բշ. 28 Յնվր.- Տօն Ծննդեան Ս. Յովհաննու Կարապետին։ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Կարապետի խորանին վրայ։ Ժամարարն էր Ս. Ընծանուէր Արք. Բարախանեան։

Շր. 2 Փետր.- Արքեպ. Թեոդոսի բազաւորին եւ Եօթն Մանկանցն եփեսոսի։ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր։ Ժամարարն էր Ս. Իսահակ Արք. Մինասեան։

Կիր. 3 Փետր.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ։ Ժամարարն էր Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէթեան։

Շր. 9 Փետր.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր։ Ժամարարն էր Ս. Գուսան Վրդ. Այնանեան։

Կիր. 10 Փետր.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ։ Հանդիսապետն էր Ս. Սեւան Եպս. Ղարիպեան։ Ժամարարն էր Ս. Աւետիս Արք. Իփրանեան։

Շր. 16 Փետրուար.- Արքեպ. Որդւոց եւ Թոռանց Արքեպ. Գրիգորի Լուսաւորչին մերձը՝ Արիստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի եւ Դանիէլի։

Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր։ Ժամարարն էր Ս. Թեոդորոս Արք. Զաֆարեան։

Կիր. 17 Փետրուար.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Աստուածածնայ Խորանին վրայ։ Ժամարարն էր Ս. Նորայր Արք. Գազաբեան։

Ուր. 22 Փետրուար.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետեց Լուսարարապետ Ս. Նուրհան Արք. Մանուկեանը։

Շր. 23 Փետրուար.- Թաղէմսի Առաքելոյն եւ Սանգիւտոյ Կուսին։ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղիր։ Ժամարարն էր Ս. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան։

Կիր. 24 Փետրուար.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատրան մէջ։ Ժամարարը եւ Բարոզիչն էր Ս. Էմմանուէլ Արք. Աթաջանեան։

Շր. 26 Փետրուար.- Տեառներդառաջի մեծահանդէս նախատօնակը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, որմէ ետք կատարուեցաւ «Անդաստան» եւ մոմավառութիւն, նախագահութեամբ Պատրիարք Սրբազան Հօր։

Գիշերասկիզբին Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Եկեղեցի»ի հսկման կարգը։ Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Ս. Նուրհան Արք. Մանուկեան։

Դշ. 27 Փետրուար.- Տեառներդառաջ։ Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատուցեց Լուսարարապետ Ս. Նուրհան Արք. Մանուկեան։

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Կիր. 23 Դեկտ.- Իսրայելի մէջ Դաշնային Ռուսաստանի լիազօր դեսպան Միխայէլ Պոգ-թանովի «Բարի երբ» ի առիթով կազմակերպուած հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցաւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Տ. Սամուէլ Մ. Վրդ. Աղոյեանի:

Դշ. 26-29 Դեկտ.- Կաթոլիկ եւ Բողոքական եկեղեցիներու Ս. Մննդեան տօնին առիթով, Երուսաղէմի մէջ սկսուեցան սովորութեամբ հաստատուած շնորհաւորանքները:

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը գլխաւորութեամբ Պատրիարք Սրբազան Հօր, շնորհաւորութեան գնաց Յրանչիսկեան Կիւսթոտին, Լատինաց Ամեն. Պատրիարքին եւ Անկլիկան Եպիսկոպոսին: Այնուհետեւ շնորհաւորանքները շարունակուեցան գլխաւորութեամբ Տ. Արիս Եպս. Շիրվանեանի եւ Բանի մը Միաբան Հայրերու՝ այցելելով Մարոնիք Համայնքի Պտրք. Փոխանորդին, Լատիերականներուն եւ Յայն Կաթոլիկ Եպիսկոպոսին:

Եշ. 27 Դեկտ.- Իսրայելի մախագահ Մօշէ Քացաւի կողմէ, ի պատիւ Քրիստոնեայ Համայնքներու կրօնապետներուն, մախագահական ապարանքին մէջ կազմակերպուած Նոր Տարուան հիւրասիրութեան մասնակցեցաւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Տ. Արիս Եպս. Շիրվանեանի եւ Տ. Սեւան Եպս. Ղարիպեանի:

Կիր. 30 Դեկտ.- Գեղեցիկ սովորութեան մը համաձայն, կէսօրէ ետք Պատրիարք Սրբազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Տ. Համար-ձում Վրդ. Քէշիշեանի եւ Տ. Իսահակ Արդ. Միմասեանի այցելեց Զիքեմեաց Լերան մօտ Ազարիայի մէջ հաստատուած «Վիշտերուն Մեր Օր» Տարեցներու Տօնը: Վերջինիս մէջ հաւասարապէս կը խմամուին ամէն ազգի եւ կրօնի պատկանող տարեցներ, եւ հայ տարեցներն ալ:

Պատրիարք Սրբազան Հօր այցելութիւնը գոհունակութիւն առաջացուց այդ Տան քնակիչներուն մէջ երգերով եւ միփարական խօսքերով: Մայրապետները բաժանեցին Պատրիարքարանի կողմէ բերուած պոստիկ «Կաղանդէ՛՛ք»-երը, եւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը մէկ առ մէկ մօտեմայով եւ քաղաքագործութիւն մաղթելով՝ օրհնեց թէ՛ քնակիչները եւ թէ՛ ծառայող մայրապետները:

Շր. 5 Յունուար 2002.- Դաւիթ Մարգարէի եւ Յակոբայ Տեառնեղբայր Առաքելոյն տօնին առիթով, Պատրիարք Սրբազան Հօր հրաւերով, Պատրիարքարանիս մեծ դահլիճին

մէջ կազմակերպուած հիւրասիրութիւն-ընթրիքին իրենց մասնակցութիւնը բերին Իսրայէլեան եւ Պաղեստինեան պետական անձեր, հիւպատոսներ եւ ներկայացուցիչներ, Երուսաղէմի եկեղեցիներու կրօնապետներ ու կրօնական ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ Հայկական կազմարպութիւններու վարչութեան ատենապետներ: «Բարեգալտեան» ուղերձով Պատրիարք Սրբազան Հայրը ողջունեց ներկայները, որմէ ետք տեղի ունեցաւ Պատրիարքարանի զինամշանը կրող Կարկանդակի արարողութիւնը: Այսպիսով հաստատուեցաւ օտարները հիւրասիրելու մի նոր աւանդութիւն:

Կիր. 13 Յունուար.- Ըստ Հին Տօմարի, Ամանորի մախընթաց երեկոյին ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահէն ներս տեղի ունեցաւ Ամանորի եւ Ս. Մննդեան հանդէս, ժառանգաւոր սաներու մասնակցութեամբ: Տեսուչ Տ. Պարտ Մ. Վրդ. Երեցեանի քացման խօսքով սկսաւ յայտագիրը, որու երաժշտական համարներուն իրենց մասնակցութիւնն էին բերած Վարժարանի Սովեթիոյի ուսուցիչներ Տիար Վահէ Գալայեան, Տէր եւ Տիկին Վալերի Փիրուսեաններ: Յիշատակելի էր նոր ժառանգաւոր սաներէն ումանց դաշնակի կատարումները: Ուղերձի եւ արտասանութեան, դաշնակի եւ խմբական երգերու կողմէ, յայտագրին մաս կը կազմէր նաեւ 'Ha Serenata' (Francesco Paulo Tosti) մեներգը, կատարողութեամբ Տ. Գուսան Վրդ. Ալեանեանի եւ դաշնակի մուգակցութեամբ Պրմ. Դաւիթ Պօղոսեանի: Պատրիարք Սրբազան Հայրը փակման խօսքին մէջ քաջալերեց մատաղ սերունդին Աստուծոյ կողմէ ստացած շնորհներու ցուցաբերումը թէ՛ միաբանական եւ թէ՛ առօրեայ կեանքին մէջ եւ իր օրհնութիւնը տուաւ բոլորին: Հանդէսը վերջացաւ Տէրական աղօթքի երգեցողութեամբ:

Ուշ երեկոյեան, Նոր Տարուան առիթով Հոգեւորական Հայրեր Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ ընթրիք եւ խրախմամբ ունեցան Պատրիարքարանի մէջ:

Կէսգիշերային զանգակահարութեան աւանդութիւնը տեղի ունեցաւ Վանքի Մեծ Բակին մէջ, ուր հաւաքուած քաղմութիւն կար: Ժառանգաւորաց սաներուն կողմէ Մննդեան շարականներու երգեցողութեամբ աւետուեցաւ Աւանդական Նոր Տարուայ մուտքը: Տակաւին կը հնչէին Մայր Տաճարի մեծ զանգերը, երբ «Փառք ի բարձունս» երգի երանգները կը հասնէին մասնակից ժողովուրդին: Տ. Արիս

Եպս. Ծիրվանեան խաղաղութեան պատգամով արձակեց ներկաները, մաղթելով որ Աստուած վերահաստատէ համերաշխութեան եւ հանդուրժողութեան ոգին Ս. Երկիրէն ներս, եւ իր յոյսով զօրացնէ ամօր քնակիչները:

ԵՂ. 17 Յունուար.- Հայոց Ս. Ծննդեան տօնի նախօրեակին, կէսօրէ ետք Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը գլխաւորութեամբ Պատրիարք Սրբազան Հօր, այցելեցին Պաղեստինեան Կառավարութեան նախագահ Եսսըր Արաֆաթին Ռամալլայի իր ապարանքէն ներս, ուր եղան շնորհաւորական խօսքեր:

ԲՂ. 21-22 Յունուար.- Հայոց Ս. Ծննդեան տօնին առթիւ, շնորհաւորութեան համար Պատրիարքարան այցելեցին Իսրայէլի եւ Պաղեստինի պետական ներկայացուցիչներն ու ռազմականները, Յունաց Պատրիարքը եւ Քուստոսը իրենց Միաբանութեան անդամներով, Կաթօլիկ, Ուղղափառ եւ Բողոքական Եկեղեցիներու հոգեւորական ներկայացուցիչները:

ԲՂ. 21 Յունուար.- Լատինաց Պատրիարք Միշէլ Սապպահին կողմէ Knight's Palace-ին մէջ նախաճշնոյթ ընթրիքին, ի պատիւ Միացեալ Նահանգներու եւ Եւրոպայի Կաթօլիկ Եպիսկոպոսաց Ս. Երկիր կատարած այցին, մասնակցեցաւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը՝ ընկերակցութեամբ Ս. Արիս Եպս. Ծիրվանեանի եւ Ս. Իսահակ Արք. Միմասեանի:

ԴՂ. 23 Յունուար.- Յունուար 20-27, Աղօթքի Շաբաթ Քրիստոնէական Միութեան: «Ի թէն է, Տէր, աղբիւր կենաց» (Սաղմոս 35:10) խորագիրը կրող յատուկ կրօնական պաշտամունք տեղի ունեցաւ Երուսաղէմի ութը տարբեր յարանուանութեանց եկեղեցիներու մէջ:

Զորեմշաթթի, 23 Յունուարին, կէսօրէ ետք ժամը 5ին, Էփրեմեանի արարողութիւն տեղի ունեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր տաճարին մէջ: Արտաքին յարաբերութիւններու եւ Էփրեմեանի զբաւեմնակի պատասխանատու Ս. Արիս Եպս. Ծիրվանեանի գլխաւորութեամբ:

Միասնական աղօթքին ներկայ էին եկեղեցական եւ աշխարհական ներկայացուցիչներ, ուր Ս. Պարէտ Ծ. Վրդ. Երէցեանը փոխանցեց օրուան պատգամը, յորդորելով միմեանց աջակցել եւ միմեարեւ, ներկայիս դժուարին պայմաններուն տակ: Ժառանգաւոր սաներու «Քրիստոս ի մէջ» ողջոյնի երգեցողութեամբ, քրիստոնեաները անգամ մըն ալ հաղորդ եղան Սիրոյ Ողջոյնին: Իւրաքանչիւրն իր լեզուով աղօթեց «Հայր Մեր»ը, որմէ ետք ժառանգաւորաց փոքր սրահին մէջ մատուցուեցաւ հիւրասիրութիւն:

ԲՂ. 2 Փետրուար.- Կէսօրէ ետք, Augusta Victoria Լուսեանական հիւանդանոցին մէջ, World Vision կազմակերպութեան մօր զբաւեմնակներու վերահաստատման օրուան հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցան Ս. Արիս Եպս. Ծիրվանեան եւ Ս. Իսահակ Արք. Միմասեան: Հիւրերուն ներկայացուեցան մասնագիտի աշխատանքային զբաւեմնակները եւ աշխատակազմը:

Եր. 23 Փետրուար.- Առաւօտեան, Երուսաղէմի քրիստոնեայ համայնքներու Կրօնապետները այցելեցին Պաղեստինեան Կառավարութեան նախագահ Եսսըր Արաֆաթին, իրենց Իդ Էլ-Ադիա տօնին առիթով: Պատրիարք Սրբազան Հօր կ'ընկերանային Լուսաբարապետ Ս. Նուրիան Արք. Մանուկեան եւ Ս. Արիս Եպս. Ծիրվանեան:

ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ ՆՈՒԷՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ 2001 ՏԱՐԻՈՑ
ՍՈՒՐԲ ՑԱԿՈՐԱՑ ՏԱՃԱՐԻՆ

- 1- Տէր և Տիկ. Շանթ և Սիլվա Գասպարեան, Ս. Յակոբեանց տաճարին կը նուիրեն մէկ թիթեղ «սոյա-պին» իւղ: (Յունուար)
- 2- Տէր և Տիկ. Նազարէթ Տէր Վարդանեան, Ս. Ստեփանոսի մատրան խորանին կ'ը նուիրեն մութ կարմիր գոյնի վարագոյր մը: (Մարտ)
- 3- Տիրամայր Մարի Քէլիչեան, 210x160 սանթիմէթ մութ կապոյտ գոյնի, մեքենայ գործ գորգ մը կը նուիրէ: (Ապրիլ)
- 4- Տիկ. Սրբուհի Սաչատուրեան, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ Հովսիսմեանց խորանին ծածկոց մը կը նուիրէ: (Յունիս)
- 5- Յորդանանէն, Ամանաբնակ Տիկ. Սոնա Ոսկեան կը նուիրէ վեց Հատ (կարմիր, կապոյտ և կանաչ) ատլասի վրայ, ոսկեթել հայկական խաչերով զգեստներու յատուկ ծրարներ (պողչա):
- 6- Աթէնքաբնակ, Յունաստան, Տիկ. Գոհար Թադէոսեան Ս. Յակոբի կը նուիրէ 3 (երեք) Հատ խունկի տապանակ, չորս քիլոկրամ անուշահոտ խունկ և զգեստներու համար զանազան զարդեր: (Յուլիս)
- 7- Ս. Աթոռոյս միաբաններէն՝ Գերապատիւ Տ. Պարետ Մ. Վրդ Երէցեան Ս. Յակոբի կը նուիրէ երկու ձեռք լման զգեստ, զանազան գոյնի հինգ շուրջառներ, փորուրար և բազպան, վեց պատարագի շապիկ, մէկ դենջակ, երեք փիլոններ (մէկ սև և երկու ծաղկեայ) և ձեռաց խաչի երեք սպիտակ բռնիչներ: (Օգոստոս)
- 8- Օրիորդ Ազնիւ Պաղտասարեան Աստուածամօր և Ս. Յարութեան տաճարներուն կը նուիրէ մութ-կարմիր ատլասով սկիհի երկու ծածկոցներ, անկիւնները ձեռագործ հրեշտակներով:
- 9- Տէր և Տիկ. Ռուբէն և Սիրվարդ Աղամեան, Ս. Յակոբի կը նուիրեն երկու միջակ չափի գորգեր: (Սեպտեմբեր)
- 10- Տէր և Տիկ. Շանթ և Սիլվա Գասպարեան, մէկ թիթեղ սոյա-պին իւղ կը նուիրեն:
- 11- Տիկին Զապէլ Գալայճեան Ս. Յակոբի կը նուիրէ միջակ չափի գորգ մը, ինչպէս նաև եկեղեցւոյ Ս. Աստուածածնայ պատկերին կը նուիրէ Աստուածամօր ոսկեայ չքաղբամ մը, չղթայով:
- 12- Պարսկաստանէն, Թերանաբնակ Տէր և Տիկ. Քարլոս և Ռիթա Յակոբեան Ս. Գլխաղբի մատրան կը նուիրեն մէկով կէս մեթր Ղոմի մետաքսեայ գորգ մը: (Հոկտեմբեր)
- 13- Ս. Աթոռոյս միաբաններէն՝ Հոգշ. Տ. Էմանուէլ Արդ. Աթաջանեան և իր ծնողքը, Ս. Յակոբայ տաճարին կը նուիրեն գունաւոր քարերով արծաթեայ ձեռաց խաչ մը:

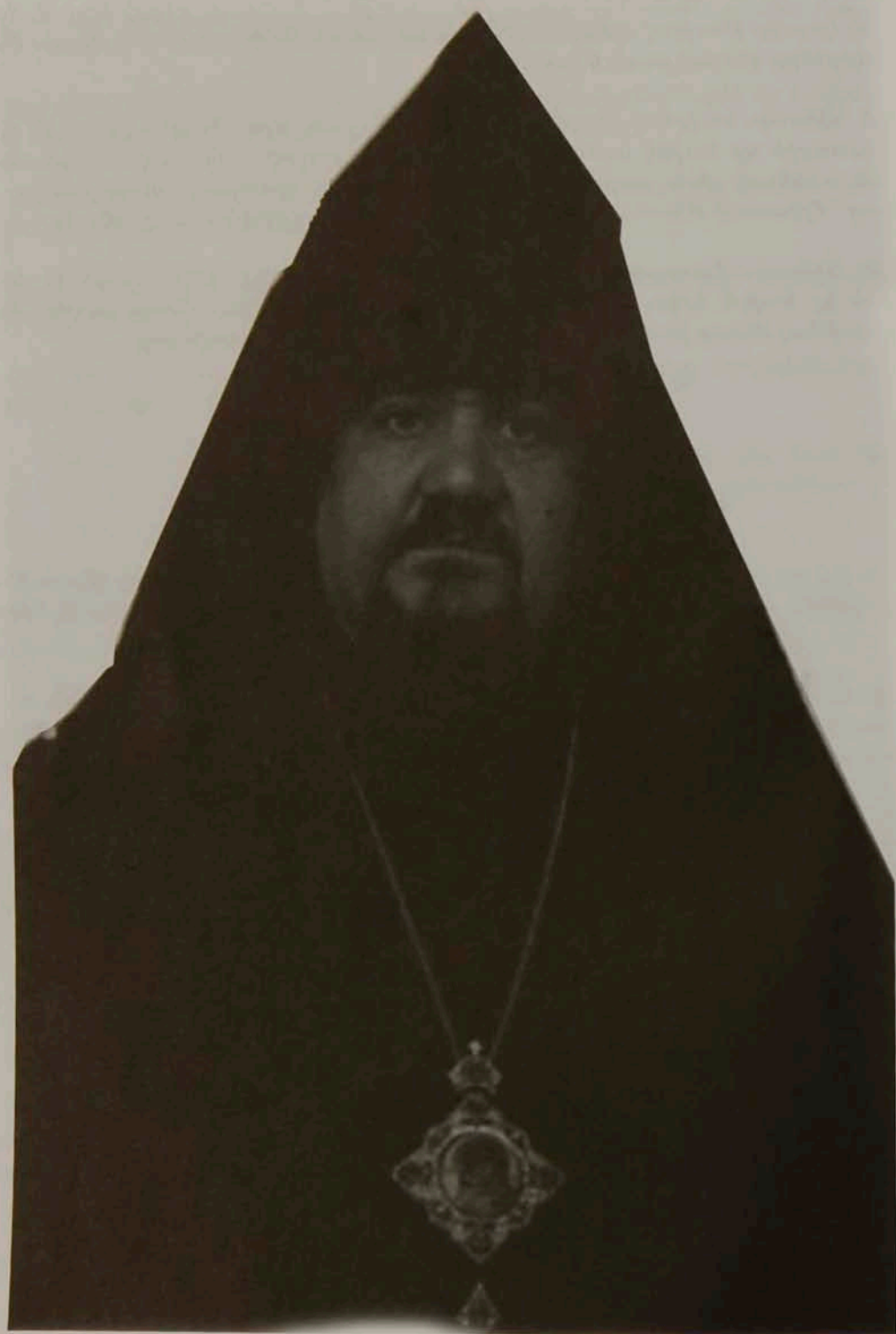
14- Հայրենաբնակ (էջմիածնէն), Արժ. Տէր Յարութիւն Քաւանայ դարբինեան Ս. Յակոբի կը նուիրէ կարմիր թաւիչով պատրաստուած խաչվառ մը, Աստուածամօր և Յիսուս Մանուկի պատկերները գծուած յատուկ կտաւի վրայ:

15- Ս. Աթոռոյս նուիրեալ միաբան՝ Հոգչ. Տէր Բարսեղ Վրդ. Գալէնտէրեան Ս. Յարութեան տաճարին կը նուիրէ արծաթեայ սկիւն մը մաղզմայով: Բաժակին ներքնամասը և մաղզման ոսկեզօծ, իսկ դուրսէն բաժակը ունի չորս կիտուածք մետալիոններ, ներկայացնող՝ Քրիստոսի Մնունդը, Այլակերպութիւնը, Ուաչելութիւնն ու Յարութիւնը:

16- Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ, Գերշ. Տ. ՆուրՀան Արք. Մանուկեան Ս. Յակոբի տաճարին կը նուիրէ երկու ոսկեզօծ և գոհարազարդ արծաթեայ ձեռաց խաչեր, ինչպէս նաև արծաթեայ ձեռաց խաչ մըն ալ Աստուածամօր տաճարին: (Նոյեմբեր)

ԵՐԱՆԻ՛ ՈՐ ՈՒՆԻՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ Ի ՍԻՈՎՆ

ՆուրՀան Արք. Մանուկեան
Լուսարարապետ Ս. Աթոռոյ

ՎԱՀԱՐՇ ԵՊՍ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ
(1941-2002)

ՀԱՆԳԻՍ

ԳԵՐՇ. Տ. ՎԱՂԱՐՇ ԵՊՍ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

1941-2002

Խորը վիշտով կը ծանուցանենք յանուն Պատրիարք Սրբազան Հօր եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան, թէ մեզմէ յաւիտ քաժանուեցաւ Երուսաղէմի Ս. Աթոռոյ նուիրեալ անդամներէն Գերշ. Տ. Վաղարշ Եպս. Խաչատուրեան, Երեւանի, 19 Փետրուար 2002ին, Թէլ-Ավիվի հիւանդանոցին մէջ ծանր հիւանդութենէ մը ետք:

20 Փետրուար 2002ին, Չորեքշաբթի կէսօրէ ետք ժամը 5.30ին նորոգ հանգուցեալ Տ. Վաղարշ Եպս. Խաչատուրեանի մարմինը բերուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճար եւ կատարուեցաւ Տան Կարգ հանդիսապետութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր:

Յաջորդ օրը, 21 Փետրուարին, Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ Ս. Պատարագ մատուց Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Եկեղեցւոյ Մեծ Ատեանին մէջ գեոեղուած ննջեցեալին մարմինը վարդապետները Աւագ Խորան բարձրացուցին, ուր «Ողջոյն»էն առաջ կատարուեցաւ Վերջին Օծման կարգը: Պատրիարք Սրբազան Հայրը Ս. Միւռոնով օծեց հանգուցեալ Սրբազանին ճակատն ու Աջ ձեռքը: Եւ իր դամբանականին մէջ յիշեց այն 14 տարեկան պատանին որ 1955ին Հալէպի Ղամշլի գիւղաֆաղաբէն եկած էր իբրեւ ժառանգաւորաց Վարժարանի աշակերտ: Աւելի արաբախօս: Սակայն առաւօտները ժամը 4ին կ'արթննար եւ վարժարանի սրահին մէջ «Խոնարհեցո» եւ «Ապրեցո» սաղմոսները կը փորձէր բարձրաձայն կարդալ: Իր պարտականութիւնները կը կատարէր հաւատարմօրէն: Մտաւորական եւ իմացական հետաքրքրութիւնները զօրաւոր չէին իր մէջ, բայց կամփի տէր եւ նուիրեալ անձ մըն էր: Ժառանգաւորաց Վարժարանի մէջ չորս տարի ուսանելէն յետոյ, մինչեւ 1961 թուականը Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ ծառայեց իբրեւ Ս. Տեղեաց միաբան: Արեղայ եւ վարդապետ ձեռնադրուելէ յետոյ եւս շարունակեց այդ ծառայութիւնը մինչեւ 1971 թուականը, երբ նշանակուեցաւ Տեսուչ Ս. Յարութեան Տաճարին, ուր հաւատարմօրէն եւ խստօրէն կատարեց վերահսկողի իր պարտականութիւնները, այն վստահութեամբ որ ինք այնտեղ էր որպէս զի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան կանթեղները մշտավառ մնան եւ պաշտամունքը կատարուի այնպէս ինչպէս մեր հայրերն են որոշած եւ մեր իրաւունքները կը պահանջեն:

Անոր սէրը բնութեան եւ կենդանիներու հանդէպ մեծ էր. արդիւնք իր պարզ գիւղացիի հոգիին: Խնամատարեց իրեն վստահուած պարտէզը եւ տաղաւարը, հաճոյք առնելով որ ուրիշներ կրնան այնտեղ նստիլ եւ վայելիլ:

Իր ցաւերուն մէջ անգամ չտկարացաւ: Եւ իր մահկանացուն կնքեց 30 տարիներ ծառայելէն յետոյ իբրեւ Ս. Յարութեան Տաճարի տեսուչ:

Աղօթենք որ Աստուած մեզմէ ամէն մէկուն իր շնորհները անպակաս ընէ եւ մեր Միաբանութեան եղբայրներու մէջ զօրացնէ ծառայութեան,

նուիրումի, հաւատարմութեան, կամեցողութեան, հզօր կամքի այն շնորհները, որոնց չափով կարողանա՞մ ծառայել մեր Ս. Եկեղեցիին, մեր ժողովուրդին, մարդկութեան, որուն մէջը կ'ապրինք, որուն մաս կը կազմենք:

Պատարագի արարողութիւնը շարունակուեցաւ «Ողջոյն»ը ննջեցեալէն աջահամբոյր առնելով:

Ժամը 11:15ին Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Հանգստեան Կարգ, ապա թաղմանական թափօրը ընթացաւ Պատրիարքարանի նաւթայէն մինչեւ Սիոնի Դուռ դագաղը ինքնաշարժի մը մէջ տեղաւորուած: Յուդարկաւորութեան թափօրը չորս անգամ կանգ առաւ, ուր ընթերցուեցան Հանգստեան Աւետարան: Ապա հանգուցեալին մարմինը ուսամբարձ առաջնորդութեամբ դէպի իր յաւիտեանական կայքը, հանգչելով Ս. Փրկիչ գերեզմանատան մէջ միւս միաբանակից եկեղեցականներու կողքին:

Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը եւ մասնակիցները, որոնց մէջ էին Սրբատեղեաց Ֆրանչիսկեան, Յոյն, Ղպտի, Ասորի վարդապետներ, վերադարձան դէպի Ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահը, ուր մատուցուեցաւ Հոգեսուրճ: Ներկաներու ցաւակցութենէն ետք, Միաբանութիւնը ի գլուխ Պատրիարք Սրբազան Հօր Հոգեմաշ ունեցաւ Պաղչաթաղի Վարդապետաց սեղանատան մէջ:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

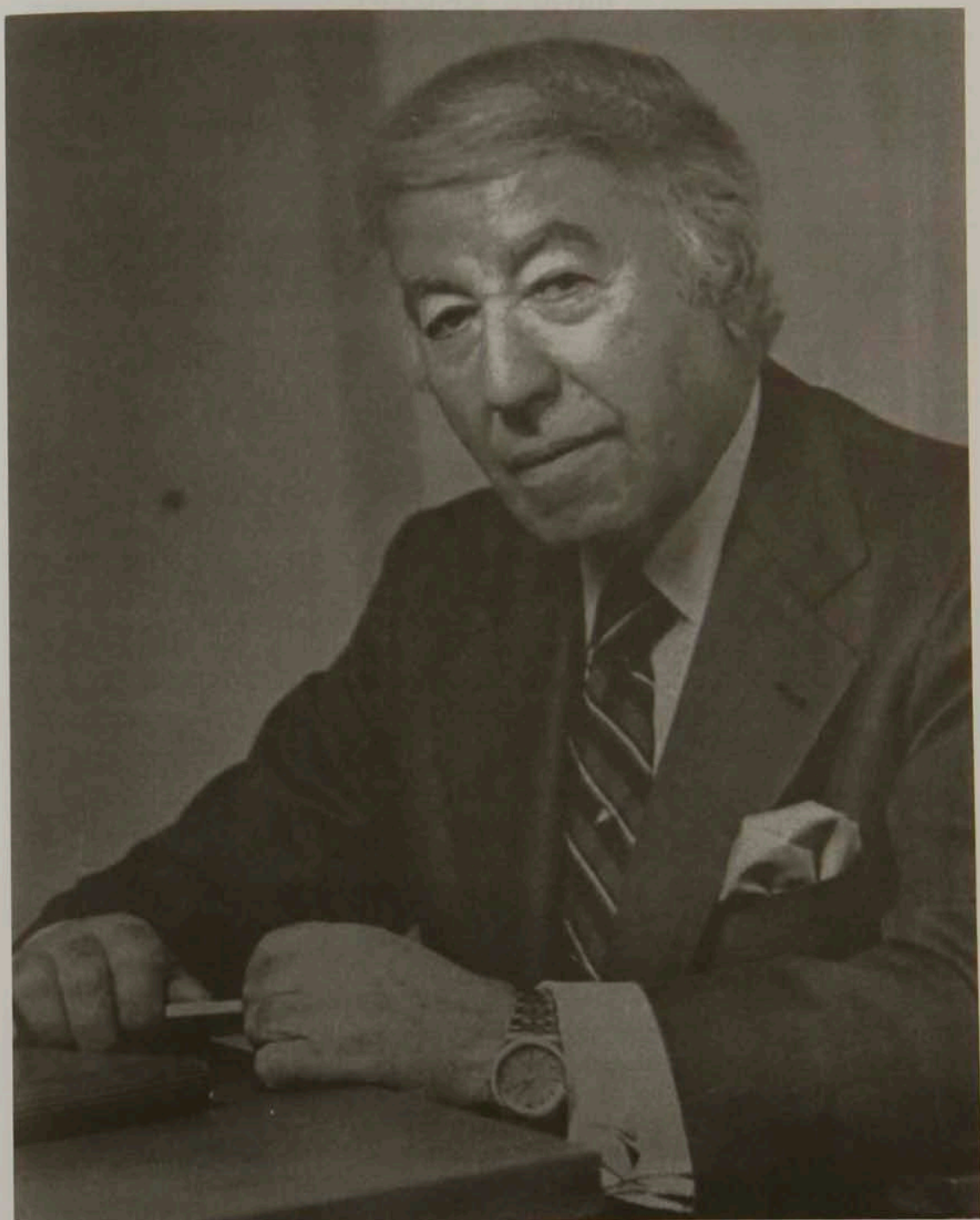
Տ. Վաղարշ Եպս. Խաչատուրեան, աւագանի անունով Մկրտիչ, ծնեալ 1941ին, Այն Սրուս (ի Հալէպ), Ժառանգաւորաց Վարժարանի աշակերտ ընդունուած 1955ին: Զորս տարի աշակերտելով՝ անցած է ծառայութեան Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ, որպէս միաբան: Կուսակրօնութեան ուխտը ընդունած է 1 Հոկտեմբեր 1961ին, ձեռամբ Եղիշէ Պատրիարք Տէրտէրեանի:

Հաւատարմօրէն եւ նախանձախնդրութեամբ պաշտօնավարած է Ս. Յարութեան Տաճարին որպէս տեսուչ 1971էն մինչեւ 2001:

Եպիսկոպոս է օծուած 13 Նոյեմբեր 1988ին Ս. Էջմիածին, ձեռամբ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Հայրապետի:

Տ. Վաղարշ Եպս. Խաչատուրեան մահկանացուն կնքեց 19 Փետրուար 2002ին, Թէլ-Ավիվի հիւանդանոցին մէջ: Թաղման Կարգը, Ս. Պատարագի մատուցումով, եւ Վերջին Օծումը կատարուեցաւ 21 Փետրուար 2002ին եւ հանգուցեալի անինը ամփոփուեցաւ Ս. Փրկչայ գերեզմանատան մէջ միաբան եկեղեցականներու կարգին:

Տէր Յիսուս ի լոյս երեսաց իւրոց հանգուցէ գեոգի պաշտօնէի իւրոյ:
«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

ՍՈՒՐԵՆ ՖԷՍՃԵԱՆ

1910-2002

ՍՈՒՐԵՆ ՖԷՍՃԵԱՆ

1910-2002

Սուրեն Ֆեսճեան ծնած էր Ատապազար (Թուրքիա): Երիտասարդ տարիքին՝ իր ընտանիքին հետ տեղափոխուած է Ֆրանսա: Գոլէճին մէջ հանդիպած է իր ապագայ տիկնոջ՝ Վիրճինիա Գէլճիքի, որուն հետ ամուսնացած է: Ֆեսճեան ամուլը բախտատուութեամբ է երկու զաւակներով՝ Ռապըրթ եւ Սիլվիա:

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին՝ ան միացած է Ֆրանսական «Րէզիստան» Շարժումին, եւ կազմակերպիչներէն ու ամենէն երիտասարդ ղեկավարներէն մէկը եղած է Հայկական Ազգային «Րէզիստան»ի նականտին: Իր հերոսական գործունէութեանց համար Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի կառավարութիւնները զինք պատուած են յաճախարագիրներով եւ կոչնագիրներով, որոնք կը զարդարէին իր գրասենեակին պատերը:

Ֆեսճեան ընտանիքը Միացեալ Նահանգներ գաղթած է 1950 թուականին: Հաւատքը, յարատեւութիւնն ու ընտանեկան զօրաւոր կապերը օգնած են Սուրեն Ֆեսճեանի իրագործելու իր նպատակները: 1952 թուականին ան հիմնած է Մոնտիալ Միջազգային Արհեստագիտական Ընկերակցութիւնը, որ կը պատրաստէ ելեքտրական խաղեր: Նիւ Եորքի գրասենեակէն անկախ՝ Մոնտիալ Միջազգային Արհեստագիտական Ընկերակցութիւնը գրասենեակներ ունի Փարիզի, Մարսիլիոյ, Չուիցեր ի ոյ եւ Միացեալ Նահանգաց զանազան նահանգներուն մէջ:

Մօտ քառասուն տարի Մոնտիալի գլխաւոր գրասենեակը կը գտնուէր Empire State Building-ի մէջ: Վերջին տարիներուն անիկա փոխադրուեցաւ Նիւ Եորքի Ուեստչեսթըր շրջանին մէջ:

Որպէս տեսլապաշտ ղեկավարը այսպիսի հսկայ ընկերակցութեան մը՝ Տիար Ֆեսճեան ճանչցուեցաւ որպէս միջազգային գործավար, որուն ձեռք բերած յաջողութիւնները արդիւնք էին իր յարատեւութեան եւ գործելակերպի ճարտարութեան, ինչպէս նաեւ եւրոպական զանազան լեզուներու գիտութեան: Անոր զաւակը՝ փաստաբան Ռապըրթ Ֆեսճեան եւ փեսան՝ Ռիչըրտ Սարգիսեան, դուստրը Սիլվիա եւ թոռը Պրուս մաս կը կազմեն Մոնտիալի ընտանիքին:

Հայաստանեայց Եկեղեցին, Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութիւնը, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը եւ Թէքէեան Մշակութային Ընկերակցութիւնը մեծապէս օգտուած են Տիար Ֆեսճեանի ծառայութենէն եւ նիւթական օժանդակութենէն: Ան գլխաւոր բարերարներէն է Նիւ Եորքի Ս. Վարդան Մայր Տաճարին, եւ հիմնադիրներէն ու առատաձեռն նուիրատուներէն մէկը Հայ Եկեղեցոյ Հիմնադրամին:

Տիար Ֆեսճեանի ղեկավարութեան ներքեւ Հայ Եկեղեցոյ Հիմնադրամը շուտով ճանաչում գտաւ հաւատացեալներուն մօտ՝ եւ այնտեղ պահ դրուած գումարները հասան միլիոններու: Որպէսզի Հիմնադրամի եկամուտները առաւելագոյն կերպով բաշխուին նշանակուած կազմակերպութիւններուն՝ ան անձնապէս հոգաց Հիմնադրամի վարչական ծախքերը:

Տիար Ֆեսճեան նիւթապէս օժանդակած է նաեւ Գոլոմպիա Համալսարանի Հայկական Աթոռին եւ Գալիֆորնիոյ Արշակ Տիգրանեան Վարժարանի Հանդիսասրահին: Փաստփոխայի մէջ կառուցած է Ֆեսճեան Մարզական Կենդրոնը եւ Գոսթա Մեսային Ս. Աստուածածին Եկեղեցոյ Ֆեսճեան Հանդիսասրահը:

Տիար Ֆեսճեանի գլխաւոր մտահոգութիւններէն եղած է բարեգարդունը Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանին: Այդ իսկ պատճառաւ, իր

նախագահութեամբ, առաջնորդութեամբ եւ նիւթական օժանդակութեամբ՝ «Երուսաղէմի Պատրիարքարանի Բարեկամներու Կազմակերպութիւնը» ստացաւ մեծ գումարներ եւ կարողացաւ Պատրիարքարանի բարեգարդման աշխատանքները յառաջ տանիլ:

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը մասնաւոր տեղ մը գրաւած է Սուրեն Ֆէսճեանի կեանքին մէջ: Մօտ երկու տասնամեակ ան անդամակցած է ՀԲԸՄ-ի Տնօրէններու Կեդրոնական Մարմնին, եղած է Գանձապահ, Փոխ Նախագահ եւ Պատուակալ Տնօրէն Կեդրոնական Մարմնին: ՀԲԸՄ-ի ցկեանս Նախագահ Ալեք Մանուկեան միշտ զնահատանքով արտայայտուած է Տիար Ֆէսճեանի համագործակցութեան, առատաձեռնութեան եւ յանձնառութեանց մասին:

Սուրեն եւ Վիրճինիա Ֆէսճեան Հիմնադրամի օժանդակութեամբ Պուէնոս Այրեսի մէջ կառուցուեցաւ Թեքեան Մշակութային Միութեան «Սուրեն եւ Վիրճինիա Կեդրոնը», ուր տեղի կ'ունենան մշակութային ձեռնարկները եւ ուր կը գտնուի Աարտարապատ Շաբաթաթերթի խմբագրական գրասենեակները: 1991 թուականին կատարուեցաւ «Արմենիա» փողոցին վրայ գտնուող այս Կեդրոնին բացումը, որուն իր մասնակցութիւնը բերաւ Նախագահական Նուագախումբը՝ Արժանդիմայի Նախագահի հրահանգով:

Տիար Ֆէսճեանի նուիրատուութեամբ մասնաւոր բաժին մը աւելցուեցաւ Նիւ Ռոշել Հիւանդանոցին մէջ՝ կրելով Սուրեն եւ Վիրճինիա Ֆէսճեան անունը: Ան եղաւ նաեւ տասնըմէկ բարերարներէն մէկը «Շնորհակալութիւն՝ Ամերիկա» յայտագրին, որուն նուիրեց 600,000 տոլար արժող պատմական գորգ մը, որ այսօր կը ցուցադրուի Նիւ Եորքի Մեթրոփոլիթըն Արուեստի Թանգարանին մէջ: Անոր թելադրութեամբ ու քաջալերանքով՝ գրագէտ Գրիգոր Զօհրապի դուստրը՝ Տոլորես Զօհրապ Լիպմըն Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանին մէջ հաստատեց «Գրիգոր եւ Գլարա Զօհրապ Տեղեկատուութեան Կեդրոնը» եւ նիւթապէս օժանդակեց զանազան հայկական հաստատութիւններու:

Իր կեանքի ընթացքին Տիար Ֆէսճեան ստացած է բազմաթիւ պատուանոցներ, ինչ պէս «Ազնուական», «Զարթօնքի Մարդ», «Հայ Ազնուական»: Ան պատուուած է Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանին կողմէ որպէս «Տարուան Մարդը», եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Ա. Կարգի շքանշան ստացած է երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն Ամերիկայի Հայոց Թեմի կազմութեան հարիւրամեակին առիթով Տիար Ֆէսճեան երջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռամբ ստացաւ Ս. Վարդան Պատուոյ Մետալը: Ի պատիւ երկար տարիներու արդիւնաւոր ծառայութեանց եւ բազում բարերարութեանց՝ 1999 թուականին մասնաւոր ընդունելութեամբ մեծարուեցաւ Տիար Ֆէսճեան, եւ անոր տրուեցաւ Հայ Եկեղեցւոյ Հիմնադրամի Յկեանս Ատենապետի տիտղոսը:

ՅՈՒՂԱՐԿԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐ ՍՈՒՐԷՆ ՖԷՍՃԵԱՆԻ

Ազգային եւ միջազգային ծանօթ բարերար Սուրեն Ֆէսճեան իր մահկանացուն կնքեց երկուշաբթի Յունուար 21, 2002, յետ երկարատեւ հիւանդութեան:

Տան Կարգը տեղի ունեցաւ Յունուար 26, 2002, Շաբաթ առաւօտ «Pelham Funeral Home»-ի մէջ, իսկ յուղարկաւորութիւնը՝ Յունուար 28, 2002, երկուշաբթի առաւօտեան ժամը 11:00ին՝ Ս. Վարդան Մայր Տաճարի մէջ: Հոծ թիւով սգակիրներ եկած էին իրենց յարգանքի տուրքը մատուցանելու այն բացառիկ ազգային դէմքին՝ որ իր կեանքին իմաստը կը դաւանէր որպէս այլոց օգտակար հանդիսանալու վսեմ նպատակ:

Յուղարկաւորութեան արարողութեան կը հանդսապետէր Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Գեր. Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեան առընթերակայ ունենալով Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդ Գեր. Տ. Վաչէ Արք. Յովսէփեան եւ երկվեցեակ Հոգեւորական Հայրեր: Իսկ ներկաներուն մէջ կային ՄԱԿի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպան Տոքթ. Մովսէս Արէլեան, Առաջնորդարանի Թեմական Խորհուրդի Հիմնադրամի վարչութեան, Երուսաղէմի Բարեկամներու Միութեան ատենապետներ եւ անդամներ, Հ.Բ.Ը.Միութեան նախագահուհի Տիկին Լուիզ Մանուկեան Սիմոն, Նիւ Ռոշէլ Նիւ Եորքի ֆաղափապետը եւ ոստիկանապետը եւ հայկական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներ ու քաղմաթիւ հայ եւ ոչ-հայ գործարարներ, ընկերութեանց տնօրէններ եւ քարձրաստիճան պաշտօնեաներ:

Յրնթացս արարողութեան Առաջնորդ Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեան կարդաց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. եւ Երուսաղէմի Առաքելական Աթոռի Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեանի ցաւակցական գիրերը:-

Գերաշնորհ

Տ. Խաժակ Արքեպիսկոպոս Պարսամեան

ԱՄՆ Հայոց Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ

Սիրելի Սրբազան,

Ցաւով տեղեկացանք Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու արժանաւոր զաւակ, ազգային բարերար Տիար Սուրեն Ֆէսճեանի մահուան մասին: Յանուն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի Մեր ցաւակցութիւնն ենք բերում Ձեզ, ԱՄՆ Հայոց Արեւելեան Թեմի հաւատաւոր Մեր զաւակներին եւ Մեր մասնաւոր վշտակցութիւնը՝ հանգուցեալի բոլոր հարազատներին եւ մերձաւորներին:

Շնորհընկալ եւ Աստուածահանոյ կեանք ապրեց երջանկայիշատակ Սուրեն Ֆէսճեանը, բարեգործութեամբ պսակեալ հաւատաւոր կեանք՝ լեցուն ամբողջական նուիրումով հանդէպ հարազատ ժողովուրդն ու մեր Սուրբ Եկեղեցին: Տէրը օրհնեց նրան երկար կեանքի տարիներով՝ անխնջ գործունէութեամբ ծառայելու Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեանը, Վարդանանց Ասպետների եղբայրակցութեանը, Թէֆէեան Մշակութային Միութեանը, բարեգործական ու

բարեսիրական ազգային այլ կազմակերպությունների: Հոգելոյս Սուրեն Ֆէսնեանը իշխանական նուիրատուութիւններով մասնակից եղաւ ազգօգուտ եւ եկեղեցաշէն քաղում ձեռնարկների իրականացմանը, որոնք բարի անուն ու համազգային նանաչում բերեցին երախտարժան բարերար հայորդուն: Հանգուցեալը հպարտութեամբ էր կրում երջանկայիշատակ Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետի ձեռնով շնորհուած «Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ» շքանշանը, որ արժանի եւ բարձր գնահատութիւնն էր իր մեծ եկեղեցասիրութեան եւ հայրենանուէր վաստակի:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Մեր աղօթքն ենք բարձրացնում առ Ողորմածն Աստուած, հայցելով որ Տէրը արարչական Իր սիրով գթայ հաւատաւոր Իր ծառային, խաղաղութեան մէջ ընդունի նրա լոյս հոգին եւ Սուրբ Հոգու շնորհով մխիթարութիւն ու սփոփանք պարգեւի Ֆէսնեան ընտանիքի սգակիր անդամներին:

Երկնառաք օրհնութիւն ննջեցեալի խնկելի շիրմին:

Վշտակից սիրով եւ օրհնութեամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Առաջնորդ Խաժակ Արք. Պարսամեանի դամբանական խօսքը.-

«Ո՞չ գիտէք եթէ առաջնորդ մեծ անկաւ յաւուր յայսմիկ յԻսրայէլի» (Բ. Թագ. Գ. 38)

Սուրեն Ֆէսնեանի անդարձ մեկնումը այս աշխարհէն, թէպէտեւ յառաջացեալ տարիքի մը մէջ, կը յիշեցնէ մեզի Իսրայէլի Դաւիթ արքային ողբը Արեւններ զօրավարի սպանութեան առթիւ: Ըստ Հին Ուխտի Թագաւորաց գրքերուն, Նէրի որդին՝ Արեւններ, Ընդհանուր հրամանատարը Իսրայէլի զօրքերուն, Սաւուղ թագաւորի մահուընէ ետք հաւատարիմ գտնուած էր արքայական գահուն եւ ապահոված անոր գոյավիճակը նոր թագաւորի մը գահակալութեամբ: Սակայն ներքին խռովութիւններ նոր թագաւորին հետ մղած էին Արեւնները, որ համաձայնութեան գայ Սաւուղի տան գլխաւոր ոսոխին՝ Դաւիթի հետ, որմէ ետք դաւադրութեամբ սպաննուած էր ինք՝ Արեւններ: Ի լուր այդ դէպքին՝ Դաւիթ կ'ողբար իր երբեմնի ոսոխին եւ նոր դաշնակիցին վախճանը՝ ըսելով՝ «Զէ՞հ գիտեք թէ մեծ առաջնորդ մը ինկաւ այս օր Իսրայէլի մէջ»:

Յանձին Սուրեն Ֆէսնեանի այսօր հայկական սփիւռքը եւ ի մասնաւորի Ամերիկահայ գաղութը կը զրկուի առաջնորդող եւ ղեկավար անձնաւորութենէ մը, որ տասնամեակներ ամբողջ քաջարի եւ արթուն սպարապետի մը նման տէր ու տիրական կանգնեցաւ եւ խնամակալը եղաւ մեր ազգային հաստատութիւններուն՝ Ս. Էջմիածնէն մինչեւ Երուսաղէմ, Լիբանան, Փարիզ, Նիւ Եորք, Գալիֆօրնիա, Հարաւային Ամերիկա եւ մեզի ծանօթ ու անծանօթ այլ վայրեր: Անոր կենսագրական գիծերը, բարեգործութեան արդիւնքները եւ գործունէութեան դաշտը մէկէ անգամներ հրապարակաւ ներկայացուած են հանրութեան եւ այս առթիւ եւս հրատարակուեցան կամ պիտի հրատարակուին հայ եւ օտար թերթերու մէջ: Իսկ մանրամասն նկարագրութիւնը այդ բոլորին առնուազն մասնագէտ կենսագիր մը եւ հատոր մը պիտի պահանջէր:

Մենք այս տխուր պահուն կ'ուզենք անդրադառնալ միայն Ֆէսնեանի անձնաւորութեան այն յատկութիւններուն վրայ, որոնք զինքն ճշմարիտ հայ ղեկավար մը դարձուցած էին: Եւ ասիկա կ'ուզենք ընել մասնաւոր նկատումով.

նախ՝ պանծացնելու համար իր յիշատակը եւ երկրորդ՝ դաս մը քաղելու համար անոր բազմաթեղուն կեանքէն:

Սուրբն Ֆէսնեան բարձրացաւ գաղթականի վիճակէն՝ ստացաւ եւրոպական կրթութիւն, իր մորթին վրայ կրեց պատերազմի դառնութիւնը, կառչեցաւ իր դաւանած մարդկային սկզբունքներուն՝ թէ՛ բանիւ եւ թէ՛ գործով, մաքառեցաւ բռնութեան դէմ որպէս քաջարի կամաւոր՝ մասնակցելով ֆրանսական «ռեզիստանս»ի պայքարին՝ ընդդէմ նացիզմի: Եւ անցնելէ ետք կեանքի բովէն եւ թրծուելէ ետք անոր մէջ, ան իր հայրական զգացումները տարածեց ոչ միայն իր գաւակներուն, այլ մեր ազգի եւ եկեղեցւոյ բոլոր գաւակներուն վրայ: Մեր հիները այսպիսի մարդոց մասին երբ խօսէին, գնահատական մէկ արտայայտութիւն միայն կը գործածէին, ըսելով՝ «պապա մարդ է», որ ինքն իր մէջ կը բովանդակէ ամէն ինչ եւ ա՛յ կարիքը չի թողուր այլ ստորոգելիներու եւ ածականներու:

Հանգուցեալը եղաւ իր սերունդի մեծ բարերարներէն վերջին «մոհեկան»ը: Ասկէ մօտ տասը տարի առաջ, երբ կորսնցուց ան իր սիրելի կողակիցը՝ Տիկ. Վերթինը, այս Մայր Տաճարին մէջ յուղարկաւորներու կարգին դեռ կարելի էր տեսնել պատկառելի թիւր մեր հին սերունդի բարերարներուն, որոնք եկած էին իրենց յարգանքը մատուցանելու հանգուցեալին եւ զօրավիգ կանգնելու իրենց տարիներու գործակիցին: Զկան անոնք այսօր եւ ահա անոնց փառանգին գնաց միանալու Սուրբն Ֆէսնեան: Ինչ որ մնաց այդ սփռնելի մարդոցմէ՝ բանաստեղծին բացատրութեամբ այն է, ինչ անոնք տուին ուրիշին, այսինքն՝ ինչ որ տուին իրենց ազգի գաւակներուն եւ մարդկութեան: Եւ ինչ որ կը տրուի հանրութեան՝ ի նպաստ մարդոց հոգիի ազնուացման, իմացականութեան խորացման, եւ կեանքի բարօրութեան՝ աստուածահաճոյ գործ է եւ Աստուծոյ վերադարձուած տասանորդ մըն է: Այո, անոնք գացին, բայց կայ եւ կը մնայ անոնց կատարած գործը, որուն զխաւոր վկանքն են նոյնինքն այս Մայր Տաճարը յանուն Ս. Վարդան Զօրավարի, եւ Ամբրիկայի Հայոց Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանը, Հ.Բ.Ը. Միութիւնը եւ փառանգը բոլոր այն հոգեւոր, ազգային, բարեգործական եւ գիտական հաստատութիւններուն եւ գործունէութեանց՝ որոնց համար Սուրբն Ֆէսնեան երկար տարիներ աշխատած է:

Սուրբն Ֆէսնեանի յիշատակը յարգելի է անոր համար, որ ան իր կեանքի ընթացքին երբեք կրաւորական դիրքէ չկատարեց իր անթիւ բարերարութիւնները, այլ ինքզինք մխրճեց մեր ազգային-եկեղեցական եւ համամարդկային կեանքի ոլորտին մէջ՝ չխնայելով ո՛չ իր դրամը, ո՛չ իր հանգիստը, ո՛չ իր ժամանակը եւ ո՛չ ալ իր տաղանդները: Եւ նոյն թափով եւ եռանդով շարունակեց մինչեւ խորունկ ծերութիւն: Նոյնիսկ վերջին տարիներու տկարութիւնը եւ ֆիզիքական դժուարութիւնները արգելի չհանդիսացան, որպէս զի ան մասնակցէր ժողովներու՝ բերելու համար իր նպաստը: Ժողովներու ընթացքին ան իր օգտակար ըլլալու պատրաստակամութեամբ կրնար մէկ խօսքով համոզել շուրջիները եւ խանդավառել զանոնք, որովհետեւ իսկական ղեկավար մըն էր՝ բառին բովանդակ առումով: Եւ մենք որպէս ղեկավար ունեցած իր բարեմասնութիւնները գիտնալով է որ կ'ողբանք իր կորուստը: Ազգին մէջ այսօր ալ կան բարերարներ, բայց քիչ է թիւը ղեկավարներու, եւ մանաւանդ Ֆէսնեանի նման ղեկավարներու, որոնք իրենց ուշադրութեան առարկան դարձնեն ամբողջ ազգը՝ հանդերձ հայրենիքով, հայրենաբնակ ժողովուրդով, գաղթաշխարհով, եկեղեցիով, բարեսիրական եւ

մշակութային կազմակերպութիւններով, այլ խօսքով հայութիւնը իր ամբողջութեամբ:

Այս տխուր առիթը պիտի ուզէինք օգտագործել դրական նպատակի մը համար, որ է յիշեցնել մեր ներկայ ապրող սերունդներուն՝ կարեւորութիւնը մեր ազգային եւ եկեղեցական կեանքին մէջ ղեկավար տարրերու պատրաստութեան, բան մը՝ որուն լծուած է Առաջնորդարանը մի քանի տարիներէ ի վեր: Սուրէն Ֆէսնեան եւ իր նման իսկական հայրենասէր հայեր պիտի չուզէին անփոխարինելի մնալ այս աշխարհի վրայ: Այդ նպատակով է որ Ֆէսնեան ինք հետամուտ էր ամէն կերպով զօրավիգ կանգնելու մեր հոգեւոր ճեմարաններուն, դպրոցներուն եւ համալսարանական կրթաթոշակ ապահովող հիմնադրամներուն: Եւ մենք որպէս տիպար օրինակ կրնանք վերցնել Սուրէն Ֆէսնեանը թէ՛ մեր հաւաքական ջանքերուն մէջ եւ թէ՛ ալ անհատաբար: Յիշենք զինք նամանաւանդ երբ ազգային եւ եկեղեցական գործերու մասնակցութենէն փորձենք խուսափիլ զանազան պատճառներով: Ըլլանք հետեւողներ եւ աշակերտողներ Ֆէսնեանի եւ անոր նման հին ղեկավարներու, որոնք ոչ թէ փառասիրութենէ մղուած ծառայեցին ազգին եւ եկեղեցիին, այլ՝ եկեղեցասիրութենէ, ազգասիրութենէ եւ մարդկային ազնիւ ու բարձր գագաթներէ: Դիտագիր «Մարդ» կոչուելու արժանի անձեր էին անոնք եւ այդպէս ալ պիտի մնան մեր յիշողութեան մէջ:

Թող Տէրը լուսաւորէ Սուրէն Ֆէսնեան իր հաւատարիմ ծառային հոգին արքայութեան լոյսերուն մէջ եւ մեզի պարգեւէ նոր Ֆէսնեաններ՝ որպէս առաջնորդ լուսաւոր աստղեր մեր ժողովուրդին:

Առաջնորդ Սրբազան Հայրը հրաւիրեց Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդ Գերշ. Տ. Վաչէ Արք. Յովսէփեան՝ որպէս զի իր սրտի խօսքը ըսէ: Սրբազան Հայրը ի մէջ այլոց ըսաւ որ ճիշդ է որ այսօր հաւաքուած ենք տխուր առիթով՝ սակայն մենք եկած ենք տօնախմբելու Սուրէն Ֆէսնեանի ապրած եւ իրագործած կեանքը: Աստուծոյ տուած բարիքները ան գործածեց յօգուտ իր ազգին եւ այլոց, եւ ոչ թէ միայն իր անձնական փառքին համար: Խօսեցաւ ողբացեալի ազնիւ նկարագրին, բարի ու գեղեցիկ հոգիին եւ կատարած մարդասիրական ու ազգասիրական անթիւ բարեբարութիւններուն մասին, որոնք յաւիտեանական են:

Արարողութեան աւարտին՝ Առաջնորդարանի Հայկ եւ Ալիս Գալուֆեան հանդիսասրահին մէջ տեղի ունեցաւ հոգեմաշ՝ ի ներկայութեան հոծ թիւով սգակիրներու:

Ողբացեալի զաւակը՝ Ռապրթ Ֆէսնեան եւ թոռները՝ Պրուս եւ Լիլա՝ ընտանիքի անունով շնորհակալութիւն յայտնեցին ներկաներուն եւ պատմեցին կարգ մը յուշեր: Տ. Գարեգին Ա. Բհնյ. Գասպարեան՝ կարդաց անունները անոնց որոնք ցաւակցական նամակներ գրած էին. Պերն Սեդրաֆեան՝ փոխ ատենապետ Հ.Բ.Ը.Միութեան Կեդրոնական Մարմնի, Հայկ Տատուրեան՝ ատենապետը Առաջնորդարանի Թեմական Խորհուրդի, Ալեքս Տատուրեան՝ ատենապետը Երուսաղէմի Բարեկամներու Միութեան, Գեղամ Զօլաֆեան՝ Վարդանանց Ասպետներու Եղբայրակցութեան նախկին Աւագ Սպարապետը, Նիւ Ռոշել Նիւ Եորքի ոստիկանապետն ու իր անձնակազմի անդամները:

Ապա ցուցադրուեցաւ 15 վայրկեան տեւող ժապաւէն մը, ուր Սուրէն Ֆէսնեան իր կեանքի պատմութիւնը կը պատմէր:

ARMENIAN PATRIARCHATE OF JERUSALEM

بطريركية الأرمن في القدس

PATRIARCAT ARMÉNIEN DE JERUSALEM

28 Յունուար, 2002

Գերաշնորհ
Տ. Խաժակ Արք. Պարսամբան
Առաջնորդ Միացեալ Նահանգաց
Հայց. Եկեղեցւոյ Արեւելեան Թեմի
Նիւ Եօք.

Սիրելի Սրբազան,

Հակառակ որ ժամանակէ մը ի վեր մահուան ստուերը կը ծանրանար փիզիքապէս տկարացող իր մարմինին շուրջ, խորունկ ցաւով ընդունեցինք «հոգիով ազնուական» Պր. Սուրեն Ֆէսեանին մեկնումը այս աշխարհէն, իրեն անմիջական եւ սիրելի ընտանիքի անդամներէն, զաւակներէն եւ թոռներէն, նաեւ իր «բարեգործ անձին» գործակցութիւնը եւ բարի կամեցողութիւնը վայելող աշխարհացրիւ բարեկամներէն, կրօնական, կրթական, մշակութային, ազգասիրական եւ մարդասիրական նպատակներու ծառայող հաստատութիւններէն եւ կազմակերպութիւններէն:

Friends of the Armenian Patriarchate of Jerusalem Յանձնախումբի գործունէութեան կապակցութեամբ, մեր շնորհակալութեան նամակն էր որ կը գրէինք իրեն Յունուար 2-ին, եւ կ'ըսէինք:--

«Սիրելի Պարոն Ֆէսեան, բազում տարիներու ձեր նուիրեալ գործունէութիւնը, եւ նախանձախնդրութեամբ հետապնդումները, կարելի դարձուցին, որ ձեր գործակիցներուն հետ ձեր "սերմանած բարի հունտերը" պտղաբերուին, եւ իրենց նպաստը բերեն Պատրիարքութեանս կրթական գործին, թէ՛ ժառանգաւորաց վարժարանի, եւ թէ՛ Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի շանքերը փառելով:

«Դուք եղած էք հոգիով աշխոյժ եւ միտքով արթուն, եւ Աստուծոյ կամքին համաձայն "բարեգործ": Եւ իբրեւ այդպիսին՝ երախտապարտ հոգիներու համար՝ օրհնութիւն:

«Կ'աղօթենք որ Աստուծոյ այդ օրհնութիւնը ձեր ընտանիքի բոլոր անդամներուն վրայ անպակաս մնայ, իբրեւ ձեզմէ ժառանգ մնացած քանկագին յիշատակ:»

Եւ այս պահուն կ'աղօթենք որ Տէրը ընդունի "ազնուական ու բարեգործ" այս հոգին, յաւիտեական եւ երանական իր ներկայութեան:

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:»

Սիրոյ Ողջունիւ եւ
Ցաւակցարար

Թորգոմ Արք. Մանուկեան
Թորգոմ Արք. Մանուկեան
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- Ծննդեան Պատգամ		
- Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի	Գարեգին Բ.	3-5
- Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի		
Ամանորի Խօսք	Գարեգին Բ.	6-7
- Բեթղեհեմէն Ծննդեան Պատգամ	Թորգոմ Պատրիարք	8-9
- Christmas Message	Abp. Torkom Manoogian	10-12

ԿՐԾՆԱԿԱՆ

- Սրբոց Թարգմանչաց	Նուրիան Արք.	13-15
- Կեանքի Չորս Շրջաններ	Վաչէ Մ. Վրդ. Իգնատիոսեան	16-20
- Թարգմանչաց Յիշատակին	Սամուէլ Մ. Վրդ. Աղոյեան	21-22
- Երկնային Երախային		
Յայտնութիւնը Երկրի Վրայ	Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւկէրեան	23-25
- Տարի մը Եւս Անցաւ		
Պատմութեան	Շահէ Ա. Քհնյ. Ալթունեան	26-27
- Աստուած Ճամբորդեց		
Դէպի Երկիր	Շահէ Ա. Քհնյ. Ալթունեան	28-29
- Սկիզբն Իմաստութեան		
Երկիւղ Տեսնոն	Կարէն Ա. Քհնյ. Կտանեան	30-31
- Շնորհաւոր Ա. Ծնունդ	Գրիգոր Ա. Քհնյ. Հայրապետեան	31
- Խաչին Ճառը	Ալպէո Նորատունկեան	32-36

ԲԱՆԱՍՏԵՂ ԾԱԿԱՆ

- Աղօթք Հանդերձ		
Ծնրադրութեամբ	Անել	37
- Բեթղեհեմի Այրին		
Սուրբ Մանկիկը	Աւետիք Իսահակեան	38
- Այսօր Անճառ (2-Վ.)	Ներսէս Շնորհալի	39-40
- Այսօր Անճառ (2-Վ.)		
Ներսէս Շնորհալի	Թրգմն. Եղիշէ Եպս. Դուրեան	41

ԳՐԱԿԱՆ

- Պապս	Ընծանուէր Արդ. Բաբախանեան	42
- Գիւղագրութեան եւ Կարօտի		
Համադրութեան Գեղագիտութիւնը	Դուրէն Աբրահամեան	43-50
Համաստեղի Պատմութեան		

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

- Նոր Վիպագրի մը		
Նորոգող Տեսլականը	Մ. Հայկենց	51-56

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

- Հոնտորիկա. Արուստ		
թէ Գիտութիւն	Ատոմ Վարդումեան	57-63

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

- Երուսաղեմի Գրչութեան Կեդրոնը - Ս. Հրեշտակապետաց	Նորայր Պողոսեան	64-72
- Զեռագիր թիւ 2348	Միքայէլ Առաքելեան	73-80
- The Gospel No. 2348	Miachael Arakelian	

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

- Թովհաննէս Կոյոտ Բաղիշեցի (1678-1741)	Բարգէն Թօփեան	81-83
- Վարդանանց 1500 Ամեակին Առիթով	Տիրան Արք. Ներսոյեան	84-89

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

- Արշալոյս Հագինեան Հայագէտը եւ Բանաստեղծը	Նուշէն Աբրահամեան	90-91
- Անստոյգ Խառնուածքներու Շուրջապարը	Մարգարէտ Մարկոսեան	92-98
- Շնորհաւորանք		98
- Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն		99
- Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն		100
- Հոռմի Սրբազան Պապէն		101-102
- Ռուսաց Սրբազան Պատրիարքէն		103
- Կ. Պոլսոյ Սրբազան Պատրիարքէն		104
- Խալիլ ժպրան	Զենոբ Քինյ. Նալպանտեան	105-111
- Ս. Սանդուխտ Կոյսի Նահատակութիւնը	Թէոդորոս Աբղ. Զաֆարեան	112-113
- Բեմադրութիւն՝ «Ս. Սանդուխտ Կոյսի Նահատակութիւնը»	Արփինէ Նազգաշեան	114
- Ս. Ծակոբի Ներսէն		115-119
- Բարեպաշտական Նուէրներ	Նուրհան Արք.	120-121
- Մահազրութիւն		
- Տ. Վաղարշ Եպս. Խաչատուրեան (1941-2002)		122-124
- Հանգիստ Սուրէն Զէսնեանի (1910-2002)		125-132
- Բովանդակութիւն		133-134

Շաբաթ 29 Դեկտ 01, Պաղեստինեան Իշխանութեան անունով Տէր Էմիլ Ճարնուի (Թորգոմ Պատրիարքի ծախին կանգնած), Նոր Տարուան, Քրիսմսի եւ Իսլամաց Ռամատանի առիթով կազմակերպած հիւրասիրութեան ընթացքին Կաղանդի Ծառը լուսաւորելու հրախիւնք Յունաց Իրինիոս Պատրիարքը, Թորգոմ Պատրիարքը եւ պետական երկու պաշտօնատարներ:

Բշ. 7 Յնվր. 02, Տօն Ա. Ստեփանոս ճախասարկաւադին:

Շաբաթ 26 Յնվր. 02, Անուանակոչութիւն Տեառն. Ա. Յարութեան Դերեզմանին վրայ Ա. Պատարագէն վերադարձին Միաբանութիւն եւ ժողովուրդ Պատրիարքարան կը բարձրանան եւ Տնօրինէ՛ք կատարուի: Զախէն Աջ՝ Արիս եպս. Շիրվանեան, Նուրիան Արք. Մանուկեան, Պատրիարք Սրբազան, Սեւան եպս. Դարիպեան:

Կիրակի 30 Դեկտ. 2001, Սրբոց Թարգմանչաց երկրորդական վարժարանի աշակերտները բեմադրեցին ՏԷԲ. Անուշ Նազգաշեանի «Ս. Սանդուխտ Կոլսին Նահատակութիւնը»:

Շաբաթ 5 Յնւր. 2002, Տօն Առաքելական Աբոոոյ Յակօրոս Տեառնեղբայր Առաքելոյն: Առաւօտեան ժամերգութեան ընթացքին, տարին մէկ անգամ Պատրիարքը կը կանգնի Աբոոին սոցիւ:

Շաբաթ 5 Յնվր. 2002, Տօն Առաքելական Արտոյ Յակորոս Տեառնեղբայր Առաքելոյն:
Պատրիարքարանի դաշինին մէջ հիւրասիրութեան կարկանդակը Ս. Յակորայ տիպով:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002. Հայկական Միության ծրագրային առաջատար, Երասխի տարիական և օգնականներ Պարիսի Մարզան Հոր կոլեջին, Մնուկ շնորհարարի և դեպի Բերդին՝ թափող առաջնորդի: Ճամբու վրայ Յունաց Ա. Եղիս վանքին մօտ հիւրանորդիներն յնայ, թափողը կը յառաջանայ դեպի Հոսիկի Քերեզմանը, Պարիսի Մարզան Հոր ինքնաշարժին շուրջ Բարակեան հինգ ժխարներով: Թափողին առջեւն քարձրացում կը տարուի խաչը և Պարիսիական գաղափար:

Շարաք 5 Յնկր. 2002. Տօն Առաւելական Արտոյ Յակոբոս Տեառնեղբայր Առաւելոյն.
Հիւրասիրութիւն Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Բեթղեհէմ Մուտին, Հոաւէլի Գերեզմանի սահմանագծէն Պաղեստինեան հինգ ձիաւորներ Պատրիարք Սրբազան Հօր ինքնաշարժին կ'ընկերանան թափօրը առաջնորդելով դէպի Բեթղեհէմի հրապարակը:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Բեթղեհէմի հրապարակին վրայ, Պատրիարք Սրբազան Հօր ժամանումին կը սպասեն, Հայոց Վանքի եւ Սրբատեղեաց Տեսուչ Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան, Բեթղեհէմի Բաղաւապետ, Ընդհ. Կառավարիչ, Զինուորապետ, Պետական եւ Նախագահ Արաֆաթի ներկայացուցիչներ:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Մեծերի առիթով Բեթլեհեմի հրապարակին նայող խաղաղության կեդրոն շէնքին նակաթին տեղադրում են հնդկական և Հայաստանի Պետական և Պատրիարքարանի Սրբոց Յակոբեանց դռօշակները: Թափօրը կը յտաջանայ դէպի Ա. Մեղեղեան Տաճար: Հրապարակին վրայ հաւաքուած բազմաութիւնը կը հեռուի բափօրին: Թափօրին գլուխ կանցնած Սրբազան Պատրիարքին հետ միասին կը յտաջանան Զինուորական և Ոստիկանական պետեր, Բեթլեհեմի կառավարիչ և նախագահ Արաֆատի ներկայացուցիչներ:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Ծնունդի առիթով Բերդիեհէմի Մուսթէն յետոյ Հայոց Վանքի հիւրասրահին մէջ Տէր. Էմիլ Ժարնուի Պաղեստինեան Իշխանութեան Նախագահ Նապըր Արաֆաթի մաղթանքները կը ներկայացնէ:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Ծնունդի առիթով Բերդիեհէմի Մուսթէն յետոյ Հայոց Վանքի հիւրասրահին մէջ Քաղաքապետ Հաննա Նապըր իր մաղթանքներուն հետ ներկայ կացութեան մասին իր մտահոգութիւնները կը յայտնէ: Իր ծախին՝ Տիար Յովակ Մամնեան, Պատուոյ Հրպատոս Հայաստանի:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002. Հայկական Մեծնդի աւիւրով Բեքդէիւմ Մուտիւն, Հայ Երիտաւարդաց Միւրքիւն սկաւառւնը:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Ծնունդին Բեթղեհէմ Մուտին, Հայ Մարմնակրթական
Ընդհանուր Միութեան սկաւառներ:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Ծնունդին Բերդեհէմ Մուտին, սկառտական խումբեր.
Բերդեհէմէն՝
1. Յոյն Օրթոտոն. 2. Թէրրա Սանթա. 3. Մար Եոսուֆի Արեւուշներ. 4. Պէյր Սահուրէն՝
Հովուաց. 5. Պէյր Սահուրէն՝ Յոյն Օրթոտոն:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Մնունդին Բերդեհէմ Մուտմէն յետոյ, Հայոց Վանքին մէջ խմբանկար Հ.Ն.Միութեան սկաւառներու:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Մնունդին Բերդեհէմ Մուտմէն յետոյ, Հայոց Վանքին մէջ խմբանկար Հ.Մ.Ը.Միութեան սկաւառներու:

Ռոբար 18 Յնվր. 2002, Հայկական Մնունդ Ճրագարոյց, Բեթղեհէմի Մննդեան Տաճարին եւ
Հայոց Վանճին մէջ:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Մեծնդի աոիքով, Բերդեհեմի Հայոց Վանքին մէջ ընդունելութիւն. Հիւպատոսներ, Պետական ներկայացուցիչներ, Բերդեհեմցիներ:

Ուրբաթ 18 Յնվր. 2002, Հայկական Մեռուդի Ս. Քարայրին մէջ, Պետական ճերկայացուցիչներու մասնակցութեամբ:

Երկուշաբթի 21 Յնվր. 2002 Հայկական Մետոքի ադիբով շնորհաւորանքի համար Պատրիարքարան ալցելող Պետական եւ Հոգեւորական ներկայացուցիչներ:

Երկուշաբթի 21 Յնվր. 2002 Հայկական Մեռնդի առիքով շնորհաւորանքի համար Պատրիարքարան այցելող Պետական եւ Հոգեւորական ներկայացուցիչներ:

Քրիստոսի, Իսլամի և Հուդայականության հարաբերությունները, Երևան, 1990 թ. Գրքի 1-ին հրատարակումը, Երևան, 1990 թ.

ԵՂ 21 փետրուար 2002, թաղման Կարգ հանգուցեալ վաղարշ Եղա. Խաչատուրեանի:

«Սիոն» Ամսագրի բաժանորդագրութիւն

– Սիոն ամսագրի խմբագրութիւնը կը փորձէ սրբագրել եւ ամբողջացնել ցամկը իր բաժանորդներում:

– Եթէ կը ցամկաք որ ձեր ամուսն ունենամք ցամկիմ մէջ մեր բաժանորդներում, հաճեցէք մերքեւի կտրոմը յստակ եւ զխազիր տառերով ամբողջացնել եւ փութով մեր մօր հասցէիմ ղրկել: P.O.Box 14235 Jerusalem, Old City, Isr.

– Նախորդ տարիներում Սիոն ամսագիրը ձրի ղրկուած է հարիւրներով հասցէներում: Նկատի առած մամուամդ գումաւոր էջերու տպագրութեամ սղութիւնը պարտաւոր եմք ձեզմէ բաժանորդագիմ խմղրել:

խմբագրութիւն

ՊԱՏՐԱՐՔՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆԻ

Ամուսն.-----

Տիտղոս.-----

Կազմակերպութիւն.-----

Հասցէ.-----

Հաճեցէք մերփակ գտմել մեր փոխգիրը-----

Իրր բաժանորդագիմ Սիոնի-----

ՊԱՐՁ կամ ՕՂԱՅԻՆ ԹՂԹԱՏԱՐՈՎ ՂՐԿԵԼՈՒ-----

Ստորագրութիւն

Բաժմեզիմ.-----

Պարզ Թղթատարով

US\$108*

US\$200

Մէկ տարի

Երկու տարի

Օղայիմ Թղթատարով

US\$ 128

US\$ 240

*Կամ՝ ձեր երկրիմ համապատասխամ գումարով:

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is drawing up a new updated list of subscribers to its official gazette, SION.

In order to ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance, as soon as possible.

Please write to our new address: POB 14235, Jerusalem, Israel.

We would like to point out that while in previous years it has been the custom to distribute the gazette virtually free of charge to hundreds of subscribers, escalating costs and, particularly, the introduction of colour printing, has imposed upon us the obligation of trying to recover part of these costs.

The Editor

"SION" SUBSCRIPTION RENEWAL FORM

Name: _____ Title: _____ Organisation: _____	Address: _____ _____ _____								
Please enter my/our subscription for "SION," for a period of _____ year(s). My/our check for _____ covering the cost of subscription and Surface/Airmail charges, made out to the Patriarchate, is enclosed.									
Signature: _____ Official seal: _____	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="text-align: center;">RATES: Surface Mail</td> <td style="text-align: center;">Air Mail</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">1 year: US\$108*</td> <td style="text-align: center;">1 year: US\$ 128</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">2 years: US\$200</td> <td style="text-align: center;">2 years: US\$ 240</td> </tr> <tr> <td colspan="2" style="text-align: center;">*Or equivalent in your local currency.</td> </tr> </table>	RATES: Surface Mail	Air Mail	1 year: US\$108*	1 year: US\$ 128	2 years: US\$200	2 years: US\$ 240	*Or equivalent in your local currency.	
RATES: Surface Mail	Air Mail								
1 year: US\$108*	1 year: US\$ 128								
2 years: US\$200	2 years: US\$ 240								
*Or equivalent in your local currency.									